

Historisk Tidskrift

FÖR FINLAND

4 • 2011

Läsande adelsdamer

Namn på fästningsverk

Författarhemmet i Travemünde

Skogsarbetarbyar i Sverige

Historisk Tidskrift för Finland

utgiven av Historiska föreningen r.f., Helsingfors

REDAKTIONEN

Ansvarig redaktör: Docent Lars-Folke Landgrén

Redaktionssekreterare: Fil.mag. Jens Grandell • Fil.lic. Jennica Thylin-Klaus

Ekonom: Fil.mag. Michaela Bränn

REDAKTIONSRÅD

John Strömberg (ordförande) • Anders Ahlbäck • Annette Forsén

Johanna Ilmakunnas • Rainer Knapas • Henrik Knif

Lars-Folke Landgrén • Jani Marjanen • Henrik Meinander • Eljas Orrman

Henrika Tandefelt • Nils Erik Villstrand • Charlotta Wolff

HISTORISKA

FÖRENINGEN

Grundad 1914

Utger sedan 1916

*Historisk Tidskrift för
Finland*

www.historisktidskrift.fi

TILL VÅRA LÄSARE

Meddelanden om prenumerationer och adressförändringar skall riktas till vår adress:

HTF / Michaela Bränn

Institutionen för filosofi, historia, kultur-
och konstforskning

Pb 59 (Unionsgatan 38 A)

00014 Helsingfors universitet

Telefon 040-563 1492

E-post: michaela.brann@kolumbus.fi

Redaktionens kontaktuppgifter:

lars-folke.landgren@helsinki.fi

jens.grandell@sls.fi

jennica.thylin-klaus@sls.fi

Telefon 09-6187 7556 (Jens Grandell)

Historisk Tidskrift för Finland

trycks med bidrag av

Vetenskapliga samfundens delegation och
Svenska litteratursällskapet i Finland

Hedersbetygelser inför samtid och eftervärld

Namngivningen av fästningsverken i Finland under Augustin Ehrensvärds tid

SOPHIE LITONIUS

Sveaborg intar en särställning bland den svenska kronans satsningar på sitt försvar under 1700-talet, både i fråga om konkret och finansiell storlek. Sjöfästningen utanför Helsingfors var emellertid bara en del av ett större befästningsprojekt kring staden och i den östra riksdelen i stort. Projektet leddes av Augustin Ehrensvärd (1710–1772) med undantag av ett par avbrott.¹

När befästningsarbetet tog fart på skären utanför Helsingfors och i den lilla gränsorten Degerby, sedermera Lovisa, fick de enskilda fästningsverken relativt snabbt egna namn. Under Ehrensvärds tid på chefsposten hann sammanlagt över femtio fästningsverk på Sveaborg och i Helsingfors samt tolv bastioner och sex raveliner i Lovisa och på Svartholm namnges.² Med några få undantag hänvisade namnen till levande personer, som fästningsverket Gustavssvärd kronprinsen till ära och tenaljen Fabian Casimir Wrede efter Ehrensvärds vän och medarbetare.

¹ Uppsatsen baserar sig på en avhandling pro gradu i historia godkänd vid Helsingfors universitet hösten 2010: Sophie Litonius, *Vänner, kolleger och gynnare. Namngivningen av de finska fästningsverken under Augustin Ehrensvärds tid*. Avhandlingen kan läsas i sin helhet på databasen Helda: <http://urn.fi/URN:NBN:fi-fe201111165825>.

² En förteckning över samtliga fästningsverk och namn med första belägg och person som högst sannolikt stått som förebild finns i Bilaga 1, Litonius, *Vänner, kolleger och gynnare*. Här kommer endast valda exempel att nämnas inom ramen för de forskningsresultat som presenteras.

I namnen speglas både Ehrensvärds sociala nätverk och en byråkratisk och militär elit som kan kopplas till Sveaborg och Lovisa. Genom den direkta kopplingen till samtidigt skiljde sig Ehrensvärds namngivningspraxis från namnbeståndet på äldre svenska fästningar. Samtidigt bör namnen inte bara ses som en reflektionsyta för samhällsstrukturer, utan lika mycket som ett medel för att påverka omvärlden. Syftet med denna studie är att presentera namnen på fästningsverken i Finland ur dessa två perspektiv: för det första vad namnbeståndet berättar om sin samtid och för det andra vilka Ehrensvärds motiv var och vad han ville uppnå med de namnval han gjorde. I tidigare forskning har ämnet enbart berörts flyktigt och splittrat.³

Kartläggningen av namn baserar sig på en genomgång av ritningar över fästningarna i fråga, medan Ehrensvärds motiveringar söktes i korrespondensen mellan honom och hans överordnade.⁴ I brist på tidigare sammanställningar av namnbestånd inom fortifikationskonsten används dessutom ritningar på övriga svenska fästningar som referensmaterial.⁵ Begränsningen till Ehrensvärds tid som chef för fästningsarbetet i Finland motiveras av att de nya namnen efter hans avsked 1771 är mycket få och utgör en fortsättning på hans namngivningsprinciper. Hur Ehrensvärds namngivningspraxis kom att påverka senare namnbestånd i övrigt är en intressant fråga som här måste lämnas obesvarad.

Svenska namn på fästningsverk

När de omfattande svenska fästningsprojekten planerades vid mitten av 1700-talet kunde man falla tillbaka på en lång europeisk fortifikationstra-

³ Forskningslitteraturen kring de finska fästningarna präglas av en indelning å ena sidan i militärhistoriska och i konsthistoriska verk och å andra sidan i verk om Sveaborg och i lokalhistoriska verk om Lovisa, vilket har lett till att namnen på de båda orterna aldrig har jämförts eller över huvud taget utgjort ett studieobjekt. Oscar Nikulas biografi *Augustin Ehrensvärd*, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 380 (Helsingfors 1960), och Ernst Ericsson, *Det fasta försvaret i Finland 1741–1772*, Kungl. Fortifikationsens historia 1719–1811 IV:3 (Stockholm 1939) beskriver befästandet av alla nämnda orter, men inte heller dessa verk granskar namngivningen i sin helhet.

⁴ Utländska stads- och fästningsplaner. Finland (Helsingfors, Lovisa, Svartholm och Sveaborg), Krigsarkivet (KA), Stockholm, delvis som mikrofilm på Riksarkivet (RA), Helsingfors; Ehrensvärd till H K H, Sveaborgs fästningsarkiv, KA, Stockholm, som mikrofilm på RA, Helsingfors; Bref till R.R. Rosen om festningsbyggnader, Ehrensvärdska papper/Accessionen 1938, RA, Stockholm, som mikrofilm på RA, Helsingfors.

⁵ Samlingarna Sverige, stads- och fästningsplaner, samt Utländska stads- och fästningsplaner, Östersjöprovinserna, KA, Stockholm.

dition. Redan i början av 1500-talet hade de första bastionerna planerats i Italien för att stå emot allt kraftigare artilleriformer genom att ersätta massa och storlek med eldlinjer och kvantitet. Trots att medeltidens torn och nyare tiders bastioner skiljde sig från varandra till det yttre, uppfyllde de samma funktion inte bara på ett konkret utan också på ett symboliskt plan. Båda två utgjorde ett fysiskt skydd mot fientliga angrepp och symboliserade därmed rikets och regentens styrka. Gemensamt för både äldre och nyare försvarssystem var också att enskilda fästningsverk namngavs. Många av namnen speglar verkens defensiva funktion, men namnbeståndet kunde också ha en tydligare politisk karaktär.

I en artikel om bastionnamnen i Köpenhamn och i Fredericia beskriver namnforskaren Bjørn Westerbeek Dahl hur namnen avspeglade det politiska klimatet i Danmark under 1600-talet. I ett av hans exempel, fästningen Fredericia, gavs bastionerna nya namn efter uppkomsten av det danska enväldet på 1660-talet. De tidigare namnen som omfattade både kung och adel fick ge vika för namn som enbart hänvisade till kungafamiljen och kungadömetts landskap.⁶ Det är utifrån Westerbeek Dahls resonemang som jag frågar mig om också namnen på fästningsverken i Finland under Ehrensvärds tid kan ses som politiska indikatorer. Å ena sidan handlar det om att flytta Westerbeek Dahls analys geografiskt och nästan hundra år framåt i tiden. Å andra sidan har jag också, som ovan nämnts, velat undersöka huruvida namnen var avsedda att svara på och påverka skeenden, inte bara avspegla dem. För att mäta den politiska innebörden av Ehrensvärds namngivning, måste dess onomastiska kontext först presenteras.

I Sverige ansvarade Kungliga Fortifikationen för hela rikets fästningsbyggen från och med 1641. Fram till 1806 leddes denna organisation av en generalkvartermästare som samtidigt var direktör över Fortifikationen. Till ämbetets kändaste innehavare hör utan tvivel Erik Dahlberg (1625–1703), som verkade på posten från 1674 till sin död. Han representerar en omfattande byggperiod i Fortifikationen historia. Under honom ombyggdes eller tillbyggdes bl.a. Göteborg, Bohus, Marstrand, Malmö och Kalmar samt flera försvarsanläggningar i de svenska Östersjöprovinserna. Längs med Sveriges landsgräns och i de tyska och baltiska provinserna fanns vid 1600-talets slut mer än hundra befästningar, fästningar, slott och skansar i försvarbart

⁶ Bjørn Westerbeek Dahl, 'Bastionsnavne som politiske indikatorer i 1600-tallets Danmark', V. Dalberg & B. Jørgensen (red.), *Byens navne. Stednavne i urbaniserede områder*, NORNA-Rapporter 64 (Uppsala 1997), s. 64–67, 72–73.

skick.⁷ Efter Dahlbergs död avstannade Sveriges aktiva fästningsbyggande så småningom och efter stora nordiska kriget räckte anslagen knappt till att hålla de gamla fästningarna i skick, för att inte tala om att befästa den nya gränsen ordentligt.⁸

Nammönstren på de svenska fästningarna med bastioner eller liknande moderna fästningsverk måste ses mot bakgrund av det fasta försvarets utvidgning under slutet av 1600-talet. En övervägande majoritet av namnen syftade på det svenska kungahuset eller rikets regioner och städer. Ett typexempel var Göteborg där bastionerna hette *Sankte Erik*, *Gustavus Primus*, *Johannes Rex*, *Prins Fredrik*, *Carolus Rex*, *Prins Gustav*, *Gustavus Magnus*, *Prins Karl*, *Johannes Dux*, *Prins Ulrik*, *Carolus Dux*, *Prinsessan Hedvig*, *Christina Regina*, *Regeringen*, *Hällgården*, *Badstugubastionen* och *Sandgårdsbastionen*.⁹ Med andra ord framhävdades regentlängden och kungahuset med undantag för de sistnämnda bastionerna, som kan antas ha fått sina namn som en följd av sitt läge eller sin funktion i fästningen.¹⁰ Förutom vid Göteborg fanns fästningsverk med kungliga namn både vid andra befästa städer och vid mindre anläggningar.¹¹ De omfattade namn på regenter, på övriga medlemmar i kungafamiljen och allmännamn med syftning till kungahuset, t.ex. *Drottningbastion* (Visby), *Kungvallen* (Narva) och *Prinsessan* (Riga). Malmö, som liksom Göteborg ombyggdes under Dahlberg, representerar å sin sida

⁷ Ernst Ericsson, *Olof Hansson Örnehuftud och svenska fortifikationsväsendet. Minnesskrift med anledning av Fortifikationsens 300-åriga tillvaro som självständig organisation* (Uppsala 1935), s. 98.

⁸ Den nya gränsfästningen och -staden Fredrikshamn, som skulle ersätta det förlorade Viborg, fick t.ex. under 1720-talet uppleva hur de fästningsverk som hade byggts i början av decenniet sakta förföll p.g.a. pengabrist. Ernst Ericsson, *Det fasta försvaret 1720–1741*, Kungl. Fortifikationsens historia 1719–1811 IV:2 (Stockholm 1934), s. 308–312.

⁹ Namnen syns på ritningar daterade 1682 (mikrokort F 071/154), 1690 (F 071/157) och 1701 (F 071/179); Svenska stads- och fästningsplaner, KA, Stockholm.

¹⁰ Hällgård är en skjutstation. Namnet *Regeringen* är tvetydigt eftersom det både kan uppfattas som en hänvisning till en regents styrelse eller som en hänvisning till maktpersoner utanför kungahuset (riksråd och medlemmar av förmyndarregeringar).

¹¹ T.ex. Kalmar med bastionerna *Gustavus Magnus*, *Gustavus Primus*, *Carolus IX*, *Carl Gustav*, *Carl Philip*, *Regering*, *Ericus Rex*, *Johannes Rex* och *Christina Regina* (ritning daterad 1683, mikrokort K 012/318), Riga med bastionerna *Carolus Gustavus*, *Carolus Undecimus*, *Gustavus Primus*, *Carolus Nonus*, *Gustavus Adolphus* och *Christina* (ritning 0406:28:041:024 daterad 1680) eller Dalarö skans i Stockholms skärgård med bastionerna *Hedvig*, *Carolus*, *Ulrica*, *Prins Carl* och *Svalstjärten* (ritningar daterade 1683, mikrokort K007/428 och 434), KA, Stockholm.

en tradition med geografiska namn med bastionerna *Vänersborg*, *Stockholm*, *Kalmar*, *Göteborg*, *Malmö*, *Jönköping*, *Älvsborg*, *Nyköping* och *Norrköping*.¹²

De ovan nämnda traditionerna har en officiell karaktär med anknytning till statsmakten. Samtidigt kan de anses ha en representativ och demonstrativ funktion anpassad till fästningsverkens defensiva funktion. Rikets utposter vid gränsen till fientliga områden, som fästningarna i Skåne eller i Östersjöprovinserna, knöts på så vis symboliskt till det svenska riket. Utan att gå närmare in på kronologin, kan man konstatera att åtminstone de flesta av exemplen på dessa två namntraditioner representerar stormaktstiden med dess starka kungamakt. Detta kan ses som en följd av att omfattande fästningsarbeten utfördes under Erik Dahlbergs tid som fortifikationsdirektör, men berättar också något om epokens val av symboler. Enbart bland Östersjöprovinsens fästningar uppvisar Dorpat, Narva och Riga svenska kungliga namn, medan Revals bastioner namngavs efter svenska landskap och provinser. Vid sidan om de här två huvudmönstren namngavs fästningsverk i många fall efter djur, himlakroppar, stjärnbilder och mytologiska figurer, vilket i jämförelse med de nationella kunganamnen hade ett gränsöverskridande symbolvärde.¹³

Övergången från stormaktstid till frihetstid verkar inte ha påverkat namnbestånden på de svenska fästningarna markant. När gränsfästningen Fredrikshamn byggdes för att ersätta Viborg, fick bastionerna namn efter städer innanför de nya gränserna i öst: *Tavastehus*, *Villmanstrand*, *Helsingfors*, *Åbo*, *Fredrikshamn* och *Nyslott*.¹⁴ De geografiska namnen förlorade naturligtvis inte sin betydelse som symboler för det svenska riket trots förändringar i det politiska styret. Intressantare är att de kungliga namnen inte heller genast gjorde det. Samtidigt som öarna utanför Helsingfors befästes, byggdes det lilla citadellet Adolfs Fäste på grundet Gråen utanför Landskrona. Fästningsverken fick namnen *Lovisa Ulrica*, *Adolf Fredrik*, *Sofia Magdalena*, *Fredrik*

¹² De övriga bastionerna hette *Carl Gustav*, *Stenbocken*, *Banérn*, *Carolus* och *Vattenlösa*. Ritningar daterade 1693, 1697 och 1710 (mikrokort K 014/004, 009 och 031), Svenska stads- och fästningsplaner, KA, Stockholm.

¹³ Som exempel kan nämnas fästningsverken *Neptunus*, *Eolus*, *Castor*, *Söderstierna*, *Pol-lux*, *Hausfrun*, *Hector* och *Achilles* i Karlskrona (ritningar daterade mellan 1696 och 1743, mikrokort F 095/310, 312, 314, 317, 339, 374) samt verken *Marsvin*, *Havsörn*, *Valfisken*, *Septentrion* och *Delfin* i Neumünde (ritning 406h:034:001 daterad 1682), Svenska stads- och fästningsplaner, KA, Stockholm

¹⁴ Ritning på mikrofilm U001:054, Svenska stads- och fästningsplaner, RA, Helsingfors.

Adolf, Carl och *Gustav*.¹⁵ För utförandet ansvarade Hans Henric von Liewen, Ehrensvärds kollega och partivän, och arbetet var ett parallellprojekt i förhållande till Ehrensvärds befästningsarbete i Finland. Vad gäller namngivningen hade projekten däremot ingenting med varandra att göra. Medan bastionnamnen på Adolfs Fäste byggde vidare på en utbredd tradition att hylla kungahuset, finns få förebilder för Ehrensvärds val att hedra levande personer utanför kungahuset.

Bastionerna vid Järpe skans i Jämtland hette visserligen *Päder, Strombergh, Palmquist* och *Leijonsparre*, medan namnet *Wachtmeister* sticker ut i Karlskrona mitt bland svenska prinsessor, mytologiska figurer och himlakroppar.¹⁶ Villmanstrands två redutter, *Friesenheim* och *Faber*, namngavs å sin sida efter en landshövding och en överstelöjtnant då staden befästes med små medel under 1720- och 1730-talet.¹⁷ Bland rikets alla fästningar är de övriga exemplen på fästningsverk namngivna efter samtida (icke-kungliga) personer ändå ytterst få. Detta är den onomastiska kontext Ehrensvärds namngivningspraxis måste ses i.

Augustin Ehrensvärd och fästningarna i Finland

När de svenska stånden samlades till riksdag 1746–1747 var det utrikespolitiska läget spänt. Freden i Åbo 1743 innebar ingen säkerhetspolitisk trygghet, utan snarare ett växande ryskt hot, särskilt i och med att Sverige i oktober 1743 tvingades ta emot en rysk hjälpsändning för att avvärja ett eventuellt danskt anfall. Riksdagen stod följaktligen inför viktiga utrikespolitiska och militärstrategiska avgöranden. Under det utdragna sammanträdet fattades två avgörande beslut. Utrikespolitiskt allierade sig Sverige med Preussen och Frankrike, vilket innebar omfattande subsidier från den sistnämnda stormakten. Subsidierarna var å sin sida en förutsättning för det militärstrategiska beslutet att bygga två nya fästningar i den östra riksdelen – en förrådsfästning, *place d'armes*, vid Helsingfors och en gränsfästning vid Degerby (Lovisa) –

¹⁵ Ritningar daterade 1752–1755 och 1756 (mikrokort F 135/269 och 279), Svenska stads- och fästningsplaner, KA, Stockholm.

¹⁶ Paul Ludvig Leijonsparre (1657–1733) var fortifikationsofficer och hade utarbetat förslag till många fästningar, bl.a. Stettin och Kungsholmen vid Karlskrona. Magnus Palmquist var direktör över Fortifikationen mellan 1705 och 1719. Namnet *Wachtmeister* hänvisade högst antagligen till guvernören över Kalmar län, Öland och Blekinge, greve Hans Wachtmeister af Johannishus, som stod bakom grundandet av Karlskrona stad och örlogshamn.

¹⁷ Johan Henrik Friesenheim var landshövding i Savolax och Kymmenegårds län och överstelöjtnanten Jacob Johan Faber ledde befästningsarbetet på orten.

samt att skapa motsvarande system i Skåne med hjälp av de redan existerande fästningarna Landskrona och Kristianstad. För att försäkra sig om att försvaret i öst verkligen sattes i stånd utsågs riksrådet, friherre Gustaf Fredrik von Rosen till tillfällig generalguvernör i Finland.¹⁸

Riksdagsdebatten kring de viktiga försvarsfrågorna löpte mellan sekreta utskottet, riksrådet, kungen och tronföljaren Adolf Fredrik, som under samma riksdag utsågs till generalissimus över Sveriges krigsmakt till lands och sjöss.¹⁹ En av de aktivaste deltagarna i diskussionen var Augustin Ehrensvärd. Planen till ett förbättrat försvar av Finland och Skåne presenterades av honom och von Liewen. Som en följd av sitt engagemang fick de två ansvaret för var sin del av utförandet. Till de ordinarie fortifikationsingenjörernas stora förtret underställdes emellertid varken Ehrensvärd eller von Liewen Fortifikationen. De fästningsarbeten de ledde skulle i stället lyda direkt under generalissimus Adolf Fredrik. Vad gäller Ehrensvärd utgjorde generalguvernören i Finland, von Rosen, en myndighet mellan honom och tronföljaren. För arbetet vid Lovisa tillsatte Ehrensvärd en lokal fortifikationsbefälhavare.

Förbigåendet av Fortifikationen och dess tjänstemän var vid sidan av den ekonomiska aspekten två viktiga orsaker till att de två projekten återkom som diskussionsämnen under varje riksdag ända fram till frihetstidens slut och till att byggprocessen tidvis påverkades kraftigt av den rådande partipolitiken. De relationsritningar över arbetets fortskridande som sändes till Stockholm hade med andra ord en given publik och namngivningen skedde inte i skymundan.

Augustin Ehrensvärd, född 1710, kunde utnyttja en ansenlig militär sakkunskap under riksdagsdebatten 1746–1747. Hans far, Jacob Johan Scheffer (1666–1731), hade adlats för sina förtjänster inom det svenska artilleriet och alla söner som levde till vuxen ålder blev artillerister. Av dem gjorde Augustin en anmärkningsvärd karriär. Efter en inledande tjänstgöring vid artilleriet och studier i matematik vid Uppsala universitet samt i mekanik för Christopher Polhem i Stralsund erhöll han 1736 statsunderstöd för att i två års tid studera artilleri och befästningskonst i flera olika europeiska länder,

¹⁸ Nikula, *Augustin Ehrensvärd*, s. 74–75, 80, 104.

¹⁹ I praktiken innebar inte utnämningen ett större militärt ansvar, eftersom Kungl. Maj:t fortfarande avgjorde militära frågor av vikt, men generalissimus skulle underrättas om allt och fick göra framställningar hos Kungl. Maj:t. Därmed gav titeln ett visst inflytande över t.ex. officersutnämningar. Carl Gustaf Malmström, *Sveriges politiska historia. Från konung XII:s död till statsvälföringen 1772* III (Stockholm 1897), s. 316.

däribland Frankrike och Nederländerna. Efter hemkomsten blev Ehrensvärd chef över och lärare vid artilleriets nya informationsverk. Han invaldes också i Kungliga Vetenskapsakademien. Vid sidan om sina teoretiska meriter hade han deltagit i kriget i Finland på 1740-talet. Det var inte minst därför han kunde uttala sig om försvaret i öst under påföljande riksdag. När han tillträdde sin post som chef för det finska fästningsbygget var han överstelöjtnant och skulle snart avancera till överste och chef för artilleriet. Senare blev han den första chefen för galärflottan, kallad arméns flotta, som hade grundats på hans initiativ. Vid tidpunkten för sin död 1772 på Livdragonregementets i Finland översteboställe Saaris i Mietois, till vilket han övergått från artilleriet, hade Augustin Ehrensvärd upphöjts till greve och fältmarskalk.²⁰

Ehrensvärds inflytande på namngivningen av fästningsverken vid de nya fästningar han övervakade kan härledas dels ur hans officiella status som chef över bygget med ovanligt stora befogenheter till följd av det åsidosatta fortfikationsverket, dels ur hans goda, personliga relation till tronföljaren och generalissimus i början av projektet. Formaliteterna kring namngivningen framgår inte explicit av källmaterialet till hands, men vi kan dra vissa slutsatser på basis av Ehrensvärds några uttalanden om namnen.

Den första anläggningen som namngavs var de blivande försvarsverken på Kasaberget i Helsingfors. I ett brev till tronföljaren daterat den 16 juli 1748 meddelar Ehrensvärd att generalguvernören har lagt den första stenen på Kasaberget som därmed fått namnet *Ulrikasborg*.²¹ Ehrensvärds brev är formulerat som en rapport och inte som ett förslag. Huruvida namnet var överenskommet från förut eller så naturligt att inget godkännande behövdes går alltså inte att avgöra. Däremot vittnar brevet om att namngivningen i viss mån hade ceremoniella drag. Namnet *Lovisa* kom att ges under långt större festligheter än namnet *Ulrikasborg*, men i båda fallen skedde ceremonierna drottningen till ära. I övrigt saknas uppgifter om eventuella namngivningsakter.

Exemplet Gustavssvärd bevisar å sin sida att Ehrensvärd också föreslog namn av större vikt. Men det första konkreta namnförslaget dyker inte upp

²⁰ Förutom Nikulas utförliga biografi, Hans Eklunds kortare biografiska verk (*Augustin Ehrensvärd. Mälaren, upplysningsmannen, människovännen, byggaren, sjömannen och flaggmannen*, Nationalmusei årsbok 43, Stockholm 1997) och Einar Juvas presentation i SBL 12, finns korta presentationer bl.a. i Ericsson *Det fasta försvaret i Finland*, s. 85–86.

²¹ Ehrensvärd till H.K.H. 16.7.1748, FR 393, RA, Helsingfors; Nikula, *Augustin Ehrensvärd*, s. 110.

förrän ett år efter namngivningen av Ulrikasborg, den här gången i korrespondensen mellan Ehrensvärd och von Rosen. Den 17 juli 1749 skriver Ehrensvärd följande till generalguvernören:

Som arbetet på Wargskärs [...] marne awancerat så långt att En d[...] wärk behöfwa namn till att uti [...] rapporter och Relationer undwika blandning och irring så har jag den ähran underställa om icke det yttersta Wargskärs wärket må få bära namn efter vår nya arffurste Prins Gustaw och kallas Gustaws Swärd.

af dylikt namn finns i Riket en enda festning, Carlssvärd; om nu denne f[...] bära namn af Gustavs Swärd så har man i framtiden bättre tillfälle att finna namn för det wärk som får bära namn efter H.K.H. Prins Carl.²²

Ehrensvärds brev förtydligar orsaken till att de första fästningsverken på Sveaborg namngavs och att det skedde sommaren 1749. Behovet var praktiskt. Ehrensvärd anhöll om att få ge namn åt de bastioner som nu var många till antalet, om ändå inte fulländade, och inte längre effektivt kunde anges med bokstäver eller nummer. Brevet som citeras ovan nämns ofta som det brev där namnet *Gustavssvärd* föreslås²³, men förslaget gällde troligen mycket mer.

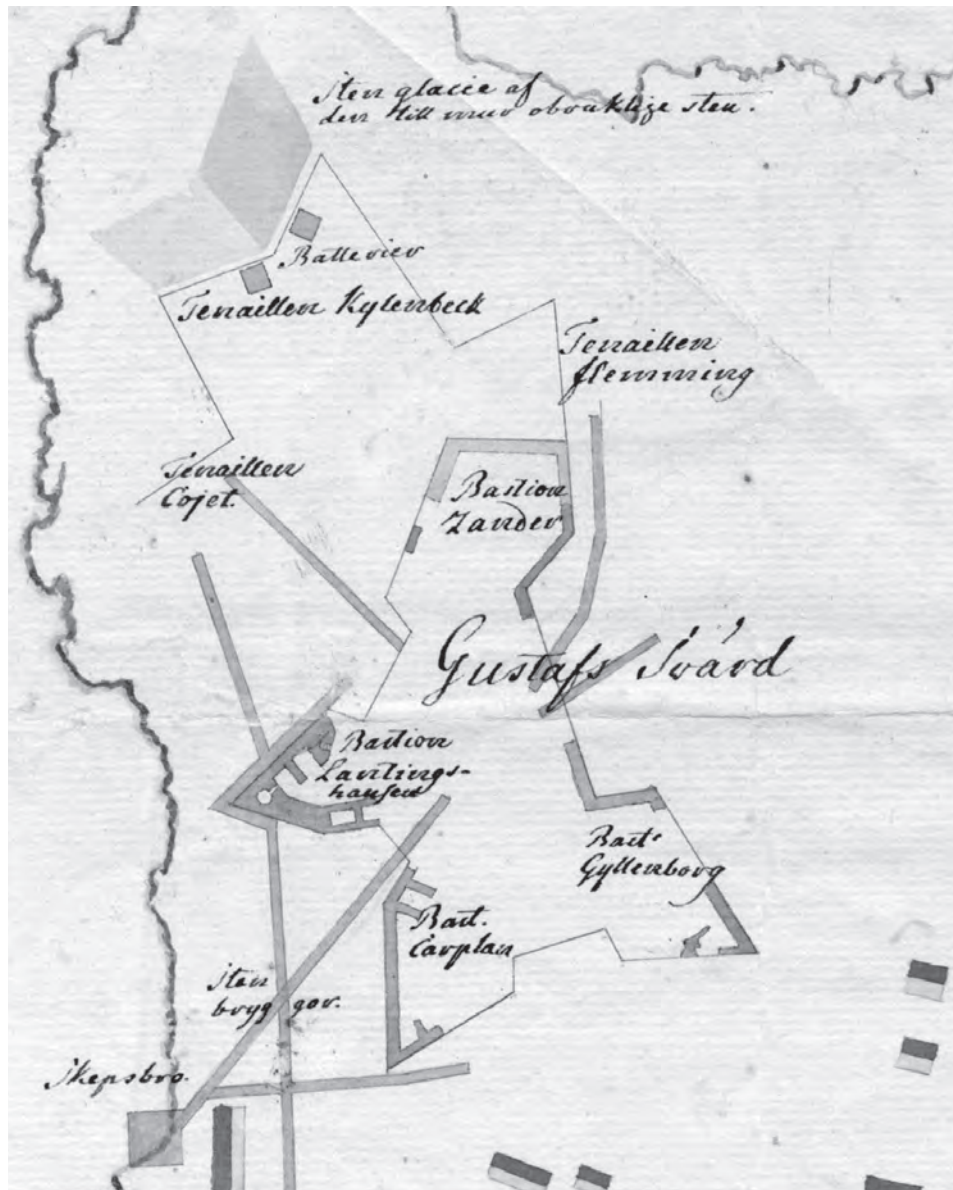
Några dagar senare sände Ehrensvärd ett brev med en karta över Vargskär bifogad. Det är på denna karta, daterad den 20 juli 1749, som de första bastionnamnen finns antecknade.²⁴ Samma dag skrev Ehrensvärd också ett brev till Adolf Fredrik, där behovet av namn för fästningsverken nämns liksom i det tidigare brevet till von Rosen. I brevet till tronföljaren talade Ehrensvärd däremot enbart om de övriga namnen och inte alls om Gustavssvärd:

Les ouvrage [infikat: de Gustavs Swärd] sont asséz avancés pour les donner leurs noms. En consequence de la permission que V.A.R. m'a donné j'ai donné des noms des ces Messieurs qui ont travaillé au reussite des traveaux, à nos nouveaux bastions. Les ouvrages des dehors portent les noms de ces officiers qui y ont travailles avec toute la deligeance possible je

²² Ehrensvärd till von Rosen 17.7.1749, Bref till R. R. Rosen om festningsbyggnader, FR 518, RA, Helsingfors. Här liksom i många andra fall är mikrofilmen svårsläslig, eftersom brevboken inte har kunnat öppnas tillräckligt och ord eller stavelser ofta försvinner i uppslagets mitt. Dessa luckor har markerats i alla citat, även då innebörden hade varit uppenbar.

²³ Ericsson, *Det fasta försvaret i Finland*, s. 164; Nikula, *Augustin Ehrensvärd*, s. 118.

²⁴ "Relations Ritning öfver festnings arbetet på Wargskiär ifrån arbetets början till d.20 juli 1749", signerad av Ehrensvärd och Hoppe 20.7.1749, U 003:7, RA, Helsingfors. Ehrensvärds följebrev lyder: "Här har jag den ähran öfwerlämna en plan öfwer Wargskärs holmarne som utvisar huru lå[...] arbetet lidit till i afton, med ödm[...] anhållan det täcktes Eders Excellence öfversända denne plan till H.K.H.". Ehrensvärd till von Rosen 20.7.1749, Bref till R. R. Rosen om festningsbyggnader, FR 518, RA, Helsingfors.

De första namnen på Gustavsvärds fästningsverk syns på en relationsritning över arbetet fram till den 20.7.1749. Krigsarkivet, Stockholm.

supplie V.A.R. de vouloir bien me permettre d'en user de meme à l'avenir. Cette maniere dimortaliser leurs diligence est le vrai moyen den profiter.²⁵

I skrivelsen till Adolf Fredrik ingick också en relationsritning över Vargskär, på vilken tronföljaren antagligen kunde läsa de enskilda namnen.²⁶ Ehrensvärds formulering låter antyda att Adolf Fredrik redan tidigare hade gett sitt godkännande till att de personer som ”bidragit till arbetets framgång” skulle äras med namn på bastioner. När ämnet hade diskuterats är tyvärr oklart, det skedde åtminstone inte i brevväxlingen mellan Ehrensvärd och tronföljaren efter att fästningsarbetet inleddes. Däremot bad Ehrensvärd i samma brev uttryckligen om tillstånd till det som skulle bli en viktig del av hans namngivningspraxis: att namnge mindre fästningsverk och senare också bastioner efter officerare som tjänstgjort vid fästningsbygget för att belöna deras flit.

Adolf Fredrik meddelade att han godkände ritningarna över Vargskär bara en vecka efter att de hade skickats till honom. Namnfrågan återkom han till senare på hösten, i ett brev daterat den 27 oktober 1749.²⁷ I och med dessa godkännanden av namnförslaget Gustavssvärd och ritningarna över försvarsverket kan de stora formaliteterna kring namngivningen ha ansetts vara avklarade.²⁸ Förutom Gustavssvärd nämns inga andra namn i tronföljarens brev till Ehrensvärd. Att namn på mindre fästningsverk skulle godkännas vart och ett för sig verkar alltså inte ha varit fallet. Vi måste anta att namngivningen som en naturlig del av ett fästningsbygge hörde till

²⁵ Ehrensvärd till H.K.H. 20.7.1749, FR 393, RA, Helsingfors; Ericsson (*Det fasta försvaret i Finland*, s. 165) citerar den sista meningen i det stycke som återges här, men med ett litet fel i översättningen (”detta sätt att odödliggöra deras namn är det bästa för att dra nytta av dem”). En korrekt översättning kunde lyda ”deras flit utnyttjas på bästa sätt genom att odödliggöras så här”. Namnet *Gustavssvärd* som inflikats i brevkonceptet användes knappast av Ehrensvärd i det egentliga brevet, eftersom det inte ännu hade föreslagits för eller godkänts av tronföljaren.

²⁶ I de fall Ehrensvärd hänvisar till bifogade ritningar är det oftast omöjligt att avgöra med säkerhet vilken ritning som avses, eftersom alla ritningar över Sveaborg har avskilts till en egen samling i KA.

²⁷ Adolf Fredrik till von Rosen 28.7.1749, Adolf Fredrik till Ehrensvärd 27.10.1749, Militaria 573a, RA, Helsingfors.

²⁸ Ericsson (*Det fasta försvaret i Finland*, s. 164) påpekar att Ehrensvärd använde namnet Gustavssvärd i brev redan från början av augusti 1749, trots att det officiella godkännandet nådde honom först i oktober. En förklaring kan ha varit att Adolf Fredrik redan hade godkänt relationsritningen med de första namnen i slutet av juli och att Ehrensvärd såg detta som ett godkännande inte bara av ritningen, utan också av namnen.

chefens, alltså Ehrensvärds, självklara befogenheter och att de första namnen på Gustavssvärd definierade spelreglerna.²⁹

I jämförelse med de namn som Ehrensvärd föreslog eller självständigt tog i bruk utgör Lovisa ett tredje alternativ. Den nya staden fick sitt namn då Adolf Fredrik som kung besökte och inspekterade orten under tre dagar i slutet av juni och början av juli 1752.³⁰ På en relationsritning signerad den 1 juli 1752 bär staden redan sitt nya namn.³¹ Ehrensvärd hade rest från Helsingfors till Degerby för att ta emot kungen och i gränsstaden hade borgerskapet förberett festligheterna i god tid.³² Bakgrunden till det nya stadsnamnet framgår varken av korrespondensen mellan Ehrensvärd och von Rosen eller mellan den förstnämnde och kungen.³³ Inte heller Olle Sirén nämner i sin stadshistorik vem som varit initiativtagare till namnet: borgerskapet självt, Ehrensvärd eller Kungl. Maj:t. Däremot kan nämnas att Ehrensvärds brevkoncept från 1749 med förslaget om Gustavssvärd också innehåller ett förslag angående Degerby. I marginalen står nämligen följande mening infogad:

E. E. har jag den ähran underställa om icke Degerby fästning och stad i framtiden må få bära namn efter H. K. H. vår allernädigste arf Furste [...]³⁴

Den citerade meningen ser ut att ha varit avsedd som inledande fras. Således skulle det första förslaget i brevet ha gällt namngivningen av Degerby efter arvfursten Adolf Fredrik och förslaget Gustavssvärd skulle ha följt på detta.

²⁹ Enligt Nikula (*Augustin Ehrensvärd*, s. 134) föreslog Ehrensvärd också namnet *Sveaborg* med motiveringen att ”denna fästning af Rikets östra gräns finge svara emot Göteborgs fästning mot Wästerhavet”. Nikulas källhänvisning rörande namnförslaget är emellertid inte entydig. Att namnet hade stadfäst av Kungl. Maj:t nämns i ett brev från Adolf Fredrik till Ehrensvärd 10.8.1750 (Militaria 573a, RA, Helsingfors). Inga av Ehrensvärds brevkoncept till Adolf Fredrik mellan december 1749 och juli 1750 innehåller det citat Nikula hänvisar till. Ericsson (*Det fasta försvaret i Finland*, s. 184) hänvisar enbart till Adolf Fredriks meddelande och nämner inget förslag.

³⁰ Nikula, *Augustin Ehrensvärd*, s. 151; Ericsson, *Det fasta försvaret i Finland*, s. 415.

³¹ ”Ritning öfwer Situationen på västra Sidan om Staden Lowisa”, U001:473, RA, Helsingfors.

³² I Olle Siréns verk *Lovisa stads historia 1745–1995* (Lovisa 1995, s. 91–93) beskrivs förberedelserna och de fortsatta festligheterna i samband med Lovisadagen i augusti samma år.

³³ Brevkoncept till von Rosen finns inte bevarade för tiden omedelbart efter kungens besök och korrespondensen mellan Ehrensvärd och Adolf Fredrik belyser på förekommen anledning inte händelserna.

³⁴ Ehrensvärd till von Rosen 17.7.1749, Bref till R.R. Rosen om festningsbyggnader, FR 518, RA, Helsingfors.

Eftersom texten är ett koncept är det omöjligt att veta hur den slutgiltiga formuleringen löd. Säkert är bara att staden tre år senare döptes drottningen till ära i stället för den då regerande kung Adolf Fredrik till ära. En orsak kan helt enkelt ha varit att staden Lovisa hade ersatt det förlorade Fredrikshamn och att den därför behövde ett namn som skiljde de två städerna åt, vilket ett namn Adolf Fredrik till ära inte nödvändigtvis hade gjort. En annan möjlighet är att namngivningen kompenenserade för det nedlagda arbetet vid Ulrikasborg (se nedan). Utan att veta om Lovisa föreslogs av Ehrensvärd, kan vi alltså på basis av hans tidigare brevkoncept konstatera att han hade planerat en liknande namngivning med anknytning till kungafamiljen.

Vad gäller namngivningsprocessen i förhållande till fästningsarbetet visar relationsritningarna att fästningsverken på Sveaborg fick sina namn i snabb takt, medan situationen vid de övriga anläggningarna var en annan. Ehrensvärd verkade på chefsposten för fästningsbygget i Finland i tre etapper: en första period från 1748 till riksdagen 1756–1757, varefter han deltog i pommerska kriget, en andra period 1762–1765 som avbröts av mössornas maktövertagande och slutligen en kort period 1770–1771 efter att hattarna återvänt till makten. Av dessa var den första perioden den aktivaste, bl.a. färdigställdes Gustavssvärd och huvudfästet på Vargö sattes i funktionsdugligt skick. Namngivningen av enskilda fästningsverk präglades naturligt nog av samma aktivitet. *De facto* namngavs så gott som alla fästningsverk under den första perioden, med andra ord både färdiga och fullständigt halvfärdiga verk, på Sveaborg i ett mycket tidigt skede och i Lovisa först några år efter byggstart.³⁵

Detta understryker hur viktigt det var att namnge de olika delarna av en fästning. Som Ehrensvärd själv hade beskrivit situationen kunde namngivningen av praktiska skäl inte längre undvikas när fästningsverken hade uppnått ett större antal. Och i arbetsorder och på relationsritningar existerade ett fästningsverk redan då det bara hade utstakats i terrängen, inte först då den första stenen hade lagts. Skillnaden i namngivningstakt mellan Lovisa samt Svartholm och Sveaborg vittnar om att fokus tidigt lades på den större

³⁵ Av alla namn är det fråga om högst två eller fyra vars första belägg inte infaller under perioden 1748–1756. Kronverket *Hiärne* och bastion *Bielcke* syns första gången på en relationsritning daterad 3.6.1771 (U003:35, RA, Helsingfors). Vad gäller kaponjärerna *Boije* och *von Spången* är namnens första belägg svåra att datera: de syns första gången på ritningen "Sveaborgs Relations Ritning för Åhr 1756" (U 003:22, RA, Helsingfors), signerad 11.7.1766 och enligt påskrift "utskuren" ur 1761 års riksdagsrelation.

förrådsfästningen.³⁶ Till följd av samma prioritering lades arbetet kring Helsingfors gradvis ner från och med 1749 och bastionnamnen begränsar sig därmed till den aldrig slutförda anläggningen Ulrikasborg.

Namnen – bestånd, strukturer och hierarkier

I denna studie ingår 77 namn på 75 fästningsverk och större försvarsanläggningar (två fästningsverk omdöptes). Av dem är enbart sex stycken eller 7,8 % namn som inte anknyter till en person. De övriga (71 namn eller 92,2 %) utgörs med få undantag av släktnamn utan förnamn. Till undantagen hör de namn som syftar på medlemmar av kungafamiljen – *Gustavsvärd*, *Ulrikasborg* med sina bastioner och staden *Lovisa* med sina huvudverk – tenaljen *Fabian Casimir Wrede* på Sveaborg och ravelinen *Olof Håkansson* vid Lovisa. Trots avsaknaden av förnamn i samband med övriga namn, och kanske just eftersom de i vissa fall existerar, måste vi anta att enskilda personer avsågs. Det problematiska är att med säkerhet koppla varje släktnamn till en enda samtida person, men poängteras kan och bör att de flesta kopplingar är självklara, åtminstone efter en noggrannare genomgång av strukturerna och den inre hierarkin i namnbeståndet. På Sveaborg finns t.ex. två bastioner med namnet *Gyllenborg* till vilka kan läggas en ravelin med samma namn i Lovisa. Det sist nämnda verket bär högst antagligen namn efter Henning Adolf Gyllenborg (1713–1775), lantmarskalk under riksdagen 1751–1752, i anknytning till några andra fästningsverk som i Lovisa namngavs efter denna riksdags talmän.³⁷ Bastionerna på Sveaborg kan antagligen kopplas till brö-

³⁶ På några ritningar daterade i juli och augusti 1752 (relationsritningarna U001:474 daterad 25.7.1752, U001:476 daterad 28.7.1752 och U001:478 daterad 8.8.1752, RA, Helsingfors) syns de tre första namnen på fästningsverk i Lovisa: bastionerna *Ungern* och *Rosen* vid den östra polygonen samt bastionerna *Drottning Lovisa Ulrica* och *Prins Gustav* i huvudvallen. Detta var kort efter kungens besök i staden, vilket knappast var ett sammanträffande. Svartholms fyra bastioner fick namn efter de fortifikationsofficerare som lett arbetena på fästningen i slutet av 1753 (relationsritningarna U002:115–116 daterade 10.12.1953, RA, Helsingfors).

³⁷ Ravelinerna kring huvudvallen i Lovisa hette *Gyllenborg*, *Benzelius*, *Plomgren*, *Fersen*, *Olof Håkansson* och *Kierman* (relationsritning U001:512, RA, Helsingfors). Enligt Gabriel Nikanders *Lovisa stads historia I. 1745–1808* (Lovisa 1930, s. 26) namngavs ravelinerna efter lantmarskalken och talmännen vid 1751–1752 års riksdag, men namnen *Fersen* (efter Fredrik Axel von Fersen, lantmarskalk 1755–1756) och *Kierman* (efter Gustaf Kierman, borgarståndets talman 1755–1756) vittnar om att också följande riksdag beaktades. Det senare namnet förekommer så få gånger att det ignorerats av Nikander.

derna och grevarna Johan och Gustaf Samuel Gyllenborg, riksråd respektive landshövding, men här är fördelningen inte längre lika tydlig.³⁸

Efter en identifiering av personerna bakom namnen framträder följande grupper inom namnbeståndet:

Namngrupp	Antal ³⁹	Andel
Kungligheter	6	10,0 %
Civila ämbetsmän	13	21,7 %
Militära ämbetsmän	10	16,7 %
Militärer	24	40,0 %
Övriga	4	6,7 %
Oidentifierade	3	5,0 %
Totalt	60	100 %

Tabell 1. *Indelning av personerna bakom namnen.*

Den första gruppen i tabellen ovan är namn med kungligheter som förebild. Dessa namn syns på både fästningsverk och större helheter, både i Helsingfors *place d'armes* och i Lovisa. Det första namnet som överhuvudtaget gavs var Ulrikasborg som namn på Kasabergets försvarsanläggning i Helsingfors. Bastionerna på Ulrikasborg namngavs senare efter Adolf Fredrik och Lovisa Ulrika samt deras tre söner Gustav, Karl och Fredrik Adolf. Om detta skedde före eller efter att Adolf Fredrik hade bestigit den svenska tronen är oklart.⁴⁰ I Lovisa togs nästan samma namn med säkerhet i bruk först under Adolf Fredriks regeringstid. Drottningen Lovisa Ulrika ärades därmed både med ett namn på en försvarsanläggning vid Helsingfors och med namnet på hela staden och fästningen Lovisa samt med bastionnamn på båda orterna.

Ifall bastionerna vid Helsingfors namngavs redan 1748, kan den senare namngivningen av Lovisas bastionfront *de facto* ha varit en kompensation för de tidigare namnen. Då bastionerna vid Lovisa namngavs 1752–1753 hade arbetet på Ulrikasborg redan till stor del övergivits och därmed också fästningsbyggets enda bastioner med kungliga namn. Eventuellt kan t.o.m.

³⁸ Uppgifterna om de personer som ingår i denna artikel är, om inte annat nämns, tagna ur SBL.

³⁹ I de fall en och samma person hedrats med namn på flera fästningsverk räknas namnet bara en gång. Därför är det totala antalet här enbart 60 av allt som allt 71 namn som hänvisar till personer.

⁴⁰ Outi Cordes, 'Ehrensärd ja Helsingin mantereenuolinen linnoittaminen', L. Eerikäinen et al., *Viaporista Suomenlinnaksi* (Helsingfors 2006), s. 41 samt not 28.

samma motiv ligga bakom namnet Lovisa, eftersom det var oklart om Ulrikasborg någonsin skulle stå färdigt.

Det totala antalet kungliga namn är egentligen 14, men om man bortser från överlappningarna mellan bastioner och större anläggningar med namn efter samma person reduceras antalet till sex som i tabellen. Andelen fästningsverk med kungliga namn utgör därmed knappt en femtedel (14 av 77 eller 18,2 %) av alla fästningsverk, medan andelen kungligheter av de personer som tillägnats namn på fästningsverk är drygt hälften mindre (10 %). Slutligen kan vi konstatera att de monarkiska namnen nästan helt lyser med sin frånvaro på Sveaborg. De enda undantagen är Gustavssvärd och i viss mån Sveaborg, som här ändå räknas till de övriga namnen. Med andra ord var traditionen med kungliga bastionnamn helt tydligt något Ehrensvärd tog avstånd från genom att enbart tillämpa den i begränsad utsträckning. Dessutom avfärdade han fullständigt det andra av de två stora namnmönstren, nämligen de geografiska bastionnamnen med hänvisning till det svenska riket.⁴¹

I jämförelse med det begränsade antalet kungligheter bland namnen är ämbetsmännen långt fler (38,4 % av personerna bakom namnen). Enbart antalet riksråd är tretton, vilket vittnar om att det var det allra översta skiktet av ämbetsmannaskaran som främst ansågs värt att hedras med ett bastionnamn. Vid sidan om riksråden påträffas minst fyra landshövdingar. Wilhelm Carpelan (1700–1788), som fick en bastion namngiven efter sig på Gustavssvärd redan 1749, var vid tidpunkten för namngivningen tf. landshövding i Nylands och Tavastehus län. Samtidigt var han överste vid Österbottens regemente och i denna egenskap kommenderad till fästningsbygget vid Helsingfors mellan 1748 och 1751. Bland riksråden hade t.ex. både von Rosen och Carl Johan Stiernstedt (1686–1753) en militär karriär bakom sig. De här exemplen illustrerar svårigheten med att dela in personerna bakom namnen i civila ämbetsmän och militärer.⁴²

⁴¹ I stället namngav Ehrensvärd de nya fartygstyperna som skapades för skärgårdsflottan efter finska landskap (*Uusimaa, Pohjanmaa* o.s.v.).

⁴² För en problematisering av indelningen civila-militära ämbetsmän med beaktande av exofficerare se Gunnar Artéus, *Krigsmakt och samhälle i frihetstidens Sverige*, Militärhistoriska studier nr 6 (Stockholm 1982), s. 16–19. Artéus argumenterar för att exofficerare bör räknas som militärer, eftersom de av samtiden verkar ha uppfattats som militärer även efter övergång till ett civilt ämbete. I föreliggande studie är indelningen inte lika avgörande som i Artéus kvantitativa forskning, eftersom det är de enskilda motiveringarna och inte namngrupperna som är av främsta intresse.

Vid sidan om riksråden och landshövdingarna märks två personer med civila befattningar av mycket olika karaktär. Carl Härleman (1700–1753) var överintendent över Kungl. Maj:ts slott och trädgårdar, och bidrog både direkt och indirekt till fästningsarkitekturen på de nya finska fästningarna.⁴³ Christopher Polhem (1661–1751) var uppfinnare på mekanikens område och hade i den egenskapen fungerat som direktör över bergsmekaniken och som både assessor och kommerseråd över staten i Kommerskollegiet. Båda hedrades med namn på var sin bastion på Vargö. Polhem adlades under sin livstid, vilket också gäller för friherren och sedermera greven, riksrådet Herman Tersmeden (1684–1754) adlad Cedercreutz, som antagligen stod som förebild för namnet *Cedercreutz* på en tredje av Vargös bastioner. Överhuvudtaget är de ofrälse personerna inte många och de räknas därför här till gruppen övriga namn. De adliga, statliga ämbetsmännen utgör nästan 40 % av de personer som tillägnades namn på fästningsverk. Hälften av dem är emellertid personer med militär bakgrund och om de i stället räknas till följande grupp, namn med koppling till armén, minskar ämbetsmännens andel avsevärt till förmån för militärerna.

I enlighet med Ehrensvärds önskan att namnge fästningsverken efter personer som bidragit till fästningsbygget, bland dem de officerare som arbetat på orten, utgör militärerna den klart största namngrupperingen. Det rör sig om minst 24 personer (40 % av personnamnen) om vi bortser från de personer som vid tidpunkten för namnets uppkomst innehade en civil befattning. Räknar man med alla ämbetsmän med civil befattning men med minst kaptens grad från tidigare militär tjänstgöring,⁴⁴ är antalet ännu högre och utgör 56,7 %. Eftersom gruppen är stor omfattar den också personer från hela officersskalan. Fortifikationsdirektören Axel Löwen (1686–1772) var general men hade redan 1739 valts till riksråd och knappt tio år senare till generalguvernör i Pommern. M. A. von Ungern-Sternberg (1689–1763) var likaså general trots att det var i egenskap av lantmarskalk han tillägnades ett bastionnamn. Daniel Johan Zander (1685–1762) medverkade i egenskap av

⁴³ Olof af Hällström, 'Viapori', S. Sarajas-Korte (toim.), *ARS Suomen taide 2* (Helsingfors 1988), s. 208; Rainer Knapas, 'Linnoitusten rakentaminen ja sotilasarkkitehtuuri 1721–1808', Sarajas-Korte (toim.), *ARS Suomen taide 2*, s. 177.

⁴⁴ Här används samma gränsdragning som hos Artéus, *Krigsmakt och sambälle*, s. 19.

generallöjtnant i det finska fortifikationsarbetet.⁴⁵ De representerade tillsammans med fem generalmajorer de högsta officersgraderna inom den svenska armén, det s.k. generalitetet.

Grad	Antal
Generaler	2
Generallöjtnanter	1
Generalmajorer	5
Överstar	9
Överstelöjtnant el. motsv.	5
Majorer	1
Kaptener	2
Löjtnanter	5
Kadetter	1
Volontärer	1
Oklara	2

Tabell 2. Olika militärgraders representation bland de personer som tillägnats namn på fästningsverk.

Lite lägre ner på den militära hierarkin finner vi översten och överstelöjtnanten, d.v.s. chefen för ett regemente och hans ställföreträdare. De överstar och överstelöjtnanter som fått bastioner eller andra fästningsverk namngivna efter sig är minst fjorton till antalet, vilket är en ansenlig del av de representerade militärgraderna. Kaptenerna och löjtnanterna, d.v.s. kompanicheferna och deras ställföreträdare, är tillsammans sju stycken, men antalet är egentligen något högre, eftersom de oklara fallen antagligen gäller någon av dessa grader. Lägre grader än löjtnant märks inte, med undantag för Christian Robert von Schantz (1722–1780) och eventuellt Peter Maximilian Adlerfelt (1735–1808), ifall kaponjären *Adlerfelt* på Vargö kan kopplas till honom.⁴⁶

⁴⁵ För von Ungern-Sternberg och Zander se Gustaf Elgenstierna, *Den introducerade svenska adelns ättartavlor med tillägg och rättelser* (facsimilupplaga, Stockholm 1998), VIII s. 574 respektive IX s. 144.

⁴⁶ Peter Maximilian Adlerfelt tjänstgjorde åtminstone 1757 på Sveaborg. Vid tidpunkten för namnets första belägg (1752) var han enbart kadett och det är oklart om han redan befann sig på Sveaborg. Eftersom det rör sig om en kaponjär och inte en bastion framstår han ändå som en trovärdigare namnförebild än Carl Adlerfelt (1719–1769), överste i armén och generaladjutant. Den sistnämnde skulle antagligen ha tillägnats en bastion. För båda se Elgenstierna, *Den introducerade svenska adelns ättartavlor*, I, s. 42–43.

Schantz hörde till arbetsledarna på Svartholm och befordrades till löjtnant först året efter att bastionerna på ön fått sina namn efter de fortifikationsofficerare som verkat där.⁴⁷

Personerna i gruppen militärer representerade därmed inte först och främst den absoluta toppen av det militära gradsystemet. Här syns en klar skillnad till de civila ämbetsmännen, eftersom riksråden i förhållande till sin andel av ämbetsmannaskaran var klart överrepresenterade bland bastionnamnen. De identifierbara militärerna omfattar ändå, liksom de ämbetsmän som hedrats med namn, nästan uteslutande adelsmän. Anders Johan Nordenberg (1696–1763) hade adlats Nordenskiöld ett par år innan bastionerna på Svartholm namngavs. Ehrensvärds namnval speglar därmed både bilden av adeln som ett krigarstånd och det faktum att unga adelsmän lättare kunde göra karriär inom det militära än de som saknade samma sociala status. Trots att de ovan beskrivna militärerna inte representerade det allra högsta militära skiktet, rör det sig inte om underofficerare eller manskap.⁴⁸

Förutom de tre stora grupperna kungligheter, högre ämbetsmän och militärer finns några namn som skiljer sig från mängden. Några av fästningsverken vid Lovisa är namngivna efter personer som står utanför nämnda grupperingar. Ärkebiskop Henric Benzelius (1689–1758), som var prästeståndets talman vid riksdagen 1751–1752 och som gett namn åt ravelinen *Benzelius*, kan visserligen räknas som en kyrklig ämbetsman, men skiljer sig ändå från mängden i och med sitt sakrala ämbete. Det samma gäller ravelinen *Plomgren*, som namngavs efter Thomas Plomgren (1702–1754), handelsborgmästare i Stockholm och ravelinen *Kierman* namngiven efter rådmannen i Stockholm Gustaf Kierman (1702–1766). Trots deras ämbeten inom Stockholms stadsstyrelse kan de inte jämföras med de övriga statliga, och adliga, ämbetsmännen bland namnen.⁴⁹ Den sista av talmännen som fått ett fästningsverk namngivet efter sig, Olof Håkansson, skiljer sig som medlem av bondeståndet på de flesta plan från de övriga personerna. Slutligen uppvisar

⁴⁷ För Schantz se Ericsson, *Det fasta försvaret i Finland*, s. 417.

⁴⁸ Som exempel på den fördel en hög härkomst kunde föra med sig tjänar Fredrik Wilhelm Hessenstein (1735–1808), som antagligen fått ge namn åt bastionen *Hessenstein* på Lilla Öster Svartö; Ericsson, *Det fasta försvaret i Finland*, s. 200. Han var son till kung Fredrik och dennes älskarinna Hedvig Ulrika Taube. När bastionnamnet syns på en ritning 1751, för att senare överges, hade Fredrik Wilhelm Hessenstein trots sin unga ålder redan varit inskriven som överste för Östgöta infanteriregemente i fyra år.

⁴⁹ Plomgrens söner adlades, men han själv avböjde erbjudandet för att få hålla kvar posten som handelsborgmästare.

Sveaborg ett litet antal namn som inte hänvisar till personer: anläggningarna *Strandverket* och *Kungsporten* på Gustavssvärd samt trion *Ära*, *Dygd* och *Godt Samvete*, de två första bastioner och den tredje en ravelin på Vargö.

Vid sidan av namngrupperna kan två hierarkier inom namngivningen lyftas fram: en kronologisk hierarki och en rumslig. Som ovan nämnts förklarade Ehrensvärd själv för Adolf Fredrik att bastionerna på Gustavssvärd bar namn efter de personer som bidragit till arbetets framgång, i det fallet högre militärer och lokala ämbetsmän, medan utanverken namngivits med de tjänstgörande fortifikationsofficerarna i åtanke. Dessutom nämnde han att detta var den princip han ämnade följa vid den fortsatta namngivningen. Samma hierarkiska indelning av rummet upprepar sig följaktligen på de andra öarna. På Långörn fick t.ex. öns enda bastion heta *Liewen* efter den andra upphovsmannen till 1747 års fästningsplaner, medan de två kaponjärerna i anslutning till bastionen ursprungligen hette *Törne* och *Gerdes* efter två av Ehrensvärds nära medarbetare.⁵⁰ På Sveaborgs huvudfäste, Vargö, märks dessutom en anhopning av bastioner namngivna efter riksråd.⁵¹ Ulrikasborg och Svartholm hade inga utanverk, men vid Lovisa var hierarkin mellan utanverken med namn efter talmän och huvudvallens kungligheter uppenbar. Vad gäller kronologin kan de tidiga namnen uppfattas som viktigare än de senare, eftersom de prioriterades under arbetsprocessen, vilket bör beaktas då motiven bakom namngivningsprocessen och namnvalen granskas.

Med rådet, riksdagen och hattarna i åtanke

Till den lokala elit som Ehrensvärd sade sig vilja hedra hörde inte minst generalguvernören, generalmajoren Jacob Albrecht von Lantingshausen (1699–1769), som hade kommenderats till att biträda von Rosen vid planeringen av det finska försvaret, samt t.ex. landshövdingen i Nylands och Tavastehus län Samuel Gustaf Gyllenborg (1695–1756). Antalet regementen som under åren kommenderades till de finska fästningarna var stort. Som exempel kan nämnas att arbetsstyrkan i Helsingfors utgjorde ungefär halva finska armén 1750.⁵² Alla officerare kom inte att äras med ett namn och därmed kvar-

⁵⁰ Namnen, som verkar ha övergetts senare, syns första gången på 1752 års relationsritning (U003:16, RA, Helsingfors) och syftade på en regementsöverste och en kapten, medan von Liewen vid det här skedet redan hade avancerat till generalmajor.

⁵¹ För en kort beskrivning av Vargö och av de olika zonerna på Sveaborg se af Hällström, 'Viapori', s. 199–201.

⁵² Ericsson, *Det fasta försvaret i Finland*, s. 179.

står frågan om vad som i enskilda fall avgjorde namngivningen av fästningsverken. I många fall låg en dubbel orsak bakom namnen. Generalmajoren för infanteriet, Gustav David Hamilton (1699–1788) och generalmajoren Henrik Johan Aminoff (1680–1758) tillägnades t.ex. var sin bastion både i egenskap av regementschefer och för deras insatser som kommandanter på Sveaborg.⁵³

En stor del av de här personerna återfinns bland de första namnen på Gustavsvärd.⁵⁴ Ett namn som däremot lyser med sin frånvaro där är (*von*) *Rosen*. Orsaken är att generalguvernören redan hade tillägnats en av bastionerna vid Ulrikasborg på fastlandet, där hans namn återfanns sida vid sida med kungahusets medlemmar, vilket avspeglade hans position inom fästningsbygget. I och med att arbetet vid Ulrikasborg lades ned överfördes namnet *Rosen* liksom Helsingfors kungliga bastionnamn till Lovisa. På den nya orten placerades emellertid generalguvernörens namn inte längre bredvid kungafamiljens, utan bredvid generalen och lantmarskalken von Ungern-Sternberg, en klart sämre position. Konflikter av olika slag och olika grader mellan den detaljfixerade von Rosen och Ehrensvärd respektive dennes ställföreträdare är väl dokumenterade.⁵⁵ När bastionen vid Lovisa fick sitt namn på sommaren 1752 hade von Rosen redan avgått som generalguvernör i samband med att hans ämbete drogs in.⁵⁶ Det officiella erkännande för sitt missnöje som Ehrensvärd således hade fått bidrog säkert till att han inte reproducerade namngivningen av Ulrikasborgs bastioner i Lovisa, utan flyttade ut bastionen med von Rosens namn ur huvudvallen. Dessutom är det anmärkningsvärt att Ehrensvärd uteslöt von Rosen ur namngivningen av Sveaborgs fästningsverk, där en bastion med dennes namn onekligen hade passat in bland riksråd och

⁵³ Kommendantsposten inrättades 1751 i januari för att en gång för alla fastställa ansvarsfrågan för det militära ledarskapet på Sveaborg under Ehrensvärds vistelser i Stockholm. Ericsson, *Det fasta försvaret i Finland*, s. 187–188. Andra exempel på personer som tillägnades namn på bastioner för mångfaldiga förtjänster var Hans Henrik Boije af Gennäs (1716–1781), major vid Björneborgs infanteriregemente och landshövding, samt Carpelan (se ovan).

⁵⁴ Ett av dessa namn är *Gyllenborg* som därmed antagligen syftade på landshövdingen G. S. Gyllenborg, medan bastionen med samma namn på Vargö antagligen syftade på riksrådet J. Gyllenborg i enlighet med det stora antalet liknande namn där.

⁵⁵ För exempel på konflikterna mellan Wrede och von Rosen se Ericsson, *Det fasta försvaret i Finland*, s. 188–192.

⁵⁶ *De facto* hade riksdagen varit väl medveten om von Rosens oförmåga att sköta sina uppgifter på ett tillfredsställande sätt, men avstått från att tillsätta en ny guvernör för att inte sära honom. Ericsson, *Det fasta försvaret i Finland*, s. 207.

landshövdingar. Namnbeståndet utgjorde med andra ord ett mikrokosmos, där rangordningar och hierarkier ur det verkliga livet speglade sig, men vilket samtidigt påverkades av Ehrensvärds val att tona ner vissa personer och lyfta fram andra.

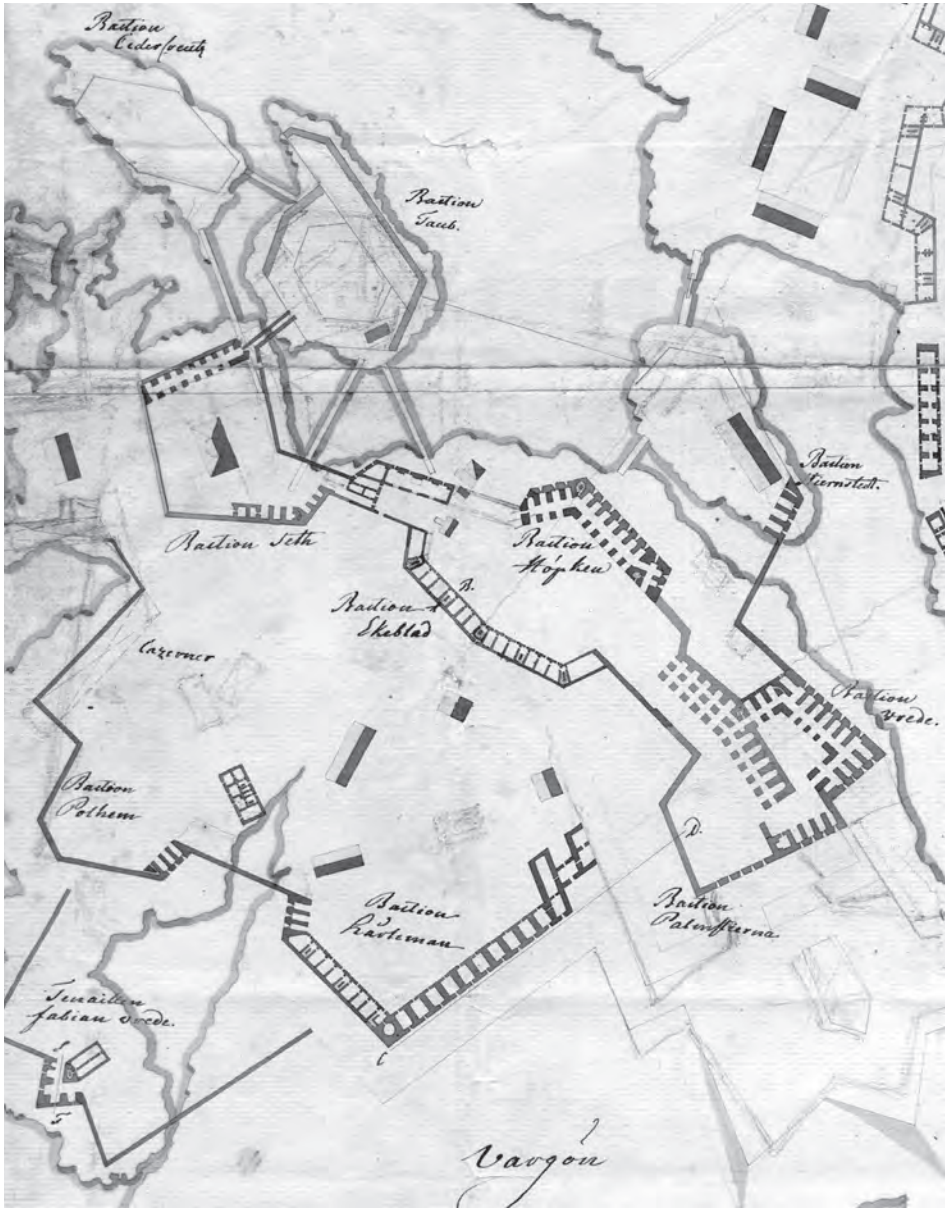
von Rosen är samtidigt tillsammans med de övriga riksråden ett bevis för att citatet ”de som bidragit till arbetets framgång” också kunde tolkas ur ett politiskt perspektiv genom att omskrivas till frågan vem som under 1746–1747 års riksdag och senare bidrog till att fästningsarbetet tog fart och fortskred utan hinder. Även bland riksråden som förärades med bastionnamn märks en inre hierarki. Under riksdagen 1746–1747 valdes förhållandevis många nya riksråd, eftersom de lediga platserna i rådet var sex till antalet. Valet var inte bara exceptionellt till sitt omfång, utan också till sitt utförande. Hattarna inom adeln lyckades nämligen ordna valet strax före jul, då en stor del av de av mössorna dominerade bonde- och prästestånden redan hade avrest i tron att sista plenum hade hållits inför helgen.⁵⁷ Under dessa omständigheter var utgången given och av de sex nya riksråden var fem kända hattar: Nils Palmstierna, Fabian Wrede, Clas Ekeblad, Carl Stiernstedt och Anders Johan von Höpken. Dessutom hade två hattar, om än inte fullt partibundna, varit på förslag: Carl Gustaf Löwenhielm och Gabriel von Seth. Den sjätte nya medlemmen i rådet, Wilhelm Ludvig Taube, kopplades visserligen till mössorna genom sin bror, ett licentierat riksråd, men var ingen utpräglad partiman och åtnjöt aktning av båda sidorna.⁵⁸

Riksrådsvalet i december 1746 skulle inte vara av så stort intresse för denna studie, om inte alla ovan nämnda namn återfanns bland namnen på Sveaborgs bastioner. Dessutom ligger bastionerna i fråga i anslutning till varandra inom huvudfästet på Vargö. Att riksråd fått fungera som modell för namnen på huvudvallens bastioner har uppmärksammats inom äldre Sveaborgslitteratur⁵⁹, men den direkta kopplingen till 1746–1747 års riksdag saknas i dessa beskrivningar. Ändå är sambandet knappast ett sammanträffande. Senare under samma riksdag valdes von Seth till riksråd, efter att Samuel Åkerhielm (1684–1768) begärt avsked som en följd av en politisk rättegång mot

⁵⁷ För en beskrivning av valet se Malmström, *Sveriges politiska historia*, s. 305–312.

⁵⁸ Efter denna seger lyckades hattarna ändra på ett tidigare beslut, enligt vilket ledamöter i sekreta utskottet som valdes till riksråd skulle utträda ur utskottet. Därmed kunde de nya riksråden som hade en plats i utskottet påverka utrikespolitiska och försvarsstrategiska beslut både där och i rådet. Malmström, *Sveriges politiska historia*, s. 312.

⁵⁹ Nikula, *Augustin Ehrensvärd*, s. 118; Gardberg & Palsila, *Sveaborg*, s. 36.

Bastionerna kring borggården på Vargö i hjärtat av Sveaborg namngavs efter de riksråd som tillträtt under riksdagen 1746–1747. Sveaborgs relationsritning för år 1750. Krigsarkivet, Stockholm.

honom. Även namnet *Seth* återfinns bland bastionerna på Vargö. Däremot ärades två av de riksråd som utnämnts under tidigare riksdagar och räknades till hattarna – von Rosen och Johan Gyllenborg – samt tjänsteförrättande kanslipresidenten Tessin med namn på bastioner utanför Sveaborgs huvudfäste (Tessin och Gyllenborg med var sin bastion på Väster Svartö).

Herman Cedercreutz kan anses utgöra ett undantag eftersom han valts till riksråd redan 1742, men ändå tillägnades en bastion på Vargö. Carl Fredrik Scheffer och Carl Gustaf Löwenhielm förstärker å sin sida bilden av ett samband mellan namnen på Vargö och riksdagen 1746–1747. De valdes till riksråd 1751 och bastionerna som bär deras namn finns på Lilla Öster Svartö, inte på Vargö. Likaså bekräftas mönstret av kronverket *Hiärne* och bastionen *Bielcke* på Stora Öster Svartö, namngivna efter två senare riksråd, Gustaf Adolf Hiärne (1715–1805) och Nils Adam Bielke (1724–1792)⁶⁰, samt av de riksråd som *inte* hedrades med bastionnamn. Till de sistnämnda hörde Samuel Åkerhielm, greve Arvid Posse (1689–1754) och friherre Anton Johan Wrangel (1679–1763), alla mössor och föremål för hattarnas politiska förföljelser.⁶¹ Således framstår ett tydligt mönster i Ehrensvärds namngivning. Att tillägna sittande riksråd ett namn på en bastion vid de nya fästningarna var av största vikt, men namngivningen hade partipolitiska gränser och en inre hierarki. De riksråd som kunde räknas till mössorna uteslöts och bland de riksråd som tillägnades namn gavs de som tillträtt under 1746–1747 års riksdag en viktigare ställning än de övriga.

Vid sidan av riksråden kunde också alla aktiva hattar inbegripas i gruppen av personer som inom rikspolitiken hade verkat för de finska fästningarna och på så sätt bidragit till arbetets framgång. När allt kommer omkring var det hattarnas arbete för en förnyad subsidietraktat med Frankrike som möjliggjorde de stora satsningarna inom det fasta försvaret och likaså var fästningsbygget därefter beroende av ett politiskt stöd, vilket inte minst bevisas av de stora nedskärningar som följde på mössornas seger 1765. Utan

⁶⁰ Bielke tillhörde hovpartiet som bildats kring Adolf Fredrik och Lovisa Ulrika. Hiärne var Ehrensvärds svåger och hade värvats till hattarna av denne.

⁶¹ Namnet Åkerhielm på en av Stora Öster Svartös bastioner hänvisade knappast till riksrådet Åkerhielm, som vid tidpunkten för namnets första belägg (1754) avgått från sin post sju år tidigare. Eventuellt äsyftades hans bror Lars Åkerhielm (1695–1767), som 1746–1747 satt i sekreta utskottet och talade för kraftigare tag mot Ryssland. Lars Åkerhielm hade vid tidpunkten för namngivningen en lång militär karriär bakom sig och hade bl.a. tjänstgjort vid Nylands och Tavastehus läns dragonregemente. Elgenstierna, *Den introducerade svenska adelns ättartavlor*, IX, s. 170.

en grundlig utredning av varje persons politiska ställningstagande vid olika riksdagar kan minst 27 personer lätt kopplas till hattarna. Av alla de personer som tillägnades ett namn på en bastion eller ett mindre fästningsverk, exklusive kungligheterna, är det nästan hälften.⁶² Endast von Unger-Sternberg, Taube och Åkerhielm utgör namn som direkt kan kopplas till mössorna. I de två första fallen avgjorde ställningen som riksmarskalk och riksråd namngivningen. von Ungern-Sternberg ansågs dessutom liksom Taube vara rätt opartisk.⁶³ Många av de hattar som fick se bastioner namngivna efter sig hade däremot aktivt verkat för en politik i enlighet med partiets ambitioner.⁶⁴ De talmän som hedrades med namn på Lovisas raveliner hörde likaså, med undantag för von Ungern-Sternberg, till hattarnas ledande män inom sina stånd.⁶⁵

Ändå kan partipolitiken knappast ses som orsaken till enskilda namn. Hattarnas starka representation kan snarare anses spegla vissa omständigheter: att de nya fästningarna var en följd av partiets seger 1746, att Ehrensvärds umgänge omfattade personer med liknande politisk inriktning o.s.v. I jämförelse med namngivningen av äldre fästningsverk utgör emellertid denna spegling av samtiden en viktig skillnad. Ingen övrig fästning inom det svenska rikets gränser påvisade ett namnbestand med en liknande direkt koppling till samtida händelser eller till den politiska arenan. Frihetstidens politiska system med ett inflytelserikt råd, en stark ständsriksdag och en försvagad kungamakt var med andra ord en förutsättning för uppkomsten av en namngivning centrerad kring personnamn i motsats till äldre tiders kungalängder, men inte en förklaring till de enskilda namnen.⁶⁶

⁶² Personernas partitillhörighet syns i Bilaga 3 i Litonius, *Vänner, kolleger och gynnare*.

⁶³ Malmström, *Sveriges politiska historia*, s. 285. Lars Åkerhielm räknades som mössa främst genom kopplingen till brodern.

⁶⁴ Beredningen av alliansfrågan inleddes t.ex. under hösten 1746 på von Höpkens initiativ, medan Carl Johan Stiernstedt fungerade som tillfällig generalguvernör i Finland i väntan på ett avgörande i guvernörsfrågan.

⁶⁵ Olof Håkansson hade övergått till hattarna under riksdagen 1751–1752, några år innan ravelinerna fick sina namn. Utan sina partipolitiska insatser inom bondeståndet hade han knappast kvalificerat sig för ett namn på ett fästningsverk.

⁶⁶ För en reflektion över Sverige som en ”aristokratisk republik” se Charlotta Wolff, *Noble conceptions of politics in eighteenth-century Sweden (ca 1740–1790)*, Studia Fennica Historica 15 (Helsingfors 2008), s. 40–46.

Exemplens makt över samtid och eftervärld

För att förstå Ehrensvärds namngivningspraxis i dess helhet måste alla namn beaktas, vilket leder till frågan vad syftet med namn av en ringare karaktär var. Vad förväntade sig Ehrensvärd av att namnge en bastion efter en volontär eller en kaponjär efter en kapten? Dessa namn är de som med fördel kan betraktas inom ramen för Ehrensvärds nätverk och ses som ett sätt bland andra att stödja yngre officerskamrater.⁶⁷ Ändå kan man tänka sig att det i många fall säkert hade varit lättare att utverka andra, konkretare förmåner som en befordran, i stället för att riskera att högre militärer eller ämbetsmän med politiskt inflytande förargade sig över en allt för subjektiv namngivning. Att namngivningen ändå fick den sociala bredd vi sett berodde på att också de namn som framför allt verkar representera Ehrensvärds personliga relationer till hans "stallbröder" hade en allmängiltig funktion. Namnen var offentliga i motsats till relationen i sig och namngivningen hade en samhällelig betydelse som speglade mycket mer än enbart samtidens politiska svängningar.

Till stöd för en sista analys av Ehrensvärds namngivning av de finska fästningsverken återvänder jag till de tre begreppen ära, dygd och gott samvete, vilka återfinns bland Sveaborgs fästningsverk. I 1700-talets idévärld var de inte bara vackra men tomma ord, utan hade en rent praktisk samhällelig betydelse.⁶⁸ Denna aspekt syns mycket tydligt i Ehrensvärds namngivningspraxis och i hans övriga verksamhet som ledare för fästningsbygget. Hur viktiga begrepp som ära och dygd var under andra hälften av 1700-talet har påpekats å ena sidan av Charlotta Wolff vad gäller adelns politiska tänkande och å andra sidan av Sven Delblanc i en avhandling om begreppet ära som motiv i epokens litteratur.⁶⁹

Wolff tar genom en analys av riksdagstal fasta vid politiska dygder som redlighet och nit, vilka ansågs gälla alla stånd, men betonar att begreppen dygd och heder respektive ära var av särskild vikt för adelns politiska självbild.⁷⁰ Delblanc lyfter fram strävan efter postum ära hos de yngre upplysningsfilosoferna, eftervärldsdoktrinen som han kallar den, och pekar på dess betydelse för samtiden i ett bredare perspektiv.⁷¹ Medan de radikalaste filoso-

⁶⁷ Se Litonius, *Vänner, kolleger och gynnare*, s. 66–76.

⁶⁸ Jfr Wolff, *Noble conceptions of politics*, s. 84.

⁶⁹ Wolff, *Noble conceptions of politics*, passim; Sven Delblanc, *Ära och minne. Studier kring ett motivkomplex i 1700-talets litteratur* (Stockholm 1965), passim.

⁷⁰ Wolff, *Noble conceptions of politics*, s. 83.

⁷¹ Se Delblanc, *Ära och minne*, s. 60–73.

ferna upphöjde eftervärldsdoktrinen till religionssubstitut, där den dömande eftervärlden gav missförstådda stormän upprättelse, prisade mindre radikala tänkare strävan efter postum ära som nyttig för individen och samhället. Det senare tänkesättet hade sina rötter i diskussioner om ära och äregirighet under 1700-talets första hälft, då de antika republikernas materiellt värdelösa hedersbetygelser lyftes fram som ett sätt att utnyttja äregirighet, vilket bidrog till att äran, och då den stora äran (*gloire*) i motsats till enbart socialt anseende (*honneur*), blev ett nyckelbegrepp under återstoden av seklet.⁷² Hos Delblanc kulminerar eftervärldsdoktrinen och uppfattningen om äregirigheten som samhälleligt nyttig i uppkomsten av den franska elogen kring 1759 och dess spridning till Sverige under följande årtionden.⁷³

Ehrenswards tankegångar är slående lika de tendenser Wolff lyfter fram i samtida riksdagstal och Delblanc ser hos något senare poeter, författare och akademiker. Redan i Ehrenswards motivering till namngivningen av fästningsverken på Sveaborg kristalliseras uppfattningen om att individens äregirighet kan utnyttjas för samhällets väl. Formuleringen lyder som nämnts ”cette maniere [att namnge fästningsverk efter personer] dimortaliser leurs diligence est le vrai moyen den profiter”. Hade denna fras varit den enda, skulle dess vikt lätt kunna överdrivas, men det är inte bara namngivningen som Ehrensward motiverar med dylika tankar.

I breven till Adolf Fredrik under de första åren upprepar han gång på gång samma motivering i ny klädnad. Främst handlar det om argument för befordringar. Några direkta citat kan nämnas. I juni 1748 tackar Ehrensward för Johan Gustaf Kyhlenbecks befordran genom att betona de positiva följder den haft för fästningsarbetet:

l'avancement de M Kylenbeck, que V.A.R. a eu la bonté de lui procuré, a fait un effect miraculeux sur les esprit de jeunes geans qui travaillent ici, voyant que ce ne que le merit qui peut gagner la faveur de V.A.R. ils se sont fortement proposé d'amploier tous leurs talens pour [...] la meme grace.⁷⁴

⁷² Om skillnaden mellan ära och heder se Wolff, *Noble conceptions of politics*, s. 83.

⁷³ Delblanc påpekar att det akademiska äreminnets franska mästare, A.-L. Thomas, såg sin egen genre som ett samhälleligt medel att utnyttja medborgarnas äregirighet. Thomas kallade till och med äran för staternas belöningsmedel, *la monnoie des états*, och ansåg att man inom politiken skulle sträva efter största möjliga effekt med minsta möjliga medel; Delblanc, *Ära och minne*, s. 63.

⁷⁴ Ehrensward till H.K.H. 5.6.1748, FR 393, RA, Helsingfors; Kyhlenbeck befordrades till löjtnant 1748, Ericsson, *Det fasta försvaret i Finland*, s. 238.

Med samma förklaring om en välförtjänt belönings verkan på omvärlden ber Ehrensvärd i juli samma år om en befordran för Coyet: "[...] cette recompense encouragerait les autres au dela que peuvent faire les bons sujets qui ont assez de bonne volonté et d'occasion à servir son maitre."⁷⁵

Förutom att Ehrensvärd upprepade gånger argumenterade för den positiva effekten av rätt riktade hedersbetygelser, varnade han också generalissimus för de negativa följder avsaknaden av belöningar kunde få:

Permetéz Mr que je loue la diligence et l'assiduité des officiers qui ont haté les travaux jusqu'à ce point de pouvoir commencer la maçonnerie à la saison ou nous sommes à present. Si jamais officiers ont merité brevet, ce sont surement ceux que j'ai eu l'honneur de proposer à quelques avancements etant encore à Stockholm. j'ose memme assurer que l'avancement de ces officiers avanceront les travaux de cet année plus que l'ouvrage d'un moi, comme le refus ne pourrait que ralentir et affeblir l'ardeur ardant qui les pousse à surpasser leurs forces naturelles.⁷⁶

Ifall Adolf Fredrik lät bli att befordra de officerare Ehrensvärd föreslog, fanns risken att den hängivna iver som hittills fått dem att överträffa sig själva skulle försvinna. Däremot skulle nämnda befordringar enligt Ehrensvärds uppskattning påskynda arbetet med mer än en månad.

Visserligen kan de föreslagna befordringarna inte jämföras med romarnas lagerkransar, medaljer och andra materiellt värdelösa belöningar, vilka i den samtida diskussionen om ära pekades ut som de lönsammaste medlen för att utnyttja individens äregirighet i statens tjänst. Officersbefattningar innebar en lön, som den svenska kronan måste stå för. Ehrensvärds betoning av den effekt en enskild befordran hade på hela befälet och manskapet ligger ändå mycket nära resonemangen kring förtjänsttecknens och äreminnenas funktion som förebilder med social påverkan. Ur den ovan citerade varningen står att läsa att Ehrensvärd ansåg att det i längden blev dyrare för armén och samhället att inte belöna de individer som förtjänade det än att göra det.

Vid sidan av Ehrensvärds övertygelse om de goda exemplens slagkraft syns också tecken på en åtskillnad mellan äregirighet i dess större, dygdigare form och strävan efter ren ekonomisk vinning och socialt anseende i hans brev.

⁷⁵ Ehrensvärd till H.K.H. 16.7.1748, FR 393, RA, Helsingfors. För liknande formuleringar se också t.ex. breven 16.6.1749, 27.6.1749 och 4.4.1750 i samma samling. I det förstnämnda talar Ehrensvärd om hur bra befordringarna av två officerare skulle vara för hela fästningsbygget, "då de andre äfven få hoppas nådig hågkommelse för deras flit och oförtrutet- het wid arbetet".

⁷⁶ Ehrensvärd till H.K.H. 29.3.1750, FR 393, RA, Helsingfors.

När han i juli 1748 anhöll om fler uppsyningsmän skedde det med följande motivering:

Den som icke rät begriper hwad flit kan uträtta och huru osynligt lättian kan störa tiden, tror att hwar murgesäll och hwar Corporal för sig, ska tilräckelig[...] skynda hwar och en sit arbete men alt sådant folk äger icke annat interesse än niuta Cronans penningar och skona sine krafter. Det är icke annat än den sanskyldige hedern, drifwen af annat hopp än dagspenning som kan skynda ett arbete.⁷⁷

I samma brev bad Ehrensvärd om att bl.a. Wrede, von Törne, von Schantz, Gerdes och Bethun skulle kommenderas till det finska fästningsbygget. Med frasen om ”den sanskyldige hedern” avsågs de och de övriga officerarna som Ehrensvärd ständigt prisade och som han likaledes ofta själv hade handplockat. Ur Ehrensvärds beskrivning av de laster som uppsyningsmannen skulle motarbeta hos sina underordnade kan vi dessutom läsa ett avståndstagande inte bara gentemot de lata hantverkarna, utan också gentemot korpralerna, vilket speglar en viss ståndssamhörighet med det i stor utsträckning adliga befälet.⁷⁸

Argumenteringen för befordringarnas gynnsamma effekt på arbetet vittnade om en vilja att utnyttja äregirighetens verkan i nuet. Den eftervärldsdoktrin som Delblanc lyfter fram är emellertid också närvarande i Ehrensvärds verksamhet. Rainer Knapas talar i en analys av inskrifterna på Sveaborg om hur Ehrensvärd prisade sina officerskollegers ”heder, minne och ära”. Genom att prisa befälets och manskapets insatser på stentavlor förevigade Ehrensvärd därmed minnet av deras förtjänster.⁷⁹ Johan Gustaf Kyhlenbeck ärades t.ex. inte enbart med namnet på ett av Gustavssvärds utanverk, utan tillägnades också en stentavla på samma verk. Inskriptionen på stentavlan författades efter Kyhlenbecks död kort innan denne skulle ha lämnat sin befattning på Sveaborg och i den lilla texten talar Ehrensvärd om att resa ett tacksamt

⁷⁷ Ehrensvärd till von Rosen 25.7.1748, Bref till R.R. Rosen om festningsbyggnader, FR 518, RA, Helsingfors.

⁷⁸ Denna samhörighet passar väl in i Wolffs beskrivning av adelns självbild där de centrala begreppen dygd och heder innefattade tanken om integritet, manlighet och mod; Wolff, *Noble Conceptions of Politics*, s. 83.

⁷⁹ Rainer Knapas, 'Inskriptionerna på Sveaborg och 1700-talets idévärld', Magdalena af Hällström & Minna Sarantola-Weiss (red.), *Sveaborg. Samtiden och eftervärlden*, Bidrag till Sveaborgs historia VI (Helsingfors 1998), s. 42.

minne.⁸⁰ Tillsammans med namnet på hela fästningsverket förfogar vi därmed över en dubbel hedersbetygelse. Knapas lyfter dessutom fram reflexioner av allmännare politisk-moralisk karaktär i inskriptionerna. Som exempel på återkommande begrepp med koppling till samtidens uppfattning om dygd nämner han *arbete, flit* och *styrka*.⁸¹ Stentavlorna var kanske ännu mer än bastionnamnen ämnade för eftervärlden, som genom dem övertygades om officerarnas och soldaternas bragder.

De ovan nämnda orden arbete, flit och styrka förekommer särskilt på de stentavlor som ägnats hela regementen kommenderade till Sveaborg. Ett av Knapas exempel är stentavlans på kurtinen Gyllenborg-Carpelan, där Björneborgs och Tavastehus regementen sägs ha upprest fästningsverket med styrka, flit och enighet.⁸² I de andra inskriptionerna tackar Ehrensvärd bl.a. Kalmar bataljon och Dala och Östgöta infanteriregementen. Wolff räknar flit till de politiska dygder som ofta förekom i kanslipresidentens tal under riksdagarna och som därmed ansågs gälla alla fyra stånd.⁸³ Delblanc talar om ”årens demokratisering” för att beskriva hur man under 1700-talets andra hälft övergår från en äldre kult av stora män till att ägna en allt större grupp människor äreminnen och andra hedersbetygelser. Det är nu som en svensk biografisk litteratur i modern mening uppstår och i samband med diskussioner om nya statyer i Stockholm skapar borgerskapet sina stora män, medan adelskapet mångfaldigar sina.⁸⁴

I Ehrensvärds namngivning ser vi samma fenomen, och här ligger den kanske största betydelsen av hans namngivningspolitik i förhållande till äldre namngivningstraditioner. Som vi har sett hade också enskilda personer utanför de svenska regentlängderna och övriga kungligheter tidigare hedrats med namn på fästningsverk. De här namnen är emellertid procentuellt sett få och kan oftast tillskrivas en äldre kult av stora män: fältmarskalkar, överbefälhavare o.s.v. Bara i enskilda fall återfinns fortifikationsofficerare bland dem som hedrades med ett namn på ett fästningsverk. Ehrensvärd breddade namngiv-

⁸⁰ I sin helhet lyder inskriptionen: Kyhlenbeks utanwärik / Kyhlenbek till heder, som med / en oförtruten hand, i de wärsta ti- / der, hielpte mig resa första sten / på Sweaborg, han dör under ar- / bete och försynen unnar mig re- / sa honom ett tacksamt minne. / Sweaborg d: 25 oktober 1753. / A:E: Knapas 'Inskriptionerna på Sveaborg', s. 58.

⁸¹ Knapas 'Inskriptionerna på Sveaborg', s. 49.

⁸² Knapas 'Inskriptionerna på Sveaborg', s. 48, hela inskriptionen s. 58.

⁸³ Wolff, *Noble Conceptions of Politics*, s. 82.

⁸⁴ Ett av statyförslagen gällde 1756 en byst över samma Thomas Plomgren, som året innan hade tillägnats en ravelin vid Lovisa. Delblanc, *Åra och minne*, s. 111–114.

ningen av fästningsverk till att gälla en allt större och socialt mindre homogen grupp. I hans namngivning får både fortifikationsdirektörer och enskilda löjtnanter plats. Må hända att en viss hierarki präglar namngivningen i och med att de lägsta militärerna ärades med namn på raveliner, tenaljer och andra mindre verk, medan bastionerna reserverades för generaler och majorer. Skillnaden i förhållande till tidigare namn på fästningsverk är ändå slående.

Det är denna aspekt av den Ehrensvärdska namngivningen som är mest nydanande och som kan anses spegla samtiden mest. Ehrensvärds vilja att lyfta fram dygd och ära både bokstavligen i namn och inskriptioner och implicit genom hedersbetygelser till personer som enligt honom gjort sig värda dem speglar den politiska diskurs Charlotta Wolff beskriver och föregår de akademiska texterna och det svenska äreminnets födelse i Delblancs framställning. Samspelet kring befordringar och andra belöningar mellan Adolf Fredrik och Ehrensvärd vittnar om en vilja att utnyttja symboliska belöningar med sporrande verkan för omgivningen. Om Ehrensvärds motiveringar till enskilda befordringar är unika i sitt slag eller speglar en allmän militär praxis går inte att avgöra utan vidare forskning, men klart är att 1700-talets eftervärldsdoktrin tydligt syns i namnen på fästningsverk i Finland och stentavlorna på Sveaborg.

Sammanfattning

Att granska bastionnamnen på de finska fästningar som byggdes under Augustin Ehrensvärds ledning för att pröva deras giltighet som politiska indikatorer är en omfattande uppgift p.g.a. namnens stora antal. Alla aspekter kring namngivningen av fästningsverken på Sveaborg och Svartholm samt i Helsingfors och Lovisa har inte kunnat klarläggas, men de förhållanden som har klarlagts belyser ämnet ur nya synvinklar.

Vad gäller namngivningsprocessen visar relationsritningarna att fästningsverken på Sveaborg fick sina namn i snabb takt, medan namngivningen vid de övriga anläggningarna gick långsammare, vilket speglar fokuseringen på Sveaborg i byggprocessen. Det enda explicita namnförslaget som har kunnat påträffas gäller Gustavsvärd, som Ehrensvärd föreslog för tronföljaren i juli 1749. Samtidigt beskrev han det som blev hans namngivningspraxis: att namnge bastioner efter de ”som bidragit till arbetets framgång” och att namnge mindre fästningsverk efter officerare vid fästningsbygget. Formaliteterna kring namngivningen verkar ha varit avklarade i och med att de första namnen godkändes senare samma år.

Innebörden av Ehrensvärds ord framgår av namnbeståndet. Antalet kungligheter som hedrades med ett bastionnamn är förhållandevis få, medan de största grupperna består av ämbetsmän och militärer. Med de som bidragit till arbetets framgång avsågs sålunda den lokala eliten och redan från början syns en klar hierarki i namngivningen. Medan landshövdingarna och de högre militärerna tillägnades bastioner, fick de lägre officerarna se mindre fästningsverk (tenaljer, kaponjärer o.s.v.) namngivna efter sig, helt i enlighet med Ehrensvärds egen beskrivning.

I jämförelse med övriga svenska fästningar framstår den Ehrensvärdska namngivningen som innovativ. Att namnge fästningsverk efter regenter eller medlemmar av kungafamiljen verkar ha varit en norm som inte ens Ehrensvärd kunde kringgå. Däremot valde han bort andra vanliga namnmönster (geografiska namn, stjärnbilder) och anknöt med sina personnamn till en ovanlig tradition. Genom personnamnen hade den Ehrensvärdska namngivningen en stark anknytning till samtiden och kunde till skillnad från äldre namn förklaras med politiska motiv. Med andra ord hänvisade Ehrensvärd med sin motivering också till aktörer inom rikspolitiken, inte bara till den lokala civila och militära eliten. I namngivningshierarkin gavs riksråden den högsta ställningen, men namngivningens politiska karaktär bevisas samtidigt av att de inte alla tillägnades en bastion vid borggården i hjärtat på Sveaborg.

Slutligen speglade namngivningen inte bara samtiden genom sin koppling till dess politiska, byråkratiska och militära eliter, utan också genom sin koppling till dess uppfattning om ära och om äregirighetens samhällliga nytta, inte minst eftersom Ehrensvärd i sin namngivning beaktade personer med både hög och låg status. Det är ingen slump att tenaljer eller t.o.m. bastioner namngavs efter löjtnanter på Sveaborg och på Svartholm, medan de enda personnamnen på äldre fästningsverk utanför regentlängderna hänvisade till höga militärer. Många aspekter av det frihetstida samhället kan ses som bakomliggande orsaker, men Ehrensvärds personliga insats bör inte förringas. Han förnyade namngivningen av fästningsverk inom det svenska riket på ett sätt som stod i proportion till storleken på det befästningsarbete han ledde.

På tröskeln till Utopia

Två finländska adelsdamer läser det moderna genombrottets emancipationslitteratur

MARIA VAINIO-KURTAKKO

Det sena 1800-talet förde med sig ett nytt slags samhällskritisk litteratur. Krav på frihet för individen, krav på demokrati och ett rättvisare samhälle överlag hörde till de teman som lyftes fram av både skönlitterära författare och samhällsfilosofer. En av de mest brännande frågorna blev kvinnans ställning i samhället, både inom och utom äktenskapet. Tanken var att det var litteraturens uppgift att ”ställa problem under debatt”. I de nordiska länderna har epoken kallats det moderna genombrottet. Här, liksom i det övriga Europa, medförde epoken de kvinnliga författarnas frammarsch. Lisbeth Larsson beskriver kvinnan som ”det nya samhällets nya läsare”. Litteraturen var allt oftare riktad till kvinnorna och den handlade också om dem.¹ Eva Heggstad har beskrivit det sena 1800-talets kvinnolitteratur som utopilitteratur. Den handlade om drömmen om ett bättre samhälle, men gjordes trovärdig genom att man kombinerade komponenter ur det existerande med element som i sin tid ännu var bara förhoppningar.² Särskilt 1880-talet var en brytningstid, där både kvinnliga författare och deras

¹ Lisbeth Larsson ’Den farliga romanen: läsaren, romanförfattaren och genren’, Elisabeth Møller Jensen et al. (red.), *Nordisk kvinnolitteraturhistoria, del 2. Fadershuset* (Höganäs 1993), s. 320.

² Eva Heggstad, *En bättre och lyckligare värld. Kvinnliga författares utopiska visioner 1850–1950* (Stockholm & Stehag 2003), s. 15–16.

läsarinor vacklade mellan gammalt och nytt då de försökte teckna bilden av framtidens kvinna.³

Kate Flint ser läsningen som ett sätt för 1800-talets kvinnor att hävda sin egen individualitet. På det här sättet uppstod en ny självmedveten kvinnlig gemenskap. Flint menar att läsningen som självförståelse och identitets-skapare är den intressantaste aspekten då det gäller kvinnors läsning under 1800-talets andra hälft.⁴ Ändå vet vi väldigt litet om hur de kvinnor som representerade en läsande allmänhet tog emot denna nya litteratur. Såsom Siân K. Pooley och Colin G. Pooley konstaterar, är den privata receptionen av litteratur förhållandevis okänd, eftersom det oftast är slumpen som avgör hur forskarna finner material om frågan.⁵ Siân K. Pooley och Colin G. Pooley hör till dem som forskat om den kvinnliga läsarens reception, liksom också Iris Parush och Kate Flint.

De två finländska friherrinnorna Ellan de la Chapelles (gift Edelfelt, von Born) (1857–1921) och Hulda von Borns (född Berndtson) (1857–1891) korrespondens bjuder på en inblick i två kvinnors läsning. De tillhörde det finländska samhällets kulturella och politiska kretsar. Ellan de la Chapelles första make var konstnären Albert Edelfelt (1854–1905), som redan under sin livstid betraktades som en centralfigur inom finländskt konstliv. Hulda von Born var hustru till Viktor Magnus von Born (1851–1917), som var en av de mäktigaste godsägarna i Pernå, men som framför allt var en av sin tids mest inflytelserika finländska politiker. Då Ellan de la Chapelle blivit änka efter Edelfelt gifte hon sig med V. M. von Born, som blivit änkling för andra gången. Historieskrivningen har hittills tilldelat Ellan de la Chapelle och Hulda von Born olika roller. Deras livsöden har beskrivits i ett romantiskt skimmer av Hulda von Borns dotter Elsa von Born (1941) i en tid när man ville glänta på dörren till adelskapets slutna värld. Konsthistorikern Bertel Hintze (1942) målade i sin mycket omfattande och grundläggande biografi över Albert Edelfelt upp Ellan de la Chapelle som kvinna som förstörde Edelfelts konstnärskarriär. I nyare tid har Anna Kortelainen (2003) tolkat Ellan de la Chapelles psykiska problematik mera nyans-

³ Jfr Eva Heggstad, *Fången och fri. 1880-talets svenska kvinnliga författare om hemmet, yrkeslivet och konstnärskapet* (Uppsala 1991), passim.

⁴ Kate Flint, *The Woman Reader 1837–1914* (Oxford 1993), s. 330.

⁵ Siân K. Pooley & Colin G. Pooley, ”Such a Splendid Tale”: The Late Nineteenth-Century World of a Young Female Reader’, *Cultural and Social History* 2005:2, s. 332.

rat.⁶ Ellan de la Chapelles och Hulda von Borns korrespondens har emellertid mycket att erbjuda då det gäller förståelsen av det sena 1800-talets samhällsförändring och särskilt kvinnans position och roll i den.

Ellan de la Chapelles och Hulda von Borns brevväxling är, bland mycket annat, en dialog om böcker. Det är denna dialog jag kommer att följa i den här uppsatsen. De fick snabbt tag i nya böcker som publicerades och skickade dem sedan till varandra, med åtföljande kommentarer. Men de kommenterade ändå inte all sin läsning – endast den som gällde kvinnan och hennes villkor. Ellan de la Chapelles och Hulda von Borns brevväxling sträcker sig över en period på drygt femton år, mellan åren 1876 och 1891. De första breven handlar om tidiga tonår, och korrespondensen fortsätter sedan genom Helsingfors societetsliv med baler och slädpartier, till livet som gift kvinna och mor. Brevväxlingen fick ett abrupt slut vid Hulda von Borns plötsliga död år 1891.

Största delen av Ellan de la Chapelles och Hulda von Borns brev är alltså skrivna under 1880-talet, den period som också kallas det moderna genombrottets gyllene decennium, då samhällskritiken blommade upp inom litteratur, teater och konst. I Ellan de la Chapelles och Hulda von Borns svenskpråkiga, adlig-högborgerliga miljö var det naturligt att vända blickarna mot det övriga Norden och Europa, men också mot Ryssland. Ellan de la Chapelles favoritförfattare var Anne Charlotte Edgren Leffler och Victoria Benedictsson. Hulda von Born tyckte särskilt om Leo Tolstojs och Jonas

⁶ På 1940-talet skrev Elsa von Born – Huldans dotter och Ellans styvdotter – en bok om fem kvinnor i sin släkt. Ellan de la Chapelle och Hulda von Born tillägnades varsitt kapitel. Trots att Elsa von Born har använt Ellan de la Chapelles och Hulda von Borns korrespondens – och som det verkar, haft tillgång till fler brev än de som i dag finns bevarade i Sarvlaks arkiv – har hon gjort sitt bästa för att radera sprickorna i den harmoniska fasaden. År 2003 kom forskaren Anna Kortelainen ut med en bok om Ellan de la Chapelles psykiska illamående i äktenskapet med Edelfelt. Anna Kortelainen tecknar bilden av en kvinna med en stark strävan efter självständighet och en egen sfär – en kvinna med emancipationsidéer, som står på tröskeln till en modernare värld. I min doktorsavhandling har jag sett Ellan de la Chapelle och Hulda von Born som två av de radikalaste i kretsen kring konstnärerna Albert Edelfelt och Gunnar Berndtson (Hulda von Borns bror). Med radikala avser jag främst radikala i tankar och åsikter – varken Ellan de la Chapelle eller Hulda von Born tog steget ut till ett ”friare” liv. Elsa von Born, *Skönhet och hjärta* (Helsingfors 1941), s. 85–175; Anna Kortelainen, *Levoton nainen. Hysterian kulttuurihistoriaa* (Helsinki 2003), s. 131–224; Maria Vainio-Kurtakko, *Idyll eller verklighet? Albert Edelfelt och Gunnar Berndtson i det moderna genombrottets ambivalens* (Helsingfors 2010), s. 231.

Lies produktion. Också författarna August Strindberg och Henrik Ibsen, samt samhällsfilosofer som Nikolaj Tjernysjevskij och vetenskapsmän som Knut Wicksell och Max Nordau fick sin beskärda del av de båda kvinnornas uppmärksamhet. Det är således inte bara läsningen av skönlitteratur jag behandlar i den här uppsatsen. Detta är motiverat, eftersom de teman som behandlades i skönlitteraturen och i den kritiska samhällslitteraturen var de samma. Med detta vill jag dessutom visa att kvinnor inte läste bara skönlitteratur, utan också sådan samhällskritik, som man kanske kunde förledas att tro att tillhörde en manlig läsekrets.

Då deras äkta män deltog i samhällsdebatten genom konstverk och politiserande, kan Ellan de la Chapelle och Hulda von Born beskrivas som privata samhällsakttagare. De båda friherrinnorna höll sig ajour bl.a. genom att läsa många olika dagstidningar och ny samhällskritisk litteratur, främst på svenska. Mycket av det som den nya litteraturen behandlade var förstås otänkbart i det verkliga livet. För Ellan de la Chapelle och Hulda von Born gällde det att balansera mellan de drömmar om en bättre värld som utgjorde grundidén i den litteratur de läste, och den egna kretsens starka konventioner. Men i sin brevväxling med varandra kunde de säga saker som skulle ha gjort Helsingforssocieteten bestört, de kunde fritt fundera över kvinnans roller, plikter och önskningsar och de kunde ibland leka med tanken på det otillåttna. Inspirerade av tidens anda och den litteratur de läste, ställde Ellan de la Chapelle och Hulda von Born ”problem under debatt” i sin korrespondens.

I den här uppsatsen, som är både kronologiskt och tematiskt uppbyggd, undersöker jag hur Ellan de la Chapelle och Hulda von Born reagerade på sin tids emancipationslitteratur. Samtidigt beskriver jag deras egna förutsättningar och de oskrivna regler och gränser deras drömmar stötte mot under olika skeden i livet. Min uppsats belyser också frågor om kvinnligt och manligt läsande, makars gemensamma läsning och frågan om lämplig läsning. Till slut illustrerar jag hur den lästa litteraturen kunde ge upphov till eget skrivande och på det sättet bli ett hjälpmedel i struktureringen av tankar och känslor.

Det är klart att den litteratur som ansågs vara både radikal och i vissa fall också opassande fick olika mottagande i olika kretsar och olika familjer. Den här uppsatsen erbjuder en inblick i vilka olika funktioner det sena 1800-talets kvinno- och samhällslitteratur hade för två finländska adelsdamer.

Den finländska högreståndsmiljön som den trygga kretsen och det trånga rummet

Ellan de la Chapelle och Hulda von Born växte upp i Helsingfors, storfurstendömet Finlands på den tiden fortfarande ganska anspråkslösa, men snabbt växande huvudstad. Ellans far, statsrådet Victor de la Chapelle, och Huldans mor, Augusta Berndtson (född de la Chapelle), var syskon och denna släktskap knöt de två kusinerna till den de la Chapelleska släktkretsen. Släkten de la Chapelle var på uppgång inom storfurstendömets förvaltning. Albrecht de la Chapelle – Ellans farfar och Huldans morfar – hade varit senator och köpte Lindö gård i Tenala. Albrecht de la Chapelles söner var jurister och högt uppsatta statstjänstemän, och två av hans döttrar gifte sig med kommande senatorer.⁷

”I hjärtat av staden lågo vid förra seklets mitt de fyra de la Chapelleska gårdarna”, berättade Elsa von Born på 1940-talet. En vid Esplanadgatan, den andra vid Richardsgatan – som för övrigt fått sitt namn efter husets ägare Richard de la Chapelle – den tredje och fjärde på var sin sida om Kasern-torget. Det var bara för släktens ungdomar att ta ”några steg över gatan eller att springa över torget” då de ville träffa varandra.⁸ I Elsa von Borns beskrivning flöt livet fram i sin stilla fåra: avbrotten i vardagen var baler och andra festliga tillfällen, bröllop, barnsöl och släktens julbudningar. Då släkten samlades behövdes de stora, ljusa salongerna och matsalarna, skriver Elsa von Born.⁹ Umgänget bestod av andra ungdomar, ofta barn till föräldrarnas vänner och andra släktingar. Sällskapslivet under vintersäsongen var livligt och man följdes åt på olika tillställningar i Helsingfors societetsliv. Somrarna tillbringade man på egna, släktingars och vänners herrgårdar.

Ellan de la Chapelle och Hulda von Born fick den utbildning som tidens ståndsfröknar fick, med språkstudier, pianolektioner och konst. I Hulda von Borns barndomshem var bildkonst, litteratur och teater ständigt närvarande i och med brodern Gunnar Berndtsons konststudier, men främst i och med att fadern, Fredrik Berndtson, var författare, kritiker, recensent och redaktör för tidningen *Morgonbladet*. Familjen hade en loge på Svenska teatern, som Hulda ofta besökte. Hon skrev också rent och gjorde översättningar för sin

⁷ Matti Klinge, *Rooma, Moskova, Sesenheim. Päiväkirjastani 2004–2005* (Helsinki 2005), s. 86.

⁸ von Born, *Skönhet och hjärta*, s. 85–86.

⁹ von Born, *Skönhet och hjärta*, s. 85.

fars tidning.¹⁰ Hulda gick åtminstone en tid i Fruntimmersskolan i Helsingfors, men det är inte säkert att Ellan också gick i samma skola.¹¹

Ellan de la Chapelles och Hulda von Borns uppväxtmiljö var en trygg och sluten värld, befolkad av släktingar, vänner och bekanta. En sådan värld, och då särskilt den finländska svenskspråkiga gemenskapen, har Merete Mazzarella beskrivit som ”den trygga kretsen – det trånga rummet”. De litterära utbrytningsförsöken ur denna trånga borgerliga värld fick sin början i författaren Karl August Tavaststjernas texter, konstaterar Mazzarella.¹² Tavaststjerna var Edelfelts goda vän, men mera jämnårig med Ellan de la Chapelle och Hulda von Born.

Också Ellan de la Chapelle började snart längta ut och hon reste ofta på långa resor runtom i Europa med sin mor eller mormor som resällskap. Under en av sina första långa resor besökte Ellan de la Chapelle Paris. I Sorbonne och College de France lyssnade hon till föredrag och debatter om tidens brännande samhällsfrågor. Ett av den 23-åriga resenärens syften var utan tvivel att vidga vyerna utanför den bildningshorisont Helsingfors kunde erbjuda.¹³ Ellan de la Chapelle gjorde också i fortsättningen många resor till Frankrike, Tyskland och Italien, men ändå var hon inte tillfreds. Det var inte kutym att en ståndsröken skaffade sig vidare utbildning, och det verkar ha varit just det som Ellan de la Chapelle skulle ha velat göra. Till Hulda von Born skrev hon om sin sysslolöshet och om hur hon sökte sin plats i samhället. Hon skrev att hon ville ”vara någon till nytta”.¹⁴ Vad skulle hon lämna efter sig om hon gick hädan? ”Några genomlästa böcker, åtskilliga tassiga småvänliga bref, min garderobe, och mina ekipager, samt ett mycket litet förråd af goda gerningar och en hel skeppslast med omintetgjorda föresatser!”¹⁵ Hulda von Born svarade:

¹⁰ von Born, *Skönhet och hjärta*, s. 88–89, 134–135; V. M. von Born, *Femton år av ett liv. Anteckningar till minne av friherrinnan Hulda von Born, f. Berndtson*, Släktföreningen V. M. von Borns ättlingar r.f., [1892] 1993, s. 5.

¹¹ Ett brev från Ellan de la Chapelle är adresserat till ”Fröken Hulda Berntson [sic!], Fruntimmersskolan”. Kuvertet är placerat tillsammans med ett brev från Ellan de la Chapelle till Hulda von Born 24.5.1876, men det är osäkert om det hör ihop med just det brevet.

¹² Merete Mazzarella, *Det trånga rummet. En finlandssvensk romantradition* (Helsingfors 1989), s. 9, 18.

¹³ Ellan de la Chapelle till Hulda von Born 7.3, 8.5.1880, Sarvlaks privatarkiv, Historiska och litteraturhistoriska arkivet, Svenska litteratursällskapet i Finland; von Born, *Skönhet och hjärta*, s. 95–98.

¹⁴ Ellan de la Chapelle till Hulda von Born 23.7 och 14.8.1880, 17.5.1882, 3.6, 14.6 och 1.7, 23.8.1883, 29.9.1885, 20.10.1886.

¹⁵ Ellan de la Chapelle till Hulda von Born 29.9.1885.

Hulda Berndtson fotograferad under en resa till Stockholm, några år innan hon gifte sig med V. M. von Born. Svenska litteratursällskapet i Finland.

På dig går ingen nöd, hela världen står dig ju öppen, du njuter i fulla drag af allt hvad tiden har att erbjuda i konst, nöjen och nyttiga tidsfördrif; was willst du noch mehr? Ett eget hem och en verkningskrets äro ju äfven goda ting, ja det bästa för endel naturer, men der gäller att försaka *mycket!* ”Att vara lycklig är viljan att vara lycklig!”¹⁶

Hulda von Born hade gift sig som 19-åring med V. M. von Born. De nygifta installerade sig först i Helsingfors, men efter några år bosatte de sig permanent på släkten von Borns gods Sarvlaks. Hulda von Born födde nio barn med täta intervaller. Att resa från Sarvlaks och modersplikterna, ens för några dagar, var ingen lätt sak för Hulda von Born. Därtill kom att den unga familjen von Borns ekonomiska resurser var begränsade. I sin längtan ut var Hulda von Born oftast hänvisad till de tidningar som maken prenumererade på och till de böcker som Ellan de la Chapelle skickade till henne. Till följd av makens värv som politiker var tidningarna på Sarvlaks ändå många och Ellan de la Chapelle var inte sen att posta de böcker hon själv läst.¹⁷

¹⁶ Hulda von Born till Ellan de la Chapelle 22.4.1887, Sarvlaks privatarkiv, Historiska och litteraturhistoriska arkivet, Svenska litteratursällskapet i Finland.

¹⁷ Om tidningarna på Sarvlaks se Hulda von Born till Ellan de la Chapelle 4.3.1880.

”En ung man etc. etc.” – om det viktiga i att gifta sig

”En ogift flicka vid mina år, är ju en skandal och ett problem för hela världen”, skrev Ellan de la Chapelle till Hulda von Born.¹⁸ Ellan var 29 år, ogift och föremål för Helsingforssocietetens ivriga spekulationer. Hon hade nyligen läst andra delen av Anne Charlotte Edgren Lefflers *Ur lifvet* och läsningen fick henne att blicka tillbaka på de drömmar och förhoppningar hon själv och Hulda von Born haft som unga flickor: Ellan hade hela tiden förhållit sig avvisande till tanken på äktenskapet, medan Hulda fått lyckan sådan hon önskade sig den redan som 15-åring, då hon drömt om ”en ung man etc. etc”.¹⁹

Ingeborg Nordin Hennel har analyserat Edgren Lefflers beskrivningar av balen som äktenskapsmarknad, främst i de två första delarna av *Ur lifvet*. Edgren Leffler beskriver hur den unga flickans baldräkt med den getingsmala midjan, för små skor och handskar var ägnad att egga mannens begär. Samtidigt skulle den unga kvinnan vara oskuldsfull och ovetande, i väntan på bekräftelse från mannen.²⁰ I Anne Charlotte Edgren Lefflers romaner och noveller blir beskrivningen av balen egentligen en klaustrofobisk läsoplevelse. Edgren Leffler beskriver hur de unga flickorna vilset valsar omkring utan att förstå, hur de som redan dansat några säsonger utan att finna ett lämpligt parti inte gör någon hemlighet av hur uttråkade de är, och där mödrarna till både unga och litet äldre flickor ler krampaktigt mot alla unga män som kunde tänkas utgöra ett fördelaktigt parti. Männen å sin sida beskrivs som allt från unga tjänstemän som ännu inte har råd att gifta sig, till män som redan nått mogen ålder men som inte har en tanke på att gifta sig.

I Anne Charlotte Edgren Lefflers beskrivning av balen kunde Ellan de la Chapelle av allt att döma känna igen sig. I hennes egna beskrivningar av Helsingforssocieteteten i breven till Hulda von Born finns samma känsla av instängdhet, den trygga kretsen förvandlas till det trånga rummet. I breven talar Ellan de la Chapelle ofta om att hon vill ”strejka”, d.v.s. låta bli att gå på en bal eller en annan tillställning. Ellan de la Chapelle gjorde ingen hemlighet av att hon ansåg baler, soaréer och middagar – d.v.s. just äktenskapsmarknadens forum – som tomma och onödiga tillställningar, där den unga ogifta kvinnans uppgift var att med behagfullt uppträdande och kon-

¹⁸ Ellan de la Chapelle till Hulda von Born 25.8.1886.

¹⁹ Ellan de la Chapelle till Hulda von Born 25.8.1886.

²⁰ Ingeborg Nordin Hennel, ’Strid är sanning, frid är lögn. Om Alfhild Agrell och Anne Charlotte Edgren Leffler’, Elisabeth Møller Jensen et al. (red.), *Nordisk kvinnolitteraturhistoria, del 2. Fadershuset* (Höganäs 1993), s. 519.

versation få mannen att fria. Själv var hon inte skapt för sådant, menade hon. Det blir tydligt att hon inte står ut med förväntningen att hon inom denna krets skall finna sin livspartner. Ännu värre inverkan har de äldre kvinnornas varningsord om faran i att förbli ogift och deras råd om hur hon skall bära sig åt för att få ett frieri.²¹ Men redan som 23-åring hade Ellan de la Chapelle haft klart för sig att äktenskapet borde se annorlunda ut för kvinnan. Hon ville införa ”republik” i äktenskapet, skrev hon till Hulda von Born.²² Hennes tankar stämmer i hög grad överens med de tankar som framfördes av det moderna genombrottets skrivande kvinnor, inte minst av Anne Charlotte Edgren Leffler:²³

Tack skall du ha för dina goda önskningar och planer för mig. Jag undrar ej på att du som är så lycklig, gerna skulle unna en dylik lycka åt dina vänner men o, ve! Jag kan ej se saken som du, nej, inte om det gällde mitt lif. Hvarifrån har jag fått denna misstro till det starkare könet förstär jag ej, då det ju är fallet att jag – af tacksamhet för deras älskvärdhet mot mig borde hysa all möjlig beundran för dem. Jag tycker ej om karlar annat än som motpart i en intressant dispyt som kamrater, som andras män, när de gör sina fruar lyckliga, – och på sin höjd som mina egna kurtisörer! Hvad derutöfver är, är af ondo! Och jag vill se den karl i syne som får mig att lofva lydnad. Vet skäms! Och jag skulle lämna hus och hem föräldrar och andra som göra allt för mig, för nöjet att i lust och nöd följa en fremmande karl, från Lappland till Hangö om det behagar honom att flytta af och an. Skulle det sedan finnas en enda som hade så mycket *hjärtats förstånd* för att begripa att vara erkansam därför i *hela sitt lif*, – men jo pytt. ”Det är qvinnans bestämmelse”!!! Men se det vill jag vara två om. Det finnes inte i hela Kristenheten en karl, som går upp mot ett hyggligt fruntimmer [---] om de vore än aldrig så genialiska och tjusande som englar i människoskepnad. [---] och som du vet, har jag alltid haft en ”fördom” om du vill, emot den inrättning som kallas äktenskap. Vore jag karl, skulle jag ha ”alls intet deremot” och det är skälet hvarför jag som fruntimmer skulle finna mig vanlottad.²⁴

Ellan de la Chapelle fick ändå erfara att den unga kvinnans uppror mot givna regler inte sågs med blida ögon. En ogift kvinna kunde utsättas för speku-

²¹ Se Ellan de la Chapelle till Hulda von Born 13.3.1880, 16.7.1880, 23.7.1880, 14.8.1880, 21.8.1880, 7.5.1882, 17.5.1882, 3.6.1883, 14.6.1883, 1.7.1883, 23.8.1883, 15.1.1884, 8.6.1884, 1.10.1884, 12.10.1884, 12.11.1884, 18.10.1885, 30.10.1885, 31.12.1885, 21.1.1886, 25.8.1886, 15.9.1886, 11.10.1886, 20.10.1886, 26.3.1887, 19.4.1887, 28.4.1887, 14.9.1887; se också t.ex. Hulda von Born till Ellan de la Chapelle 10.1.1884, 5.10.1884, 21.6.1885.

²² Ellan de la Chapelle till Hulda von Born 21.8.1880.

²³ Claudia Lindén, 'Efterskrift', Anne Charlotte Leffler, *Kvinnlighet och erotik* (Stockholm [1883,1890] 2009), s. 295–300, 302–303.

²⁴ Ellan de la Chapelle till Hulda von Born 16.7 [daterat med blyerts: 1880].

lationer om att något var fel i hennes kvinnliga natur. Ellan de la Chapelle, som inte ville foga sig i sin roll, var troligen mer utsatt än andra. Två år tidigare hade hon berättat för Hulda von Born om en tryckt ”spådom” som spritts på första maj i Kajsaniemi, där Helsingforssocieteten traditionsenligt sjöng in våren. Spådomen räknade upp Ellan de la Chapelles ”karaktärsfel”, dock utan att nämna hennes namn, och förklarade att det var p.g.a. hennes ”kyla” som hon ännu inte funnit lyckan. Lyckan skulle emellertid infinna sig i ”främmande land” redan följande år, enligt spådomen. Vem som stod bakom texten är okänt och inte heller Ellan de la Chapelle själv tycks ha vetat det. Hon skrev till sin kusin att spådomen väckte ”allmän munterhet på min bekostnad naturligtvis”.²⁵

Anne Charlotte Edgren Lefflers beskrivning av dem som dansat redan flera säsonger tycks ändå ha väckt den 29-åriga läsarinnsans oro, eftersom hon skrev att en ogift flicka vid hennes år var ett problem. Den genomsnittliga giftasåldern för högreståndskvinnor under den här tiden var 23–24 år och efter att en kvinna fyllt 26 år började hon ohjälpligen betraktas som ungmö.²⁶ Gränsen mellan ungmö och ”gammal fröken” gick vid 28 år och en lite äldre ungmö kunde alltid hoppas på en änkling, som behövde en ny mor åt sina barn.²⁷ Till Hulda von Born skrev Ellan de la Chapelle att hon mot-satte sig den världsordning där ”le mariage est la seule carrière des femmes, ifall man ej nöjer sig med att telegrafera, sy eller skriva rent”.²⁸ Under det sena 1800-talet anställdes fler och fler kvinnor ur de högre samhällsgrupperna inom posten, telegrafan och statsadministrationen.²⁹ Men Ellan de la Chapelle hade andra tankar om hur hon ville förverkliga sig själv.

I sin egen tid upplevdes Anne Charlotte Edgren Lefflers böcker som ”skandalböcker” p.g.a. att hon ideligen lät sina huvudpersoner bryta mot konventionen, skriver Claudia Lindén och beskriver Anne Charlotte Edgren Lefflers författarskap: ”Hon inte bara korsar gränsen för det tillåtna, hon springer över den och lämnar grindarna slående i luftdraget.”³⁰ Det här gällde speci-

²⁵ Ellan de la Chapelle till Hulda von Born 8.6.1884.

²⁶ Anne Ollila, *Jalo velvollisuus. Virkanaisena 1800-luvun lopun Suomessa*, Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 711 (Helsinki 1998), s. 60, 105.

²⁷ Angela Rundquist, *Blått blod och liljevita händer. En etnologisk studie av aristokratiska kvinnor 1850–1900* (Stockholm 1989), s. 91, 142.

²⁸ Ellan de la Chapelle till Hulda von Born 1.10.1884.

²⁹ Ollila, *Jalo velvollisuus*, s. 36

³⁰ Lindén, ’Efterskrift’, s. 281.

ellt om kärleken och äktenskapet. Ellan de la Chapelle och Hulda von Born verkar emellertid inte ha tyckt att böckerna var anstötande. Särskilt Ellan de la Chapelle välkomnade Anne Charlotte Edgren Lefflers tankar.

Äktenskap, födelsekontroll och en kvinnas ”skapande intelligens”

I Ellan de la Chapelles och Hulda von Borns korrespondens, liksom i det moderna genombrottets kvinnliga författares romaner och dramer, bildar äktenskapet den röda tråden.³¹ Anne Charlotte Edgren Lefflers *En sommarsaga* (fjärde delen av *Ur lifvet*, 1886) väckte många tankar hos de båda kusinerna. Boken handlar om en självständig svensk kvinnlig konstnär, som utbildat sig i Rom och som under en vistelse vid en svensk badort förälskar sig i en norsk folkhögskolelärare. Efter giftermålet lägger hon till en början penslarna på hyllan och bosätter sig hos honom högt uppe i de norska fjällerna. *En sommarsaga* handlar om kvinnans och mannens dilemma inför önskemål och krav. Då han och hon gjort det oerhörda beslutet att segla från Sverige till Norge tillsammans – de har tillbringat två dygn ensamma i hans lilla segelbåt – är det klart att deras kärlek så fort som möjligt måste förvandlas till ett äktenskap. Med äktenskapet kommer frågan om intressen och kall och inte minst frågan om barn och preventivmedel. För den kvinnliga huvudpersonen blir äktenskapet en balansgång mellan hennes egna och makens önskemål, mellan moderskapet och den konstnärliga skaparkraften. I boken ställer Edgren Leffler frågan om två karriärer kan få plats inom ett äktenskap, en revolutionerande tanke i en tid då den gifta kvinnan skulle ägna sig uteslutande åt sin roll som maka och mor. Ellan de la Chapelle var inte sen att ställa kvinno- och mansrollen på huvudet. Hon kommenterade *En sommarsaga* så här i ett brev till Hulda von Born:

Att en framstående människa både som sjelfständig personlighet och som öfverlägsen intelligens, (tänk dig något så sällsynt som en *skapande* intelligens hos ett fruntimmer.) skulle längta vansinnigt, bort från denna håla, till sin verksamhet, det finner jag så solklart som om du fört Viktor [von Born] till en holme i skärgården, och du bedt honom sy på symaskin och lappa barnens kläder med dig, med ett litet ”à quatre mains” på piano, till rekreation! Som nygift och dåraktigt förälskad, hade han visst gjort som du bad, men visst hade han snart längtat till kamrater till Landtdagen, till sin verksamhet på Sarvlaks!³²

³¹ Lindén, 'Efterskrift', s. 295–296.

³² Ellan de la Chapelle till Hulda von Born 20.10.1886.

En sommarsaga appellerade troligen starkt till Ellan de la Chapelle genom sina beröringspunkter med hennes egna drömmar och förhoppningar. Konstnärnsbanan hade hägrat för henne då hon och Hulda von Born tog lektioner i Finska Konstföreningens ritskola och privatlektioner för konstnären Adolf von Becker. Hulda von Born tyckte att sång- och ritlektionerna var ”de roligaste” av alla de lektioner i olika ämnen som hon fick, men för Ellan de la Chapelle blev konsten särskilt viktig. Hon började också läsa konsthistoria. Under en resa i Italien år 1873 studerade hon under ledning av en italiensk konstnär i Florens och kopierade tavlor i Vatikanen. Ellan de la Chapelle var emellertid aldrig nöjd med vad hon målat och förstörde det mesta.³³ Men sitt intresse för konst begravde hon aldrig.

För den kvinnliga huvudpersonen i *En sommarsaga* blir känslan av instängdhet, och av att både tid och skaparkraft rinner henne mellan fingrarna, mer påtaglig då hon tillsammans med sin man besöker en konstutställning. Vid det här laget är hon mor till två barn och upptäcker att det tredje är på väg. Hon resignerar och följer ännu en gång maken tillbaka till fjällen. Men då barnet blivit fött, finns inget som kan hindra henne från att resa till Rom för att fortsätta sin konstnärsbana. Också maken inser det här.

För Hulda von Born måste detta ha verkat som en ren utopi. Från senhösten 1882 återfinns ett brev från Hulda von Born till maken, där hon berättar att hon tillsammans med Ellan de la Chapelle bevistade professor C. G. Estlanders föreläsningar i konsthistoria och estetik vid Kejsarliga Alexandersuniversitet i Helsingfors. Hulda von Born själv hade rest in till Helsingfors från Sarvlaks bl.a. för att ta sånglektioner.³⁴ Sånglektionerna som Hulda von Born skrev om var ägnade att uppmuntra henne. Hon hade gått omkring nedstämd på Sarvlaks och V. M. von Born uppmuntrade henne att resa in till staden för några veckor för att umgås med familj och vänner. Längre än så kunde hon inte bli borta från make och barn. För övrigt verkar Hulda von Born lite senare ha fått byta ut sina ”roliga” sånglektioner från sin ungdom mot ett piano på Sarvlaks.³⁵

Vid denna tidpunkt var Ellan de la Chapelle fortfarande ogift och hösten 1885 funderade hon på att lämna Helsingfors. Hon skrev att hon överväg-

³³ Hulda von Born till Ellan de la Chapelle 13.2.1873; von Born, *Skönhet och hjärta*, s. 88–89.

³⁴ Hulda von Born till V. M. von Born 5.11.1882. Sarvlaks privatarkiv, Historiska och litteraturhistoriska arkivet, Svenska litteratursällskapet i Finland.

³⁵ Hulda von Born till Ellan de la Chapelle 4.2.1888.

de att ”med fräckt mod” återuppta måleriet för att kunna flytta utomlands. ”Hvad skulle du säga om du såg mig sitta i en krets af herrer och damer, sysselsatt med att noga studera och afrita en spritnaken karl?!” skrev hon till kusinen.³⁶ Att ”studera och afrita en spritnaken karl” var något som Ellan de la Chapelle i jämlikhetens namn kunde göra anspråk på i tanken, men i praktiken föll det utanför det tillåtnas gränser. De förbjudna erotiska undertonerna i en sådan situation lyser mellan raderna i brevet. I stället valde Ellan de la Chapelle våren 1887 en högre klosteskola i Schweiz. Där ville hon studera sig till ett diplom i bl.a. språk och matematik. Det var meningen att Ellan de la Chapelle skulle tillbringa ett läsår vid klosterskolan, men hösten 1887 stannade hon i hemlandet. Brevet till Hulda von Born avslöjar inte varför, men faktum är att förlovningen mellan Ellan de la Chapelle och Albert Edelfelt eklaterades i november.³⁷ Anna Kortelainen menar att Ellan de la Chapelles plan var en tydlig signal till alla friare om att hon inte var intresserad av att gifta sig – därför fick hon inte sätta den i verket.³⁸ Samtiden betraktade kvinnor, som ägnade sig åt traditionellt sett manlig verksamhet, som studier och konst, som okvinnliga, rentav onaturliga.³⁹ För Ellan de la Chapelle innebar äktenskapet slutet på drömmen om studier.

Brevet till Hulda von Born innehåller ingenting som antyder hur Ellan de la Chapelle föreställde sig ett möjligt äktenskap, men kanske var det som hon önskade sig något som liknade konstnärens och folkhögskolelärarens äktenskap i Edgren Lefflers roman – ett äktenskap mellan två självständiga, skapande själar. Avslutningen i *En sommarsaga* består av två hoppfulla brev. Det ena är från den kvinnliga huvudpersonen till hennes man. Hon skriver om sin kärlek till honom och barnen, men gör det samtidigt klart att hon vill fortsätta att måla. Han svarar med att lägga ut ett förslag om hur deras gemensamma framtid kunde se ut. Han skulle lämna folkhögskolan för att kandidera till folktinget. På det sättet kunde de bosätta sig i Kristiania (nuvarande Oslo), där hon skulle ha vida bättre möjligheter att utöva sitt yrke och: ”Når du ønsker at reise, skal du være fri og ubunden”.⁴⁰ Kanske var det

³⁶ Ellan de la Chapelle till Hulda von Born 30.10.1885.

³⁷ Hulda von Born till Ellan de la Chapelle 14.11.1887.

³⁸ Kortelainen, *Levoton nainen*, s. 185, 196.

³⁹ Heggestad, *Fången och fri*, s. 147–191.

⁴⁰ Anne Charlotte Edgren Leffler, *En sommarsaga. Ur lifvet*, fjärde bandet (Stockholm 1886), s. 185.

Ellan de la Chapelle som nygift i Paris vintern 1888. Svenska litteratursällskapet i Finland.

något sådant som hägrade för Ellan de la Chapelle då hon förlovade sig med Edelfelt, hon hade ju stått i beråd att skaffa sig en utbildning kort innan förlovningen eklaterades. Hennes besvikelse över den äktenskapliga vardagen ger åtminstone vid handen att hon väntat sig något annat. Men trots allt betydde äktenskapet med Edelfelt att hon kom bort från det Helsingfors som hon uppfattade som så trångsynt. Edelfelt hade nämligen redan i nästan femton år residerat i Paris och det var också där som de unga tu slog ner sina bopålar så fort de gift sig.

Vardagen i Paris lämnade emellertid litet eller inget utrymme för Ellan de la Chapelle att ta upp sitt eget måleri på nytt eller att gå på föreläsningar som hon gjort under sina tidigare resor till staden. Edelfelt – som själv ville koncentrera sig på att måla – överlät alla praktiska bestyr till sin hustru. Ellan de la Chapelle berättade för Hulda von Born om hur hon ”passade upp” vänner, gjorde visiter för ”bolaget Edelfelt”, försökte hitta en lämplig våning för familjen, samt anställde tjänstefolk. I den här situationen skrev Ellan de la Chapelle att hon inte stod ut med att ”vara till hands för alla” och beklagade sig över att hennes make inte var till någon hjälp. Lösningen

blev att överlämna den ettårige sonen Erik i en engelsk barnsköterskas vård. Det var inte med glädje Ellan de la Chapelle berättade för Hulda von Born om sitt beslut, men hon konstaterade: "Det finnes få i min belägenhet, och därför ganska få som begår saken som jag; 'honné sont qui mal y pense. Nu är jag lugn för honom."⁴¹ "Må den skämmas, som tänker illa därom", skrev Ellan de la Chapelle alltså om sitt beslut. Hon visste att det rimmade illa med tidens modersideal och hon upplevde sitt beslut som ett tillkortakommande som mor. Att skriva om detta till Hulda von Born, som vid det här laget var mor till åtta barn och väntade sitt nionde, kanske inte var helt lätt. Samtiden såg Hulda von Born som modersidealet förkroppsligat. Till hennes jordfästning skrev hennes bror Axel Berndtson en dikt där han beskrev sin syster med bl.a. följande ord: "klar som ett solens lån", "fädernehemmets fröjd", "ädlaste, fager, moder från hemmets ro".⁴²

Tidens uppfattning om den goda och allt uppoffrande modern som ideal var något som de kvinnliga författarna ville problematisera. Också Hulda von Born kände ju sig ibland direkt instängd i sin modersroll då hon skrev att "[e]tt eget hem och en verkningskrets äro ju äfven goda ting [...] men der gäller att försaka *mycket!*"⁴³ Hulda von Borns korrespondens visar att en stund för sig själv var rena lyxen:

Hettan är visst svår, och skriflusten jemte snilleverksamheten, i konsekvens dermed, af en superlativ måttlighet, men å andra sidan är här en så ovanlig stiltje i huset sedan jag sändt Viktor Axel och tre ungdomar jemte guvernant till T:by [Tjusterby], att den bjuder mig att samla mina tankar och med en epistel öfverfalla dig.⁴⁴

I *En sommarsaga* behandlar Edgren Leffler det ambivalenta i moderskapet, konflikten mellan viljan att vara en alltid närvarande mor och den samtida önskan om att ostört få ägna sig åt sitt eget. För romanens kvinnliga huvudperson blir moderskapet till en början ingen positiv upplevelse. Den

⁴¹ Ellan de la Chapelle till Hulda von Born 28.4, 29.4, 30.4, 24.5, 31.5.1889. "Honi soit qui mal y pense" är den engelska Strumpebandsordens valspråk.

⁴² Axel Berndtson, *Vid friherrinnan Hulda von Borns jordfästning den 25 januari 1891*, Sarvlaks arkiv, Historiska och litteraturhistoriska arkivet, Svenska litteratursällskapet i Finland.

⁴³ Hulda von Born till Ellan de la Chapelle 22.4.1887.

⁴⁴ Hulda von Born till Ellan de la Chapelle 5.7.1885, se även Hulda von Born till Ellan de la Chapelle 4.10.1885: "Nu skall jag bjuda till att vara något utförligare och gifva dig ett ordentligt svar på alla dina snälla bref. Jag sitter nämligen här ganska ostörd: Viktor är rest till H:fors, gossen sofver och alla flickorna äro i sin lekkammare uppe i tredje våningen."

oundvikliga följderna av att hon inte kan amma sitt första barn blir att hon blir tvungen att överlämna det i en främmande kvinnas vård. Hon, liksom Ellan de la Chapelle, kämpar med sina skuldkänslor. Här tar Edgren Leffler upp en känslig fråga: de ambivalenta känslor och den fysiska svårighet som amningen kunde medföra. Det sena 1800-talet var en brytningstid då det gällde amning. Många högreståndsmödrar förlitade sig fortfarande på ammor, men att amma själv blev allt vanligare.⁴⁵ Hulda von Born hörde till de moderna mödrar som själva ammade sina barn.⁴⁶

Till det ambivalenta moderskapet i *En sommarsaga* hörde också frågan om födelsekontroll. Hulda von Born hade tagit upp frågan i sin korrespondens med Ellan de la Chapelle långt före hon läste *En sommarsaga*. I biblioteket på Sarvlaks finns fortfarande den engelska kvinnosakskvinnan Annie Besants försvar för preventivmedel, *Lagen för folkökningen* (1877, i svensk översättning 1881), och den svenske nationalekonomen Knut Wicksells skrivelse om samma fråga, kallad *Några ord om samhällsolyckornas viktigaste orsak och botemedel* (1880).⁴⁷ Wicksell menade att många barn dels ledde till fattigdom, dels var ett problem för kvinnorna. Hans åsikter väckte uppståndelse. Både läkare och kvinnosakskvinnor tog avstånd från preventivmedel.⁴⁸ Frågan om födelsekontroll upplevdes som problematisk också av tidens framstegsvänliga, skrivande kvinnor. I Anne Charlotte Edgren Lefflers *En sommarsaga* vill den kvinnliga huvudpersonen inte använda preventivmedel, trots att hon inte vill ha fler barn. Hon kallar det ”motbudande och osköna försigtighetsmått” som skulle förstöra ”alt det skimmer som ännu hvilade öfver deras inbördes förhållande” och läsaren får veta att ”hennes finkänslighet uppreste sig såsom mot något rått och brutalt”.⁴⁹

Sommaren 1880 skrev Hulda von Born till Ellan de la Chapelle om att Wicksells teser ivrigt studerats och diskuterats bland ”gift folk” i Pernå. Mer än så kunde hon inte avslöja i brevet, eftersom dylika texter inte var för den då ännu ogifta kusinens ögon, men hon uppmanade Ellan de la Chapelle att

⁴⁵ Kai Häggman, *Perheen vuosisata. Perheen ihanne ja sivistyneistön elämäntapa 1800-luvun Suomessa*, Historiallisia tutkimuksia 179 (Helsinki 1994), s. 110–111.

⁴⁶ Hulda von Born till Ellan de la Chapelle 19.2.1889.

⁴⁷ Pia Forssell, ’Biblioteket på Sarvlax till 1917’, Henrika Tandefelt (red.), *Sarvlax. Herrgårdshistoria under 600 år* (Helsingfors 2010), s. 56.

⁴⁸ Hjärdis Levin, *Masken uti rosen – nymalthusianism och födelsekontroll i Sverige 1880-1910. Propaganda och motstånd* (Stockholm/Stehag 1994), passim.

⁴⁹ Anne Charlotte Edgren Leffler, *Ur Lifvet. En sommarsaga* (Stockholm 1886), s. 136.

komma på besök: ”Jag kan icke utan att kompromettera dig sända boken till dig, men nog kan du få läsa den om du kommer hit, då skall du äfven få förklaring på ’naturligheter’ m.m.”⁵⁰

I äktenskapet mellan Hulda och V. M. von Born föddes sju döttrar och två söner – nio barn på 12 år och 10 månader – Detta trots att Hulda von Born efter det fjärde barnets födelse hade sagt ifrån att hon inte ville ha flera barn.⁵¹ Om Hulda von Borns tankar gick i samma riktning som huvudpersonens i *En sommarsaga* avslöjar korrespondensen ingenting om. En tydlig orsak till att barnen blev så många var också att släkten von Born behövde manliga arvingar.

I Anne Charlotte Edgren Lefflers beskrivningar av både den ogifta och den gifta kvinnans lott kunde både Ellan de la Chapelle och Hulda von Born känna igen sig. Det oberoende och det självförverkligande det moderna genombrottets kvinna önskade sig, gick i många fall inte att uppnå utan att hon stämplades som moraliskt felande.

Läsning i hörnsoffan på Sarvlaks och samtal i Paris – om kvinnlig och manlig läsning

Då Ellan de la Chapelle sommaren 1886 sände andra delen av Edgren Lefflers *Ur lifvet* till Hulda von Born, uppmanade hon sin kusin att vid solsken läsa i hängmattan, vid regnigt väder i ”Victors hörnsoffa”.⁵² Det var tydligen just där som Hulda von Born brukade sitta och läsa. Ellan de la Chapelles brev berättar att litteraturen betydde avkoppling för Hulda von Born när dagens arbete med att administrera det stora hushållet på Sarvlaks var undanstökat och barnen hade lagt sig. Citatet avslöjar också något oändligt viktigare: eftersom Hulda von Born brukade läsa i ”Victors hörnsoffa”, betyder det också att V. M. von Born betraktade tidens samhällsengagerade litteratur som lämplig läsning för hustrun. Kate Flint har undersökt hur olika sorters litteratur i många engelska familjer under 1800-talets förra hälft och 1900-talets början ansågs som olämplig i första hand för barn, men också för unga hustrur och t.o.m. mödrar. Kvinnor kunde också själva tycka att en del litteratur hörde till det man inte läste av moraliska

⁵⁰ Hulda von Born till Ellan de la Chapelle 1.8.1880; se även Hulda von Born till Ellan de la Chapelle 16.7.1880 och Ellan de la Chapelle till Hulda von Born 23.7.1880.

⁵¹ Hulda von Born till Ellan de la Chapelle 22.4.1882.

⁵² Ellan de la Chapelle till Hulda von Born 25.8.1886.

orsaker.⁵³ I Ellan de la Chapelles och Hulda von Borns korrespondens finns ett exempel på en kvinna vars make uppenbarligen inte betraktade det moderna genombrottets litteratur som lämplig läsning för hustrun. Hulda von Born berättade i ett brev om den gemensamma väninnan Eva Cronstedt, vars make Jean Cronstedt inte såg hustruns Strindbergläsning med blida ögon: ”När jag berättade för Viktor att Eva C. läste ’Giftas’ i smyg för sin man behagade han mindre fint än vitzigt – uttrycka sig om mannen att han var ett gift-as, ursäkta men jag kan inte förbättra det”.⁵⁴

August Strindbergs novellsamling *Giftas* (första delen 1884, andra delen 1886), som innehåller betraktelser över relationen mellan mannen och kvinnan – där mannen oftast får se sig själv lurad på kärleken, placerad i en ofördelaktig position eller rentav förnedrad – väckte uppståndelse då den kom ut. Många kritiker beteckade sig för Strindbergs sätt att se kärleken och äktenskapet enbart ur mannens perspektiv och framför allt ur en så negativ synvinkel med tonvikten på ”kärlekens natursida”. Kvinnosakskvinnan Sophie Adlersparre reagerade på *Giftas* med förfäran och skrev att Strindberg skrivit boken bara för att få mat åt sin familj. Hon avrundade med att fråga sig om Strindbergs hustru och barn verkligen kunde ”lefva af det bröd, som vunnits med sådana medel?” Men många kvinnosakskvinnor reagerade positivare. Victoria Benedictsson skrev att hon inte kunde förlika sig med Strindbergs råa stil, men vad beträffade innehållet höll hon med Strindberg på många punkter. Det var framför allt det som Strindberg framförde i sitt förord som vann Benedictssons gillande. Som en vägvisare till en bättre framtid avslutade Strindberg sitt förord med en rad punkter om kvinnans rättigheter och om äktenskapet, där han bl.a. förde fram att flickor och pojkar borde få samma uppfostran och utbildning – inte den som pojkarna nu fick ta del av, utan ett helt nytt slags medborgaruppfostran i skolor för båda könen – vidare skulle mannen och kvinnan vara fullständigt jämställda, kvinnan skulle få rösträtt och vara valbar till samma uppgifter som mannen. Äktenskapet skulle förlora sin betydelse för kvinnans försörjning, eftersom det i framtiden skulle vara samhällets plikt att garantera sina medborgare uppehälle och undervisning, menade Strindberg. Anne Charlotte Edgren Leffler tyckte att en del av novelerna i *Giftas* hörde till Strindbergs bästa och hon menade att Strindberg inte

⁵³ Kate Flint, ’Reading Practises’, David Finckelstein & Alistair McCleery (eds.), *The Book History Reader* (London & New York 2004), s. 316–322. Jfr Larsson, ’Den farliga romanen’, s. 319–327.

⁵⁴ Hulda von Born till Ellan de la Chapelle 21.11.1884.

ville göra något ont genom att publicera novellsamlingen – detta trots att hon själv hörde till dem som Strindberg polemiserade emot i *Giftas*.⁵⁵

Också Ellan de la Chapelle verkar ha reagerat starkt på första delen av *Giftas*. Vid jultiden år 1885 konstaterade hon kort och gott om Strindberg att hon ”hyste antipati” mot honom.⁵⁶ Det verkar ändå som om sista delen i förordet helt undgått Ellan de la Chapelle. Strindbergs förord innehöll nämligen just det som hon själv ville införa i äktenskapet, nämligen ”republik”.⁵⁷ Ellan de la Chapelle såg inte *Giftas* på samma sätt som Anne Charlotte Edgren Leffler och Victoria Benedictsson, trots att de här två hörde till de författare hon helst läste.⁵⁸

Ibsens *Et dukkehjem* (1879), där Nora lämnar make och barn för att inhämta samma kunskap om samhället som männen omkring henne har, var ändå den kanske mest uppmärksammade av det sena 1800-talets nordiska texter som polemiserade för en ändring i kvinnans ställning. Idémässigt placerar sig Ibsens drama mitt i diskussionen om medborgarskap, en diskussion som förts sedan 1700-talets slut och som tillerkände endast mannen möjligheten till medborgarskap. Ibsen, liksom Strindberg, verkar ha betraktat medborgarskapet som förutsättningen för jämlikheten mellan kvinnor och män. Jonas Lie karakteriserade Ibsens drama som ”et Nödskrig fra kvinden”.⁵⁹

Överraskande nog behandlade Ellan de la Chapelle och Hulda von Born Ibsens drama mycket kort. Det verkar ändå ha varit välbekant. År 1881 såg Hulda von Born *Et dukkehjem* i Lovisa, men till Ellan de la Chapelle skrev hon endast en kort kommentar: ”I Ö. N. [tidningen *Östra Nyland*] har du kanske sett att vi hafva teater i Lovisa och den är icke så alldeles tokig. Vi sågo Nora i söndags och jag som icke sett pjesen förr fann den mycket intressant.”⁶⁰ Det är tydligt att Hulda von Born fann dramat så överraskande att hon hade svårt att hitta den rätta formuleringen för sina tankar.⁶¹ Eva Heggstad skriver att Ibsen i *Et dukkehjem* endast pekar på problemet, utan att komma med en lös-

⁵⁵ ’Efterord’ i *Giftas I–II. August Strindbergs samlade verk* 16, Lars Dahlbäck & Nils Åke Sjöstedt et al. (red.) (Stockholm [1884, 1886] 1982), s. 326–335, citaten s. 330, 334.

⁵⁶ Ellan de la Chapelle till Hulda von Born 17.12.1885.

⁵⁷ Ellan de la Chapelle till Hulda von Born 21.8.1880.

⁵⁸ Ellan de la Chapelle till Hulda von Born 31.12.1885.

⁵⁹ Lie citerad i ’Efterord’, *Giftas*, s. 335.

⁶⁰ Hulda von Born till Ellan de la Chapelle 26.7.1881.

⁶¹ I Lovisa fanns ingen teater, så det var troligen fråga om ett kringresande teatersällskap. Just genom dessa kringresande teatrar spreds aktuella dramer snabbt. Se Margareta Wirmark, *Noras systnar. Nordisk dramatik och teater 1879–1899* (Stockholm 2000), s. 266–268.

ning, I slutscenen förklarar Nora för Helmer att förutsättningen för att deras samliv kunde bli ett äktenskap är att de båda förändrar sig. Ridån faller då Nora går ut genom dörren: ”Hjältinnorna stannar vid tröskeln och framtiden är hölj d i dunkel”, konstaterar Heggstad.⁶² Det är inte underligt att Hulda von Born inte visste vad hon skulle säga om dramat. ”Icke så alldeles tokigt” kan kanske tolkas så att hon ansåg att grundtanken om att kvinnan borde vara bättre utbildad och mera jämlik var rätt, men att hon var skeptisk till hur detta skulle gå till i praktiken.

Genom Edelfelts korrespondens kan man emellertid följa både hans egen och något av Ellan de la Chapelles inställning till *Et dukkehjem*. Långt före sitt giftermål, nämligen våren 1880, året efter att *Et dukkehjem* kommit ut, debatterade Edelfelt och Ellan de la Chapelle dramat med skulptören Walter Runebergs hustru Lina Runeberg i Paris. ”Ellan och jag voro för frun och mot Helmer. Fru R. tycker naturligtvis om H. det hade jag kunnat säga förut”, skrev Edelfelt hem till sin mor.⁶³ År 1889, då Edelfelt och Ellan de la Chapelle redan var gifta och föräldrar till en liten son, hade Edelfelt kommit på andra tankar om *Et dukkehjem*. Nu försvarade han mannen:

Det var första gången jag såg ett Dukkehjem på scenen, och hade precis samma intryck som vid läsningen. Hvarför icke, då man har ett så briljant artistiskt stoff, låta bli de der norskheterna i slutet med det vidunderlige och att söka sig sjelf och samfundet? – Eller låta henne ta lifvet af sig sedan hon talat om det kalla och våta elementet vattnet. – Helmer är en gudomlig typ sådan som bara Ibsen finner på att måla, och som vi alla se i Norden. De allre flesta och de bästa bildade herrar i Norden äro sådana.⁶⁴

Ungdomens liberalism var borta – den hade försvunnit med Edelfelts oberoende. Den ansvarstygda familjeförsörjaren Edelfelt hade inte längre råd till de åsikter den unga fattiga artisten Edelfelt hade. Noras längtan efter att finna sin egen identitet som kvinna och fullvärdig medlem i samhället viftade Edelfelt bort som ”norskheter” och lät därmed förstå att han tyckte att norr-männen hade en utopisk tanke om samhället. Att han inte såg eller förstod sin hustrus längtan efter en egen sfär får sin förklaring.

Också mycket annan litteratur diskuterades i brevväxlingen mellan Ellan de la Chapelle och Hulda von Born. Hulda von Born var fåordig om Jonas

⁶² Heggstad, *En bättre och lyckligare värld*, s. 60.

⁶³ Albert Edelfelt till Alexandra Edelfelt odaterat fragment [februari 1880]. Edelfeltska släktarkivet, Historiska och litteraturhistoriska arkivet, Svenska litteratursällskapet i Finland.

⁶⁴ Albert Edelfelt till Alexandra Edelfelt 7.10.1889.

Lie, trots att hon skrev att hon tyckte om hans romaner. Bjørnstjerne Bjørnson, som engagerat sig i debatten om kvinnans ställning med dramat *En Hanske* (1883), gjorde entré i kusinernas korrespondens då Ellan de la Chapelle träffat honom i Paris våren 1887. Det var emellertid inte Bjørnsons uppmärksammade drama som diskussionen främst rörde sig omkring. Triumferande skrev Ellan de la Chapelle – några månader före förlovningen med Edelfelt – hur hon samtalat med Bjørnson, som uppmanat henne att fortsätta att hålla fanan högt, eftersom det var från kvinnorna ”frälsningen” skulle komma, det var då kvinnan krävde mera att säga till om som samhället skulle förändras till det bättre.⁶⁵ Hulda von Born svarade:

Det måtte hafva varit mycket intressant att råka Björnsson och Lie, men jag tror jag hade sympatiserat mer med den senare. B. orerar alltför mycket och idislar något sig sjelf. Troligen är han dock mera hänförande och imponerande än Lie, men dennes arbeten läser jag helst af alla norska författares, hans karaktärsskildringar närma sig Tolstojs i sanning och naturtrohet. Akta du dig, att du ej blir aftecknad en vacker dag!⁶⁶

Hulda von Born och Ellan de la Chapelle nämner högläsning bara i enstaka fall. Hösten 1884 berättade Hulda von Born att hon och maken hade för avsikt att läsa böcker ur Sarvlaks bibliotek högt för varandra.⁶⁷ Planen tycks dock ha förfallit denna höst. Vad det var för slags böcker som makarna planerade att läsa framgår inte heller. Men ett år senare tillbringade makarna von Born den stillsamma perioden på hösten, då höstsysslorna var undanstökade och vinterns sällskapsliv ännu inte inletts, med att botanisera i godsets bibliotek. ”[...] icke något nytt, hvarför jag ej heller har något att recommendera åt dig, utan gamla Fryxel och Rousseau hafva utgjort vår själaspis och det till mycken hugnad”, skrev Hulda von Born till Ellan de la Chapelle.⁶⁸ För övrigt är det omöjligt att följa makarna von Borns läsning genom att granska biblioteket på Sarvlaks i dag. Numera finns endast V. M. von Borns facklitteratur kvar där. Här handlar det troligen om att skönlitteraturen nog har funnits, men att arvingarna har tagit bort den, menar Pia Forssell, som kartlagt biblioteket.⁶⁹

Våren 1890 följde Ellan de la Chapelle tillsammans med sin man Tolstojs *Kreutzersonaten* (1890), som publicerades som följetong i en fransk tidning.

⁶⁵ Ellan de la Chapelle till Hulda von Born 28.4.1887.

⁶⁶ Hulda von Born till Ellan de la Chapelle 6.5.1887.

⁶⁷ Hulda von Born till Ellan de la Chapelle 28.9.1884.

⁶⁸ Hulda von Born till Ellan de la Chapelle 4.10.1885.

⁶⁹ Forssell, 'Biblioteket på Sarvlax till 1917', s. 57.

1 Jan. 1884
187

Käraste du!
En god nylt vi se
Dig, och Eden alla.
Lons phrases: — En glad
gul ha'n i hofet
eftre hood fj' hnt of
Gripenberg. — På julaften
var utte jid mentie
ty Farben Blaes sötade
bli sjuk och lög tue
Söngs-hela grollen. Han

Sachmann
Hanna
Ellen
Hanna
Hanna

Brev från Ellen de la Chapelle till Hulda von Born den 1 januari 1884. Foto: Janne Rentola.
Svenska litteratursällskapet i Finland.

Edelfelt tyckte att Tolstoj skrev ”krasst om könsfrågor och äktenskapsfrågor”. Tolstoj var enligt Edelfelt mer logisk än Bjørnson.⁷⁰ Brevet berättar inte vad Ellan de la Chapelle ansåg om boken, som är en beskrivning av hur ett äktenskap havererar: om hur en ung man förälskar sig, gifter sig, bildar familj och slutligen mördar sin otrogna hustru. Våren 1890 hade Ellan de la Chapelle redan fått se sig besviken på sitt eget äktenskap.

Det var alltså inte bara kvinnliga författare som hörde till Ellan de la Chapelles och Hulda von Borns lektyr. Det ter sig klart att Strindberg, Ibsen, Bjørnson, Lie och Tolstoj intresserade de båda kvinnorna, eftersom de behandlade samma teman som de kvinnliga författarna. V. M. von Born och Edelfelt läste uppenbarligen också de manliga författarna som deras hustrur läste, men verkar inte ha intresserat sig för de kvinnliga författarna.⁷¹ Ellan de la Chapelle och Hulda von Born läste däremot gärna samma verk med ett samhälleligt budskap – Wicksell, Nordau och Tjernysjevskij – som männen i deras krets. På det här sättet uppstod en delvis indelad läsningskultur som baserade sig på kön.

”Hvem är väl så helgjuten här i verden?” – om skrivandet som självförståelse

För Ellan de la Chapelle och Hulda von Born handlade det emellertid inte enbart om läsning då de sökte och utformade en identitet som modern kvinna i ett samhälle som trots allt fortfarande var styrt av starka konventioner. Ett viktigt element i den här processen var det egna skrivandet. Ellan de la Chapelle och Hulda von Born skrev brev till varandra, inte bara för kommunikationens skull, utan också för att definiera sig själva i relation till varandra, i relation till sina äkta makar och i relation till det omgivande samhället. För Ellan de la Chapelle var brevväxlingen med Hulda von Born det främsta sättet och många av hennes brev är dagbokslignande, introspektiva. Hulda von Borns svarsbrev är mer tillbakahållna, men som vi sett gömde de ibland ett uppdämt starkt missnöje.

I en kort text med rubriken ”En nutids lögn” gav Hulda von Born fritt utlopp för sitt missnöje med sin lott i livet. Texten är odaterad och antagligen riktad till maken. Temat är kärleken och frågan om kärlekens väsen: hur mycket bär den, hur mycket tål den och hur mycket hoppas den? Den här

⁷⁰ Albert Edelfelt till Alexandra Edelfelt 11.4.1890.

⁷¹ Se Albert Edelfelts korrespondens med Alexandra Edelfelt.

frågan kan man följa mellan raderna också i Hulda von Borns korrespondens till V. M. von Born. Hulda von Born låter förstå att den beskrivna episoden i ”En nutids lögn” inte var en engångsföreteelse – ”den kalla granskande kritiken” var återkommande:

Han med sin vältalighet och ett fruktansvärdt sorgset alvar lyckades öfverbevisa henne om att hon icke var honom en fullt värdig hustru; hon kunde icke följa honom på hans tankars örnflygt och icke skåda saker och förhållanden ur samma fogelperspektiv. Under det han talade tyckte hon sig aldrig mer kunna upprättas, hvarken i egna eller andras ögon: hon var enfaldig och tanklös, okunnig och ointresserad, med ett ord tillintetgjord.⁷²

Beskrivningen av ”honom” och ”henne” passar in på Hulda och V. M. von Born och ger vid handen att texten till stor del är självbiografisk. Också makarna von Borns brevväxling innehåller tidvis samma mönster av låsta positioner som de Hulda von Born beskriver i sin text. Det gör också den minnesskrift över sin hustru som V. M. von Born skrev för barnen efter hennes död. I kapitlet ”Huldans karaktär” utgår V. M. von Born från sin egen naturliga överlägsenhet i bildning och förstånd.⁷³ Här kan man återknyta till frågan om medborgarskapet och jämlikheten, som blev så konkret just i familjen von Born i och med V. M. von Borns politiska värv kontra Hulda von Borns roll som maka, mor och ansvarig för det stora godsets domestiska funktioner, en traditionellt kvinnlig sfär.⁷⁴

Efter upptakten blir Hulda von Borns ”En nutids lögn” ett försvarstal, där hon skriver för att övertyga både maken och sig själv om att hon har egenskaper som är lika goda som hans och att de trots sin olikhet bildar en harmonisk enhet. Hulda von Born beskriver sin egen förmåga till empati och kärlek som det stöd och den trygga hamn maken så väl behöver i sitt samhällliga värv. Hulda von Borns novell anknyter till tanken om att kvinnan och mannen kompletterade varandra, en tanke man vid den här tiden gärna odlade i de högre samhällskretsarna.⁷⁵ Också slutet på novellen innehåller harmoni. Den avslutas med att makarna försonas en kväll då han kommer hem, trött och febrig. De glömmer split och kiv, men Hulda von Born är realist: ”[---]– den

⁷² Hulda von Born, ’En nutids lögn’, odaterad, placerad med Hulda von Borns brev till V. M. von Born.

⁷³ Se Hulda von Born till V. M. von Born 19.3, 7.4.1881; V. M. von Born till Hulda von Born 29.7.1886, 9.5 1888; von Born, *Femton år av ett liv*, s. 61–63.

⁷⁴ Jfr Kristina Fjelkestam, *Det sublimas politik. Emancipatorisk estetik i 1800-talets konstnärsromaner* (Göteborg & Stockholm 2010), s. 29–38.

⁷⁵ Häggman, *Perheen vuosisata*, s. 102, 147, 182–195.

kalla granskande kritiken förbyttes i blind kärlek och den älskande mannens och kvinnans försoning var fullständig – ända till nästa gång förstås”.⁷⁶

I ”En nutids lögn” tog Hulda von Born upp samma tematik som de författare hon läste: kvinnans okunskap och osjälvständighet. Ibland lyser tvivlet igenom mellan raderna, men med gott självförtroende skriver Hulda von Born ändå: ”hvem är väl så helgjuten här i verden?”.⁷⁷ I sitt sätt att se sig själv skiljer sig Hulda von Born från Ibsens Nora, som vid dramats slut har en fast tro på att hon har samma kapacitet att tillägna sig kunskap som mannen. Hulda von Born utgår från att hon själv av naturen är mindre begåvad och från att hennes styrka ligger på det emotionella planet. Att hennes egen förmåga skulle ha kunnat utvecklas med mera utbildning kommer hon inte att tänka på.

”En nutids lögn” är odaterad, men tematiken anknyter till den litteratur som nämns i Hulda von Borns och Ellan de la Chapelles brev omkring mitten av 1880-talet. Själva rubriken kommer troligen från läkaren Max Nordaus kontroversiella bok *Die konventionellen Lügen der Kulturmenschheit* (1883). Den utkom på svenska år 1884 med titeln *Konventionella Nutidslögner*. Nordaus bok var en omfattande kritik av samhället, där han hävdade att religionen, monarkin och äktenskapet var ”konventionella lögner” och kvarlevor från förr.⁷⁸ Nordau lästes flitigt i de nordiska länderna.⁷⁹ Till dem som läst boken och funnit den mycket intressant hörde Hulda von Borns svägerska, Hanna Palme. I sitt hem i Stockholm höll Hanna Palme radikal salong, dit hon bjöd in politiker, kulturpersonligheter och vetenskapsmän. Hos paret Palme umgicks det som Edelfelt kallade ”hela det litterära venstre”; bland annat författarna Anne Charlotte Edgren Leffler, Alfhild Agrell, Gustaf af Geijerstam och August Strindberg, konsthistorikern och -kritikern Georg Nordensvan och vetenskapskvinnan Sonja Kovalevsky.⁸⁰ Då Edelfelt besökte Stockholm i mars år 1885 talade Hanna Palme om kvinnans emancipation, om John Stuart Mill, om Max Nordau och om Herbert Spencer.⁸¹ De hade alla skrivit om sin

⁷⁶ Hulda von Born, ’En nutids lögn’.

⁷⁷ Hulda von Born, ’En nutids lögn’.

⁷⁸ Hjärdís Levin, *Testiklarnas herravälde. Sexualmoralens historia* (Stockholm 1989), s. 70.

⁷⁹ Kirsi Tuohela, *Huhtikuun tekstit. Kolmen naisen koettu ja kirjoitettu melankolia 1870–1900*, Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1161 (Helsinki 2008), s. 22, speciellt fotnot 36; Elias Bredsdorff, *Den store nordiske krig om seksualmoralen* (København 1971), s. 23–24.

⁸⁰ Albert Edelfelt till Alexandra Edelfelt 21.4.1884, 24.3.1885.

⁸¹ Albert Edelfelt till Alexandra Edelfelt 24.3.1885.

samhällssyn – bl.a. om kvinnans ställning och om uppfostran – och nyligen publicerats i svensk översättning. Det är således inte alls otänkbart att Hanna Palme vid samma tidpunkt skickat de böcker hon nyligen läst till Hulda von Born och att *En nutids lögn* kommit till omkring 1885.

Nordau ansåg att kärleksäktenskapet var det allra bästa för kvinnan – hans kritik gällde de äktenskap som slöts för att kontrahenterna ville nå välstånd och samhällsställning, eller de äktenskap där den kvinnliga parten sagt ja utan kärlek för att vara säker på att bli försörjd. I sin novell visade Hulda von Born emellertid på de sprickor som också kärleksäktenskapet innehöll.

Nordau beklagade att skilsmässa oundvikligen innebar skam och förlusten av ärbarenheten.⁸² Det hade Hulda von Born sett på nära håll. Hennes make hade nämligen brutit kontakten med sin syster Fanny von Born, som i mitten av 1870-talet begärt skilsmässa från sin make för att kunna gifta sig med sin ungdomskärlek.⁸³ Om skilsmässa läste Hulda von Born och Ellan de la Chapelle också i den ryske radikale författaren och publicisten Nikolaj Tjernysjevskijs *Hvad skall man göra? Berättelser om nya människor* (1863, i dag känd på svenska med titeln *Vad bör göras?*). För många unga radikala både i Ryssland och i Europa blev Tjernysjevskijs bok viktig. Den handlade om drömmen om framtidens frigjorda människor och drömmen om ett rättvisare samhälle, något som många i samtiden uppfattade som en utopi.⁸⁴ Irish Parush har i sin forskning konstaterat att läsningen av bl.a. Tjernysjevskij fick unga flickor ur det konservativa judiska samfundet i Minsk att rymma hemifrån undan arrangerade äktenskap för att i stället skaffa sig högre utbildning.⁸⁵ På Hulda von Born och Ellan de la Chapelle hade boken inte samma omstörtande effekt. Hulda von Born tyckte att boken var ”en samling utopiska drömmar”. Den innehöll förvisso ”många goda impulser”, men hon kritiserade den ändå skarpt: ”Förhållandena, situationerna och resultatet äro önskningsmål hos författaren, men icke sannt menskliga”.⁸⁶ Ellan de la Chapelle å sin sida var besviken, eftersom Tjernysjevskij inte alls tog upp frågan om barnens rätt vid skilsmässa. Själv ansåg hon att upplösningen av

⁸² Max Nordau, *Konventionella nutidslögner* (Stockholm 1884), s. 296.

⁸³ Lilli von Wendt, *Fanny och Naema von Born* (Helsingfors 1962), s. 116–132, se även Ellan de la Chapelle till Hulda von Born 6.5.1884.

⁸⁴ ’Nikolaj Tjernysjevskij’, www.ne.se (14.7.2008).

⁸⁵ Iris Parush, ’Women Readers as Agents of Social Change among Eastern European Jews in the Late Nineteenth Century’, *Gender and History* 9 (1997:1), s. 72–73.

⁸⁶ Hulda von Born till Ellan de la Chapelle 11.10.1886.

förbundet mellan kvinna och man i sig inte var upprörande, bara hänsyn togs till barnen.⁸⁷ Att hålla ihop äktenskapet, trots bekymmer och slitningar, verkar ändå ha varit en självklarhet för både henne och för Hulda von Born. Det är det som är kontentan av Hulda von Borns ”En nutids lögn”.

Mellan konvention och utopi

Varken Ellan de la Chapelle eller Hulda von Born ryggade tillbaka inför sin tids litteratur. Romanerna och böckerna de läste erbjöd dem ibland nya tankar, ibland en bekräftelse på vad de redan tänkt själva, ibland fungerade de som texter att känna igen sig i och ibland erbjöd de åsikter man kunde vara oense med. De var ändå bundna av sin samhällsgrupps normer och oskrivna regler och deras brevväxling är en lång berättelse om ambivalensen mellan radikalism och konvention, om emancipation och utbrytningstankar. Ändå är det i deras fall så som Inger-Lise Hjorth-Vetlesen skriver om borger-skapets unga kvinnor som kastade sig in i debatten om kvinnans ställning i samhället. Många av dem skulle ”hellre ha bitit tungan av sig, än av sagt sig änglavingarna och kvinnornas särart”.⁸⁸ Ellan de la Chapelles och Hulda von Borns läsning sporrade dem inte att göra upp med sin tids ideal i praktiken. De upplevde konflikten mellan gamla ideal och en ny modernare kvinnoroll, men de följde den linje som också romanerna gav vid handen. Eva Heggstad kallar det ”lagom emancipation i familjens sköte”.⁸⁹ Det här är också det som Siân K. Pooley och Colin G. Pooley skriver om som den enskilda individens sätt att förhandla fram sin egen väg mellan rådande diskurser kring läsande och kvinnlighet.⁹⁰ I verkligheten fanns det ingen möjlighet att göra som Ibsens Nora. Den enda lösningen var att kanske smälla igen dörren till mannens rum – inte till hemmet – sätta sig vid sin egen sekretär och skriva en text till maken, så som Hulda von Born gjorde. I ”En nutids lögn” försonas makarna ändå till slut. För Hulda von Born och Ellan de la Chapelle

⁸⁷ Ellan de la Chapelle till Hulda von Born 20.10.1886.

⁸⁸ Inger-Lise Hjorth-Vetlesen, ’Modernitetens kvinnliga text. Det moderna genombrottet i Norden’, Elisabeth Møller Jensen et al. (red.), *Nordisk kvinnolitteraturhistoria, del 2. Fadershuset* (Höganäs 1993), s. 333.

⁸⁹ Eva Heggstad, ’Konstnärskall och hustruplikt’, Elisabeth Møller Jensen et al. (red.), *Nordisk kvinnolitteraturhistoria, del 2*, s. 508.

⁹⁰ ”[---] the ways in which individual readers negotiated their own paths between contemporary discourses on reading and femininity”, Pooley & Pooley, ’Such a Splendid Tale’, s. 330.

var det den enda möjligheten: de var bundna av moderskapet, avsaknaden av utbildning och ekonomiska realiteter – allt det som med praktiska medel förstärkte konventionen.⁹¹

De kvinnliga författarnas romaner innehåller komponenter ur en existerande värld, men samtidigt en tydlig tanke om hur det kunde bli i en bättre värld där det var möjligt att kombinera kärlek och familjeliv med en ny självständighet. Eva Heggstad refererar till Gary Saul Morson som beskriver den litterära utopin som *threshold art*, som rör sig mellan fakta och fiktion, mellan dröm och verklighet. Heggstad pekar mycket riktigt på att Ibsen i *Et dukkehjem* inte ger svar på hur de äkta makarnas förvandling borde gå till och vad resultatet borde bli. Det gjorde däremot de kvinnliga författarna, menar hon.⁹² Hulda von Born kommenterade Ibsens pjäs som ”mycket intressant” – men vi får inte veta något mer. Om Ellan de la Chapelles reaktioner vet vi bara att hon ställde sig på ”fruns” sida. Anne Charlotte Edgren Lefflers romaner erbjöd något långt mera konkret och var därför lättare att ta till sig och diskutera. Till det här bidrog också Edgren Lefflers dubbla komponenter av verklighet och utopi – här fanns något att känna igen sig i både då det gällde verkligheten och drömmarna. Också skribenter som Wicksell, Nordau och Tjernysjevskij hade konkreta åsikter att ta ställning till.

Ellan de la Chapelles och Hulda von Borns korrespondens visar att den litteratur som skrevs av kvinnor för kvinnor innehöll teman som hörde till det dagliga livet och som var högaktuella för många kvinnor. Sådana var frågan om jämlikheten inom äktenskapet, den eldfångda frågan om preventivmedel, det ambivalenta i moderskapet och längtan efter eget självförverkligande. Kate Flint har utan tvekan rätt, då hon anser att kvinnolitteraturen medverkade till en ny självmedveten kvinnlig gemenskap. För Hulda von Born, men särskilt för Ellan de la Chapelle, var det viktigt att få bekräftelse på att det fanns andra som tänkte i samma banor. Då man läser Ellan de la Chapelles och Hulda von Borns korrespondens blir det klart att de verk de läste ofta tog upp tankar de själva funderat på redan tidigare. Att den litteratur de läste skulle ha öppnat helt nya frågor för dem verkar höra till undantagen. I korrespondensen finns egentligen bara en situation som kanske kan tolkas som en ny fråga: då Hulda von Born hade läst om födelsekontroll i Knut Wicksells *Några ord om samhällsolyckornas viktigaste orsak och botemedel*. För Hulda

⁹¹ Jfr Heggstad, *Fången och fri*, passim.

⁹² Heggstad, *En bättre och lyckligare värld*, s. 15–16, 60.

von Born och Ellan de la Chapelle spelade litteraturen utan tvekan en viktig roll. Den stärkte deras självförtroende genom att den ”gav dem rätt” och den hjälpte dem säkert också att strukturera sina tankar kring de nya möjligheter som sakta men säkert höll på att öppna sig också för kvinnor.

Det var ändå aldrig aktuellt för varken Ellan de la Chapelle eller Hulda von Born att träda ut ur sin privata sfär, ansluta sig till den organiserade kvinnoaksrörelsen och föra fram sina tankar i ett offentligt forum. Ellan de la Chapelle personifierar en ambivalent och försiktig variant av den *nya kvinnan* – *the new woman* – en typ som också översattes till svenska med S. B. K. De står för ”självförsörjande bildad kvinna”. I engelsk litteratur började denna nya kvinna uppträda under 1800-talets sista decennier, men i svensk litteratur dyker hon upp något senare. Ellan de la Chapelles drömmar om bildning och om att bli självförsörjande passar in här, likaså hennes orubbliga övertygelse om att kvinnan borde ha samma rättigheter och utgångspunkter som mannen. Men i sina brev nämnde varken hon eller Hulda von Born som sagt någonsin den organiserade kvinnoaksrörelsen. Och inte heller rösträtten, som var en så central fråga för en S. B. K.⁹³

Om Ellan de la Chapelle och Hulda von Born hade anslutit sig till kvinnoaksrörelsen, hade det kanske blivit aktuellt för dem att propagera offentligt för kvinnosaken. Det var otänkbart för dem båda. Men när Ellan de la Chapelles väninna, Hulda von Borns svägerska, Hanna Palme, hållit föredrag i kvinnoällskapet Nya Idun i Stockholm, var Ellan de la Chapelle inte sen att applådera. Till Hulda von Born som var djupt upprörd, skrev Ellan de la Chapelle: ”Hvad hennes [Hanna Palmes] förmåga beträffar, så finner jag den icke en smul’ underlägsen Sverges litterära damers [---], undantagande dock fru Edgren som skrifver som en ’hel karl’, och *kanske* fru Benediktson [sic].”⁹⁴ Det är intressant att Ellan de la Chapelle jämförde sin väninna med det moderna genombrottets kvinnliga författare. Den kvinna som hade förmågor ”utöver det vanliga”, skulle se till att utveckla dem, skrev Ellan de la

⁹³ Om S. B. K. Horace Engdahl, ’En roman om entusiasm och förälskelse’, förord till Elin Wägner, *Pennskafvet*, Svenska klassiker utgivna av Svenska Akademien, Stockholm (Atlantis [1910] 2007), s. VIII–IX. Det enda undantaget, då Ellan de la Chapelle indirekt nämner kvinnoaksrörelsen är i ett sammanhang där hon kritiserar kvinnoakskvinnan Adele Ehrnrooth för att sprida dåliga rykten om en medsystem. Ellan de la Chapelle menar att detta rimmar illa med Adele Ehrnrooths offentliga engagemang för kvinnosaken. Ellan de la Chapelle till Hulda von Born 7.5.1882.

⁹⁴ Ellan de la Chapelle till Hulda von Born 31.12.1885.

Chapelle till Hulda von Born. Hon fortsatte att för en person med Hanna Palmes livliga natur och med hennes begåvning förslog varken äkta man eller barn, lika litet som vardagslivets bekymmer. Enligt Ellan de la Chapelle behövde alla kvinnor inte vara ”sanna kvinnor” – kvinnor som uppoffrade sig för hushåll, man och barn.⁹⁵

Med ”sanna kvinnor” drog Ellan de la Chapelle parallellen till Anne Charlottes Edgren Lefflers drama med samma namn från år 1883. *Sanna kvinnor* handlar om hur kvinnan med emancipationsidéer till slut får se sig besegrad av konventionen och ge upp sin egen lycka till förmån för sin åldrande mor – en kvinna som i hela sitt liv uppoffrat sig för sin man. Hulda von Born svarade att alla kvinnor inte heller enligt henne behövde vara ”sanna”. Det som hon opponerade sig mot var att Hanna Palme ställde sig upp och höll föredrag, trots att hon inte hade någon utbildning. ”Är det santt eller troligt att en person, som aldrig i sina dagar satt ihop annat än några brefflappar med ens sätter ihop ett långt andragande med statistiska fakta”, skrev Hulda von Born till Ellan de la Chapelle. Hulda von Born fortsatte att hennes döttrar som vuxna skulle få hålla föredrag om de så ville, men till skillnad från svägerskan skulle deras uppfostran och utbildning ge dem förutsättningar för det.⁹⁶ Hulda von Born fick emellertid aldrig se sina döttrar växa upp. Hon dog vid endast 33 års ålder. Efter hennes plötsliga död föll det på V. M. von Borns – och styvmödrarnas: först Clara (född Grafström) och sedan Ellan de la Chapelles – lott att sörja för barnens utbildning. Med ett undantag tog döttrarna studentexamen vid Privata Svenska Flickskolan i Helsingfors, varefter de inledde högre utbildning.⁹⁷

Ellan de la Chapelles och Hulda von Borns ståndpunkter i frågan om Hanna Palmes föredrag avspeglar egentligen deras inställning i kvinnofrågan i stort. Ellan de la Chapelle försvarade Hanna Palme, som fått mycket ovetter över sig i Helsingfors societeten.⁹⁸ Själv skulle Ellan de la Chapelle ändå aldrig ha vågat ställa sig upp och hålla föredrag, medgav hon i ett brev till Hulda von Born.⁹⁹ På samma sätt var det med Ellan de la Chapelles utbrytnings-

⁹⁵ Ellan de la Chapelle till Hulda von Born 17.12, 31.12.1885.

⁹⁶ Hulda von Born till Ellan de la Chapelle 21.12.1885.

⁹⁷ Elsa von Born, *Nio syskon på landet*, släktföreningen V. M. von Borns ättlingar, [1931] 1988, biografierna av Birgitta Dahlberg & V. A. Heikel, s. 9–18, 21–24.

⁹⁸ Augusta Berndtson till Hulda von Born 14.12.1885, Sarvlaks privatarkiv, Historiska och litteraturhistoriska arkivet, Svenska litteratursällskapet i Finland.

⁹⁹ Ellan de la Chapelle till Hulda von Born 31.12.1885.

försök: de strandade alltid halvvägs. Hulda von Born gjorde aldrig några utbrytningsförsök. Hon hade gift sig som mycket ung och var bunden till barn, make och gods på ett sätt som inte medgav samma rörelsefrihet som den Ellan de la Chapelle hade både före och efter att hon gift sig.

De ogifta kvinnor som fortfarande bodde hemma hos sina föräldrar har ansetts som det sena 1800-talets mest aktiva romanläsare.¹⁰⁰ Karaktäristiken passar in på den unga Ellan de la Chapelle. Hulda von Born hann av allt att döma inte läsa lika mycket – hon var ju mor till en växande barnaskara och skulle dessutom administrera hushållet på ett stort gods – men hon hörde trots det definitivt till kategorin aktiva läsare. Om Ellan de la Chapelles tid som maka och mor berättar korrespondensen ganska litet, eftersom den ju tog slut vid Hulda von Borns död, några år efter Ellan de la Chapelles giftermål. Det finns ändå inget skäl att anta att hon läste mindre. Efter de hektiska första åren av äktenskapet flyttade hon med make och barn från Paris till Helsingfors, där hon kunde inrätta ett lugnare liv. Hennes styvdotter Elsa von Born beskrev henne så här: ”Hon var kultiverad som få, läste mycket och följde med stort intresse den europeiska politiken och förhållandena i eget land och tyckte om att resonera därom med våra politiker.”¹⁰¹

För Ellan de la Chapelle och Hulda von Born hade läsningen karaktären av flykt från den vardag som ofta innehöll konflikten mellan omvärldens förväntningar och deras egna önsknings. De var knappast ensamma. Samtidigt stod de redan på tröskeln till framtiden. Utopin förvandlades så småningom till verklighet. Följande generation – Huldans döttrar och Ellans styvdöttrar – såg rätten till utbildning som en självklarhet. Några av dem kunde till och med kombinera moderskapet med karriär och självförverkligande. Magda (Maggi) von Born (gift Heikel) slutförde sina läkarstudier och var också verksam som läkare, trots make och barn. Elsa von Born (gift Silfverhjelms) blev författare, och hon publicerade sig uttryckligen under namnet *Elsa von Born*.¹⁰² Den litteratur som Hulda von Born och Ellan de la Chapelle läste hade obestridligen sin betydelse: den sådde det frö som i följande generation slog ut i blom. Utan Hulda von Borns och Ellan de la Chapelles läsning hade de sju fröknarna von Born möjligtvis inte fått den höga utbildning de fick och de hade kanske inte lika självklart strävat efter självständighet.

¹⁰⁰ Pooley & Pooley, 'Such a Splendid Tale', s. 331.

¹⁰¹ von Born, *Skönhet och hjärta*, s. 126.

¹⁰² von Born, *Nio syskon på landet*, s. 11–12, 21–22.

Tredje rikets gäster

Finländska författare och författarhemmet i Travemünde på 1930-talet

TOMI MERTANEN

Under hela 1930-talet hade Finland täta kulturella kontakter med Nazityskland, trots att ländernas officiella politiska relationer tidvis drabbades av kriser. Under årtiondet i fråga var det i stor utsträckning sällskapet Nordische Gesellschaft som ansvarade för tyskarnas kontakter med Finland. Sällskapet hamnade under nationalsocialistisk kontroll sommaren 1933. Det hade grundats redan i början av 1920-talet och hade ett gott rykte i Norden som arrangör av ett flertal evenemang som berörde Östersjöområdet. Nazisterna omvandlade raskt sällskapet till sitt språkrör, genom vilket man propagerade ut sitt budskap till Norden. Sällskapet försökte ändå fortsättningsvis upprätthålla täta kulturella kontakter med Norden och särskilt Finland, eftersom landet åtnjöt en kulturell särställning i Hitlertyskland.

Som ett slags länk i dessa kontakter inrättades i Travemünde ett gemensamt författarhem för författare från Tyskland och Norden. Under 1930-talet besöktes hemmet av ett flertal finländska författare, inbjudna av tyskarna. I utbyte förväntade sig tyskarna att finländarna skulle ge en positiv bild av det nya Tyskland i finländska publikationer. Så skedde också i några fall, men de finländska författarna blev aldrig några verkliga vänner av nationalsocialismen.

I den här uppsatsen undersöker jag de finländare som vistades i författarhemmet, de influenser de fick i Tyskland och de reseskildringar de publicerade i hemlandet. Trots att de finländska tidningarna i princip inte skrev om författarnas resor, kan man med hjälp av brev och dagböcker skapa en bild

av ett flertal författares åsikter. Det är värt att notera att många av besökarna också publicerade en resebok om sin vistelse i Tyskland – böcker som inte motsvarade tyskarnas förväntningar.

Som källor för studien har jag använt bl.a. såväl Suomen Kirjailijaliittos som Finlands Svenska Författareförenings arkiv, författares privata arkiv samt rapporter från den tyska ambassaden i Helsingfors. Samlingarna vid Nordische Gesellschaft, som alltså i huvudsak ansvarade för kulturutbytet mellan nationalsocialisterna och Finland på 1930-talet, förstördes emellertid redan 1942 i samband med att Lübeck bombades.

Nationalsocialisterna blir intresserade av Finland och Norden

I Tredje riket, som uppstod efter Adolf Hitlers maktövertagande våren 1933, satsade man inte enbart på att genomföra allmänpolitiska förändringar utan också på att utveckla och organisera en ny kulturpolitik. Särskilt i Norden började man propagera för sina nya mål. Avsikten var att med hjälp av kulturen närma det nya Tyskland till Skandinavien. Detta skulle i sin tur leda till att nationalsocialismen rönt framgång i de nordiska länderna. Målet var att öka Tysklands inflytande i Norden.

Man försökte nå ut till utlandet bl.a. genom att använda redan existerande former av kulturutbyte, vilka nu ställdes under det nya undervisningsministeriet, propagandaministeriet eller något partiorgan. Vänorganisationer, handelskammare, studentföreningar, vetenskapliga organisationer samt reklam- och resebyråer utnyttjades för att basunera ut de nya utrikespolitiska målsättningarna. Arrangemanget var inte oproblemiskt eftersom det fanns en inbördes konkurrens mellan en del av organisationerna, vilket störde arbetet och förbryllade utlandet. Oftast var det fråga om en maktkamp mellan centralorganisationerna och deras ledande gestalter. De hierarkiskt uppbyggda organens uppgifter definierades inte klart, vilket skapade grogrund för en inbördes konkurrens och ledde till kaos. De organ som var verksamma i utlandet måste samtidigt försöka klara av sina uppgifter och stärka sina positioner i hemlandet vid sidan om andra organisationer.

Rasläran, som var ett viktigt element i nationalsocialismen, integrerades såväl i den tyska utrikespolitiken som i de kulturella kontakterna med andra länder. Särskilt tydligt blev detta i förhållandet till Norden. Nazisterna beundrade den ”nordiska rasen”, en undergrupp till den ariska rasen. Inte bara skandinaverna utan även finländarna betraktades som företrädare för den nordiska rasen, trots att det ofta hävdades att finnarna var mongoler.

Enligt Hans F. K. Günther och Alfred Rosenberg, som skapade den raslära som tillämpades i Tredje riket, hörde även tyskarna till den nordiska rasen, som betraktades som överlägsen bl.a. i jämförelse med den sydliga och östliga rasen. Eftersom de friskaste elementen i den nordiska rasen och folket enligt nazisterna föddes på landsbygden, utförde idealmänniskan fysiskt arbete inom primärproduktionen.

Att värna om landsbygdsbefolkningen och det tyska blodsarvet blev en viktig ideologisk princip, den s.k. *Blut und Boden*-ideologin. Man ansåg att endast den nordiska rasen var kapabel till handling i enlighet med den nationalsocialistiska ideologin. Enligt Walther Darré, som utvecklade *Blut und Boden*-ideologin, innebar detta att tyskarna hade ett särskilt band till hembygden genom sitt blod och sitt ursprung. Darré förenade nationalsocialisternas motstridiga aversioner mot civilisering, urbanisering, kapitalism och liberalism till en stark om än ibland något förvirrande uppfattning om landsbygdens vitaliserande kraft. Som ett resultat av syntesen blev en landsbygdkultur i samklang med naturen en av de ideologiska grundstenarna inom nationalsocialismen. Det tyska folket representerade en organisk kultur som uppstått ur landsbygdkulturen, inte en själlös och materialistisk stads-civilisation som kännetecknade resten av Europa.¹

Uppfattningen om en nordisk ras gav upphov till den ”nordiska tanken” (*der Nordische Gedanke*), enligt vilken tyskarna och skandinaverna förenades av sitt blodsarv och sin ras. Redan i *Mein Kampf* utvecklade Hitler idén om ett ”nytt Europa”, lett av Tyskland, där de olika folkens ställning skulle avgöras av deras ras. Tyskar, skandinaver och anglosaxer hörde till en högrestående, kulturskapande ras medan kommunismen och judendomen som internationella krafter hotade den västerländska kulturen och Tysklands nationella existens. Även om den nordiska tanken var en myt och saknade vetenskaplig grund, valde man inom Tredje riket att bygga sin kultur på den. Den nordiska tanken hade en praktisk betydelse för den tyska kulturinriktning-

¹ Om *Blut und Boden*-ideologin, se Simo Laakkonen & Hendrik Seeger, ’Kolmannen valtakunnan ympäristöpolitiikka’, Simo Laakkonen & Timo Vuorisalo (toim.), *Sodan ekologia. Sodankäynnin ympäristöhistoriaa*, HArk 125 (2007), s. 441–442; Hana Worthen, *Playing "Nordic": The Women of Niskavuori, Agri/Culture, and Imagining Finland on the Third Reich Stage* (Helsinki 2007), s. 56, 60, 66–68; Gustavo Comi, *Hitler and the Peasants: Agrarian Policy of the Third Reich 1930–1939*, Translated by David Kerr (New York 1990), s. 30–34; Anna Bramwell, *Blood and Soil: Walther Darré and Hitler's "Green Party"* (Bourne End 1985), passim.

en, och var inte beroende av huruvida idén var vetenskapligt grundad eller inte.² Ledda av den nordiska tanken eftersträvade tyskarna ett nära samarbete med de nordiska länderna. Medan man i dag med det ”nordiska” avser kontakter mellan de nordiska länderna, hävdade rasteoretikerna i Tredje riket att det nordiska innebar Tysklands och Nordens gemensamma blodsarv, en helt påhittad nordisk ras. Denna tanke accepterades inte i Norden.

Darrés och Günthers tankar vann stöd bland de ledande nationalsocialisterna och började föras fram inom alla områden i Tredje riket, också inom konstlivet. De ledande nationalsocialisterna, med Adolf Hitler i spetsen, beundrade t.ex. bildkonst som avspeglade *Blut und Boden*-ideologin och baserade sig på klassicismen. Ideologin kom också till uttryck inom litteraturen. Även den översatta litteratur som importerades till Tyskland måste uppfylla samma kriterier. Nationalsocialisterna blev intresserade av det tidiga 1900-talets finländska litteratur. Inom den hade landsbygdsskildringarna en framträdande plats, och de ansågs uppfylla så gott som alla krav som *Blut und Boden*-ideologin ställde. Intresset för finländsk bildning överlag var stort i Tyskland, eftersom den ansågs vara sprungen direkt ur jorden och därmed vara nära knuten till landet och folket.³

Våren 1933 grundades ett utrikespolitiskt kontor, APA (Außenpolitisches Amt der NSDAP), som lydde under det tyska nationalsocialistiska arbetarpartiet. Kontoret leddes av partiideologen Alfred Rosenberg som assisterades av sin privatsekreterare, författaren Thilo von Trotha. Längre fanns det bara två anställda på avdelningen, chefen och sekreteraren, och dess uppgift var att föra de organisationer som var underställda kontoret närmare APA:s målsättningar – att driva den nordiska tanken. Vid sidan om utrikesministeriet

² Britta Hiedanniemi, *Kulttuuriin verbottua politiikkaa. Kansallissosialistisen Saksan kulttuuripropaganda Suomessa 1933–1940* (Keuruu 1980), s. 32–34; om den nordiska tanken, se t.ex. Ruth-Maria Gleißner, *Der unpolitische Komponist als Politikum. Die Rezeptionen von Jean Sibelius im NS-Staat*, Europäische Hochschulschriften, Musikwissenschaft, Serie XXXVI, Bd. 218 (Frankfurt am Main 2002), s. 87–96; Jürgen Elvert, *Mitteleuropa! Deutsche Pläne zur europäischen Neuordnung (1918–1945)* (Stuttgart 1999), s. 319–328; Hans-Jürgen Lutzhöft, *Der Nordische Gedanke in Deutschland 1920–1940* (Stuttgart 1971), s. 69–99; se även Laakkonen & Seeger, 'Kolmannen valtakunnan ympäristöpolitiikka', s. 441–444; Worthen, *Playing "Nordic"*, s. 57–78; Seppo Kuusisto, *Alfred Rosenberg in der nationalsozialistischen Außenpolitik 1933–1939*, *Studia Historica* 15 (Tammisaari 1984), s. 295–299; Adolf Hitler, *Taisteluni. I osa: Tilinteko*, suomentanut Lauri Hirvensalo (Porvoo 1941), s. 336–344, 348–358.

³ Risto Peltovuori, *Suomi saksalaisin silmin 1933–1939. Lehdistön ja diplomatian näkökulmia*, *Historiallisia tutkimuksia* 223 (Tampere 2005), s. 207–210.

blev kontoret snart den viktigaste myndigheten i Tredje riket då det gällde kontakterna mellan Tyskland och Norden. Dess målsättning var att minska det brittiska inflytandet i Skandinavien.

APA skötte relationerna till och propagandan i de nordiska länderna genom Nordiska sällskapet (Nordische Gesellschaft, NG). Föreningen hade grundats i samband med Nordiska veckan i Lübeck 1921 i syfte att förbättra Tysklands ekonomiska och politiska relationer med de nordiska länderna. I början finansierade den sin verksamhet med de medlemsavgifter som samlades in från handels- och sjöfartsföretag i Lübeck samt på intäkterna från den egna resebyrå. Det synligaste syftet genom åren var att göra den nordiska kulturen känd i Tyskland, men samtidigt utnyttjades de kontakter som knutits för att gynna det ekonomiska livet i Lübeck och föreningens företagsmedlemmar. Efter att nationalsocialisterna tagit makten hamnade föreningen sommaren 1933 under Rosenberg och ålades samtidigt att driva den nordiska tanken särskilt i kulturutbytet.

Till Walther Darré, som varit riksjordbruksminister, meddelade von Trotha att han föreställde sig att NG utåt sett skulle sköta de ekonomiska och kulturella kontakterna mellan Tyskland men i själva verket arbeta för att uppnå de nationalsocialistiska utrikespolitiska och rasmässiga målen. Enligt von Trotha lämpade sig föreningen ypperligt för denna uppgift, den hade ju redan ett gott rykte i de nordiska länderna.⁴

Nordische Gesellschafts verksamhet för att utveckla de kulturella förbindelserna mellan Finland och Tyskland var rätt så livlig på 1930-talet. Man hittade på nya, lockande medel i propagandan för den nordiska tanken. I detta syfte arrangerades i Lübeck i juni 1934 NG:s första festvecka rikstad till Norden, Reichstagung der NG, som också kallades Nordische Tagung. Festligheterna, som varade flera dagar, var en blandning dels av kulturella evenemang på olika nivåer, dels av politiska tal. Avsikten var både

⁴ Henrik Ekberg, *Führerns trogna följeslagare. Den finländska nazismen 1932–1944* (Ekenäs 1991), s. 128–129; Kuusisto, *Alfred Rosenberg in der nationalsozialistischen Außenpolitik 1933–1939*, s. 44–60, 304–306, 332–351; Hiedanniemi, *Kulttuuriin verbottua politiikkaa*, s. 37–41, 60–63, 65–69; Gerd R. Ueberschär, *Hitler und Finnland 1939–1941. Die Deutsch-Finnischen Beziehungen während des Hitler-Stalin-Paktes*, Frankfurter Historische Abhandlungen Band 16 (Hadamar 1978), s. 36–38; Hans-Adolf Jacobsen, *Nationalsozialistische Außenpolitik 1933–1938* (Berlin 1968), s. 45–48, 57–58, 67–73 och 484–489; Wipert von Blücher, *Suomen kohtalonaikojia. Muistelmia vuosilta 1935–44*, suomentanut Lauri Hirvensalo, 4. painos (Porvoo 1951), s. 40.

att propagera för det av Rosenberg ledda APA i Tyskland och att fr.o.m. 1935 utöva inflytande på de nordbor och andra utländska gäster som vistades i Lübeck. Tanken var att dessa därefter skulle ge en positiv bild av det nya Tyskland i sina hemländer. Genom temat för festligheterna ville man att Lübeck i nordbornas ögon skulle återfå något av den status staden åtnjutit under hansatiden. Dagarna arrangerades årligen fram till 1939, men de blev ingen större framgång i de nordiska länderna. Särskilt svenskarna och danskarna – men också finländarna och norrmännen – betraktade dagarna som renodlade propagandaevenemang, vilkas innehåll och konstgjorda betoning på den nordiska gemenskapen upplevdes som fullständigt främmande.⁵ Från Finland deltog varje år närmast kretsen kring V. A. Koskenniemi och Maila Talvio, som var kända för sina sympatier med det nationalsocialistiska Tyskland.

Förutom de ovannämnda dagarna ägnade sig NG också åt musikutbyte, ordnade föredrags- och forskarutbyten och försökte upprätthålla kontakter även på teaterns område. Det starkaste kulturella bandet till Finland uppstod emellertid på litteraturens område, delvis just tack vare Koskenniemi och Talvio: båda besökte Tyskland ett flertal gånger under 1930-talet. Tyskarna drog också nytta av att de via de nämnda författarna fick kontakt med Suomen Kirjailijaliitto, som också upprätthöll kontakter med Tredje riket.

⁵ von Blüchers dagbok 28.5.1938, s. 397–398 samt 27.7.1935, s. 17–21; Mf3, Wipert von Blüchers Arkiv (WBA), Riksarkivet (RA); Jessen till Talvio 18.1.1938: arkivvolym (vol.) 41, Maila Mikkolas Arkiv (MMA), RA; Timm till Talvio 18.5.1938: vol. 41, MMA, RA; von Kellers PM Die Faktoren, die das deutsch-finnische Verhältnis in positives und diejenigen, die es in negativen Richtung beeinflussen, 14.6.1938, s. 21–26: vol. 109, Politik 2: Finnland. 1858H/422548–422618, Archiv des Auswärtigen Amts (AA), RA; Ekberg, *Führerns trogna följeslagare*, s. 129; Kuusisto, *Alfred Rosenberg in der nationalsozialistischen Außenpolitik 1933–1939*, s. 316–317; Hiedanniemi, *Kulttuurin verhoittua politiikkaa*, s. 29, 30, 74–75, 84, 87, 144–145, 154; Ueberschär, *Hitler und Finnland 1939–1941*, s. 36–38; Jacobsen, *Nationalsozialistische Außenpolitik 1933–1938*, s. 489; Alfred Rosenberg, *Das politische Tagebuch Alfred Rosenbergs. 1934/35 und 1939/40*. Herausgegeben von Hans-Günther Seraphim (München 1964), s. 37; von Blücher, *Suomen kohalonaikoja*, s. 31, 40, 258; *Uusi Suomi* (US) 22.6.1938, 'Lyypekin Pohjoismaiset päivät'; *US* 7.3.1935, "Saksan ja Suomen vanhoja läheisiä suhteita eivät pienet hankaukset ole horjuttaneet"; om mottagandet av den nordiska tanken i Norden, se Lutzhöft, *Der Nordische Gedanke in Deutschland 1920–1940*, s. 316, 322–328, 350–352 samt Kuusisto, *Alfred Rosenberg in der nationalsozialistischen Außenpolitik 1933–1939*, s. 295–299.

Nordische Gesellschaft grundar ett författarhem i Travemünde

Ett uttryck för Nordische Gesellschafts strävan efter ett nära samarbete med Norden och särskilt Finland var det tysk-nordiska författarhemmet (Deutsch-Nordisches Schriftstellerhaus) som grundades i Travemünde med hjälp av en donation från Possehl-Stiftung.

Idén till hemmet hade uppstått kort innan nationalsocialisterna tog makten. I april 1931 meddelade NG för första gången de nordiska författarförbunden att man planerade att arrangera särskilda tysk-nordiska författardagar i Lübeck i september samma år. Enligt föreningen hade det redan en längre tid funnits en vilja att ordna författardagar, eftersom man trodde att evenemanget skulle ge författare från Tyskland och Norden möjlighet att diskutera litteratur och olika aktuella teman. Då flera nordiska författarförbund, däribland även Finlands Svenska Författareförening (FSF) svarade positivt på förfrågan, ordnades de första författardagarna i Lübeck den 3–5 september 1931. FSF representerades av Tito Colliander, Kerstin Söderholm och Örnulf Tigerstedt. Under evenemanget föreslog danskarna att man skulle skaffa ett eget författarhem för tysk-nordiska författarmöten. I huset kunde

Det tysk-nordiska författarhemmet i Travemünde.

författarna tillbringa några månader om året och samtidigt få en chans att träffa varandra och kanske även ägna sig åt skrivande.⁶

Förslaget slog rot och lyftes fram igen efter nationalsocialisternas maktövertagande. I maj 1934 meddelade det nya NG att man för ändamålet köpt ett hus i Travemünde i närheten av Lübeck. I huset fanns plats för åtta författare. I informationsbrevet till de nordiska författarförbunden nämndes inte med ett ord att föreningen nu kontrollerades av nationalsocialisterna, utan det konstaterades bara att den redan under tio års tid bedrivit kulturutbyte mellan Tyskland och de nordiska länderna. För traditionens skull inbjöd husets föreståndare, generalsekreteraren i den tysk-nordiska författarkommittén doktor Fredrick J. Domes, förbund från olika länder att delta i det festliga öppnandet den 2 juni 1934. Samtidigt gav han författarförbunden möjlighet att sända en ung och lovande författare att fr.o.m. juni vistas några månader i huset. Författaren skulle få helpension, det var bara själva resan som måste bekostas antingen av författaren själv eller av hans förbund. Domes betonade att utbytet inte hade något med politik att göra, det handlade enbart om kamratligt umgänge och om att lära känna Tyskland. Det enda kravet i valet av författare var kvaliteten.⁷

Varken Suomen Kirjailijaliittos (SKL) ordförande Yrjö Soini, som blivit vald i oktober 1933, eller FSF:s ordförande, professor Emil Zilliacus, deltog i öppnandet p.g.a. allt för kort varsel. FSF skickade visserligen ett gratulationstelegram. Vid den här tiden kunde man i Finland inte föreställa sig att hemmet skulle fungera som ett propagandaredskap för nationalsocialisterna.

I Finland fanns det ett uppenbart intresse för den nya och efterlängtrade samarbetsformen: båda förbunden sände en representant till författarhemmet för sommaren. I maj 1934 valde SKL ut Mika Waltari som sin representant. P.g.a. sitt arbete hade han inte tid att åka, så förbundet lät publicera en tidningsannons i vilken man efterlyste medlemmar som var intresserade. Arvi Kivimaa, Yrjö Jylhä, Unto Koskela, Olavi Paavolainen, Elina Vaara, Katri Vala och Lauri Viljanen tillfrågades direkt. Kivimaa uppgav att han inte hade möjlighet att åka p.g.a. sitt arbete. Koskela, Vala och Viljanen

⁶ NG till FSF 13.4. och 9.5.1931: vol. 51, Finlands Svenska Författareförenings arkiv (FSFA), Svenska litteratursällskapet i Finland (SLS); Tito Colliander, 'Det tysk-nordiska författarhemmet i Travemünde', *Nya Argus* 1935:4, s. 49.

⁷ NG till FSF 8.5.1934: vol. 51, FSFA, SLS; Colliander, 'Det tysk-nordiska författarhemmet i Travemünde', s. 49; i öppningen deltog också föreståndaren för tyska författarakademin (Dichterkademie) Hanns Johst.

meddelade emellertid att de var intresserade, och de var också de enda som tagit kontakt efter att ha läst annonsen. Eftersom det stod i husets stadgar att kvinnliga författare inte kunde komma i fråga, föll Vala bort. Viljanen placerades i första rummet, och Koskela blev reserv. FSF utsåg som sin representant Erik Therman, och som reserv Tito Colliander. Slutligen meddelade också Therman förhinder, så det blev Colliander som fick åka. Han vistades i Tyskland fram till slutet av september.

Viljanen reste till Tyskland i början av juli. Han förväntade sig uppenbarligen att få åtnjuta det opolitiska umgänge som tyskarna hade gjort reklam för, men så blev det inte. Kort efter ankomsten skrev Viljanen till SKL att författarhemmet varit en total överraskning för honom. Det hade visat sig att hemmet var en officiell institution i det nya Tyskland, och att det i smyg propagerade för den nya ideologin. Till NG:s stora råd, som skötte om administrationen av hemmet, hörde också många av de ledande gestalterna inom partiet. Tyskarna verkar ha betraktat det som en hederssak att få vistas i hemmet. Viljanen bad förbundet att skicka honom 500 mark i representationspengar, för det verkade som att alla reagerade på att han p.g.a. brist på medel inte kunde röra sig utanför hemmet. Det danska förbundet hade t.ex. gett sina representanter en summa på motsvarande ca 3 000 finska mark. SKL beviljade bidraget.

Tyskarna försökte undanröja Viljanens misstankar genom att under hans vistelse i Tyskland flera gånger lyfta fram det goda samförståndet mellan Tyskland och Finland och det opolitiska i författarhemmets verksamhet. Upplevelsen blev ändå något helt annat än vad den ”kämpande humanisten” Viljanen hade tänkt sig. Också Sveriges representant Johannes Edfelt kritiserade i hemlandet det propagandistiska klimatet vid författarhemmet.⁸

Colliander hade emellertid helt annorlunda erfarenheter av Tyskland än Viljanen. I den resebok han utgav, *Glimtar från Tyskland* (1934) berättade

⁸ SKL:s allmänna samt styrelsens protokoll 8.5–2.9.1934 med bilagor: Protokoll 1933–1934, Suomen Kirjailijaliiton arkisto (SKLA), Suomen Kirjailijaliitto (SKL); SKL:s verksamhetsberättelse 10.10.1933–10.10.1934, bilaga till årsmötets protokoll 10.10.1934: Protokoll 1934–1935, SKLA, SKL; Styrelsens protokoll 18.5.1934: Protokoll 1930–1939, FSFA; Berättelse över Finska Författare Förenings 16:de verksamhetsår januari–december 1934, FSFA; Domes till Zilliacus 26.5.1934: vol. 3, Emil Zilliacus arkiv (EZA), SLS; Kuusisto, *Alfred Rosenberg in der nationalsozialistischen Außenpolitik 1933–1939*, s. 315–316; Johannes Salminen, *Rajamaa. Esseitä*, suomentaneet Risto Hannula ja Kyllikki Härkäpää (Juva 1984), s. 53–54; Hiedanniemi, *Kulttuuriin verhottua politiikkaa*, s. 70–71.

han att han före resan hade varit mycket misstänksam mot allt tyskt. Väl framme blev han emellertid glatt överraskad när han överallt mötte hjärtlighet, optimism och sund samhörighetsanda – inte alls den depression och nedstämdhet han förväntat sig. Antingen var Colliander, som i hemlandet var känd som en högerman, politiskt naiv eller så tog han raskt till sig de tyska principerna. I sin bok försäkrade han nämligen att författarhemmet inte var någon propagandainstitution. Han förklarade att tyskarnas intresse för samarbete grundade sig på den nordiska tanken, inte på politiska syften. Man kan naturligtvis fråga sig om den nordiska tanken i praktiken kunde vara något annat än politisk propaganda för nationalsocialismen. Colliander påstod att våldsamheterna i Tyskland helt upphört, trots att Hitler under Collianders vistelse i landet rensade SA (Sturmabteilung) i samband med den s.k. långa knivarnas natt.⁹

Colliander uppgav att han under sin resa inte träffat en enda person som förhöll sig negativt till Tredje riket, så han drog slutsatsen att tyskarna enhälligt stödde den rådande ideologin. Trots att han i NG:s medlemstidning försvarade systemet i det nya Tyskland, ansåg han inte att nationalsocialismen var någon exportvara. Han kritiserade också den trångsynta uppfattning enligt vilken tyskarna betraktades enbart som representanter för en politisk inriktning, och inte alls som de hjärtliga människor de i verkligheten var. Enligt Colliander hade Tyskland i alla avseenden gjort framsteg och var ett mycket intressant land.¹⁰

Trots Collianders försvar, säger det ändå något om den politiska karaktären hos författarhemmet att det i Sverige efter det första året inte fanns någon som ville åka dit. År 1935 avstod det danska förbundet från att sända en representant till Travemünde. Visserligen fanns det några danskar och svenskar som senare utnyttjade den rätt som alla tidigare besökare hade att vistas i hemmet några veckor varje sommar.¹¹ År 1934 fanns det besökare i huset från de övriga nordiska länderna och från Estland.

⁹ Tito Colliander, *Glimtar från Tyskland* (Tammerfors 1934), s. 7, 20–22, 32–35, 40, 50–52; se även Collianders anteckningar från Tysklandsresan: Anteckningsbok 1934, vol. 26, Tito Collianders arkiv (TCA), SLS.

¹⁰ Colliander, 'Det tysk-nordiska författarhemmet i Travemünde', s. 50.

¹¹ Förteckning över besökarna på författarhemmet i Travemünde: vol. 16, Lauri Viljanens arkiv (LVA), Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Kirjallisuusarkisto (SKSKA); Jaakko Paavolainen, *Olavi Paavolainen – keulakuva* (Jyväskylä 1991), s. 138–139; Juhani Paasivirta, *Suomi ja Eurooppa 1914–1939* (Hämeenlinna 1984), s. 436; Salminen, *Rajamaa*, s. 53–54; Hiedanniemmi, *Kulttuuriin verbottua politiikkaa*, s. 70–71.

P.g.a. brist på källmaterial finns det inga andra uppgifter om besökarna 1935 än namnen på de finländare som vistades där. Suomen Kirjailijaliitto representerades av Toivo Lyy. Kandidaterna hade varit (i ordning) Yrjö Jylhä, Toivo Lyy, Unto Seppänen, Reino Rauanheimo och Olli Nuorto. Yrjö Jylhä, som då redan blivit vald, meddelade i början av juni att han inte önskade resa till Tyskland, vilket ledde till att Lyy fick hans plats. Jylhä hänvisade dels till sina brådskande arbetsuppgifter, dels till att han skulle delta i repetitionsövningarna som inleddes på sommaren. Den här gången beviljade SKL, vist av lärdomen från föregående år, i god tid ett resebidrag på 1 000 mark. FSF å sin sida fattade beslutet på basis av de svar som kommit in efter att man annonserat. Valet föll på Ragnar Ekelund. Bägge finländarna vistades i huset från början av juni till början av augusti. Förutom finländarna fanns det också nordiska och tyska författare på plats.¹² Varken Lyy eller Ekelund lät publicera någon resebok eller annan reseskildring med anledning sitt besök. Inte heller i det övriga källmaterialet har jag funnit några närmare uppgifter om deras tid i Travemünde.

Paavolainen och Stenius reser till Tyskland

Våren 1936 skedde det en förändring i ägoförhållandena då litteraturkammaren som stod under den av propagandaministern Joseph Goebbels ledda kulturkammaren tog över författarhemmet. I praktiken ansvarade NG fortsättningsvis för verksamheten, och Domes fortsatte på posten som föreståndare för hemmet. Ägarbytet syntes inte särskilt mycket i den praktiska verksamheten, eftersom det enda som de tyska värdarna även i fortsättningen förväntade sig i utbyte av sina gäster var ett öppet förhållningssätt till nationalsocialismen och det nya Tyskland. Besökarna fördes också runt i landet. Resorna fick ofta en tydlig propagandistisk ton, eftersom resmålen utgjordes av bl.a. Hitler-Jugend-läger, arbetstjänsten samt ledarskolor. Några gäster fick också åka torpedbåt på Östersjön.¹³

Avsikten med rundresorna och det fria uppehållet var att få gentjänster av besökarna. De förväntades publicera positiva skildringar av förhållandena i

¹² Styrelsens protokoll 18.5–5.6.1935 med bilagor: protokoll 1934–1935, SKLA, SKL; Styrelsens protokoll 19.5.1935; Protokoll 1930–1939, FSFA; Berättelse över Finska Författare Förenings 17:de verksamhetsår januari–december 1935, FSFA; Förteckning över besökarna på författarhemmet i Travemünde: vol. 16, LVA, SKSKA.

¹³ Paavolainen, *Olavi Paavolainen – keulakuva*, s. 138–139; Kuusisto, *Alfred Rosenberg in der nationalsozialistischen Außenpolitik 1933–1939*, s. 315–316.

det nya Tyskland i sina hemländer. Tyskarnas förhoppningar blev emellertid inte uppfyllda. De finländska gästerna publicerade inga särskilda reseberättelser i de finländska tidningarna – och det verkar inte heller som om de skulle ha intervjuats av pressen. Åsikterna uttrycktes i stället i olika reseböcker. Av dem kan endast Tito Collianders verk betraktas som direkt positivt till Tredje riket. Överlag blev den offentliga bilden av det nya Tyskland negativ. Som ett slags klimax kan man betrakta året 1936 och Olavi Paavolainens och Göran Stenius besök i Travemünde.

Efter att syftet med författarhemmet klarnat redan under den första sommaren, försökte man i Finland spela med säkra kort. Valet av Paavolainen inför sommaren 1936 var ett resultat av en rad olika omständigheter. Tyskarna skickade en direkt inbjudan till Arvi Kivimaa och F. E. Sillanpää, men ingendera var intresserad av att resa. Kirjailijaliitto tänkte sig att Heikki Asunta skulle åka till Tyskland, men slutligen vågade man inte skicka i väg honom eftersom man inte var säker på hans inställning till Tredje riket. På samma sätt gick det med Unto Karri – denne hade själv bett om att få åka till Tyskland. Då avresan närmade sig och det fortfarande var oklart vem som skulle åka, beslutade författarförbundets ordförande Yrjö Soini att ge platsen vidare till Paavolainen, utan att rådfråga styrelsen. Även Paavolainen beviljades ett resestipendium på 1 000 mark. Domes konsulterade sin väninna Maila Talvio angående valet. Talvio blev förskräckt, och beklagade att hon inte längre kunde påverka det på något sätt. Rauha Penttala, som arbetat för NG i Tyskland, meddelade emellertid i ett brev till Talvio att tyskarna var relativt nöjda med valet av Paavolainen. Han betraktades visserligen som en vänsterman, men också som mycket medgörlig. Paavolainen, som anlände sent till Tyskland, stannade i Travemünde från mitten av augusti till mitten av september. P.g.a. sin sena ankomst hann han inte som de övriga gästerna på författarhemmet åka till de olympiska spelen i Berlin.¹⁴ FSF representerades av Göran Stenius.

När Paavolainen anlände till författarhemmet bodde där redan ett flertal tyska författare, den norske ”nazidoktorn” Eyvind Mehle samt svensken Sven Stolpe. Enligt Paavolainen var alla utom han själv mycket entusiastiska inför den nya tyska ideologin. Paavolainen var inte imponerad av det kulturella klimatet på författarhemmet. Han noterade att ”[b]risten på humor var sär-

¹⁴ Styrelsens protokoll 11.9.1936: Protokoll 1935–1936, SKLA, SKL; Domes till Talvio 20.7.1936: vol. 39, MMA, RA; Penttala till Talvio 12.10.1936: vol. 17, MMA, RA.

skilt iögonenfallande under de många officiella soaréerna i Dichterhaus, vid vilka många berömdheter och ledande personer från Lübeck, Hamburg och Berlin voro närvarande”.¹⁵ Då de nordiska och finländska gästerna förhöll sig mycket avvaktande till den nordiska tanken som förkunnades av tyskarna, påminde värdarna i privata diskussioner Paavolainen om att Finland p.g.a. jägarrörelsen och resultatet av frihetskriget stod i tacksamhetsskuld till Tyskland.

Paavolainen hade inte heller några höga tankar om den litterära nivån i Tredje riket: ”En icke-tysk kan ej förstå, att fullvuxna människor med sådan hänförelse kunna tala om tomtar, troll och spöken...”.¹⁶ Enligt Paavolainen tog sig det nationalsocialistiska Tysklands flykt undan verkligheten in i illusionernas och mytologins värld sig barnsliga former i litteraturen. T.ex. framförde den världsberömda recitatören Asta Sühnhaus en del av de nya sagorna i samband med kvällstillställningar på författarhemmet. Intresset för sagor gjorde att tyskarna också bad finländarna skicka motsvarande sagoböcker från Finland.

Också chefen för APA:s Nordenavdelning Thilo von Trotha, som uppträdde som författare, fick kritik av Paavolainen. Eftersom han hade en inflytelserik position, ”ha kritikerna utbytt pennan mot en skära, med vilken de skära lagrar, upp vuxna i myternas Norden, för att därmed pryda hans trettioåriga, men redan skalliga huvud”.¹⁷ Paavolainen själv var inte övertygad om von Trothas litterära bedrifter. Under resan besökte den finländske författaren bl.a. en utställning av ”det officiella konstnärsgeniet” Wilhelm Petersen, ”det eviga Tysklands” heliga kultplatser samt arbetslägret i Schwartau. Bildhuggaren Petersen var såväl stilmässigt som ideologiskt en ypperlig representant för den nordiska tanke som drevs av partiet. Han hade partiets stöd och var

¹⁵ ”[...] huumorin puute pisti erikoisesti silmään Dichterhausin monissa virallisissa illanvietoissa, jolloin läsnä oli lukuisia kansallissosialistisia kuuluisuuksia ja johtohenkilöitä Lyypekestä, Hampurista ja Berliinistä.” Översättning till svenska av Bertel Gripenberg och Stig Malmström: Olavi Paavolainen, *Som gäst i Tredje riket. En rapsodi* (Helsingfors 1937), s. 36.

¹⁶ ”Meikäläinen ei voi käsittää, kuinka nämä aikaihmiset voivat taas moisella innostuksella puhua tontuista ja keijukaisista ja menninkäisistä...”. Översättning till svenska av Bertel Gripenberg och Stig Malmström.

¹⁷ ”[...] arvostelijat vaihtaneet kynänsä sirppiin, jolla reippaasti niitetään Thilo von Trothan kaljun kolmekymmentävuotiaan pään koristeeksi myyttien Pohjolassa kasvaneita laakereita”. Översättning till svenska av Bertel Gripenberg och Stig Malmström.

den främste målaren i det nya Tyskland. Paavolainen hyste emellertid inte särskilt höga tankar om hans verk.¹⁸

Den mest betydande händelsen blev ändå besöket på partidagarna i Nürnberg. Trots att det andliga klimatet i det nya Tyskland inte imponerade på Paavolainen tilltalades han av dess yttre former – under partidagarna blev han nästan förtjust. Överraskande nog hade värdena inte prickat in besöket i programmet, utan det företogs på önskemål från gästerna. Utfärden till partidagarna förde upp Paavolainens motstridiga känslor till ytan: han både hatade och beundrade Hitler och nationalsocialismen. Hans beundran av ideologin berodde främst på den påtagliga förändring nationalsocialisterna åstadkommit. Däremot var det kringskurna andliga utrymmet för mycket för en frisinnad kultursjäl. Det var också den främsta orsaken till att tyskarna senare började uppleva Paavolainen som problematisk.

Besöket på partidagarna, som av Paavolainen beskrevs som ett synnerligen skickligt skådespel, öppnade hans ögon och fick honom att upptäcka den sammansatta världsbild som fanns bakom den nationalsocialistiska ideologin; ideologin växte fram ur Tysklands hedniska förflutna. Den romantiska drömmen om den nordiska rasen och dess världshistoriska kall fick i Paavolainens bok en beskrivning som gav orsak att misstänka vilken andel den västerländska världens universella religion längre hade i det tyska livet. Kristendomen ersattes med naturmystik och hedendom. Det var ödet som ledde Tyskland. Paavolainen påpekade också ironiskt att dyrkan av den tyska rasen och betonandet av blodsbanden till stor del var ett semitiskt fenomen – många punkter i den nationalsocialistiska ideologin stod häpnadsväckande nära judendomen. Tyskland var ”Guds utvalda folk”, och Hitlers ledarroll förde tankarna till Moses.

Partidagarnas yttre glans avslöjades snart för Paavolainen. I verkligheten var många partiledare ovilliga att delta i det fackeltåg som gick genom staden. För evenemanget hade man året innan engagerat mer än hundra glädjeflickor, och i stället för att lyssna på Hitlers tal satt man på restaurangerna och krogarna och lyssnade på dansmusik och drack öl. Allmänt taget noterade Paavolainen att nationalsocialismen inte bara innebar dyrkan av kraft och militarism, utan dess största dröm var att skapa en ny kultur och kulturmed-

¹⁸ Olavi Paavolainen, *Kolmannen valtakunnan vieräana. Rapsodia* (Jyväskylä 1936), s. 48, 59–60, 102, 114, 115, 117, 119–120; Eyvind Mehle stödde nationalsocialismen och hörde till det nationalsocialistiska partiet i Norge, Nasjonal Samling. Under kriget hade han ett nära samarbete med tyskarna genom sitt arbete på norska rundradion.

vetenhet. Trots att Paavolainen tilltalades av nationalsocialismen kom han inte att stöda den. I grund och botten stred den nya tyska rasläran emot hans människosyn, och framför allt ansåg han att synen på kvinnan var nedsättande.¹⁹ Det yttre intresset mötte inget inre engagemang.

Efter att ha återvänt från Tyskland skrev Paavolainen snabbt boken *Kolmannen valtakunnan vieraana (Som gäst i Tredje riket)*, som kom ut i bokhandeln i slutet av år 1936. Reaktionen på boken var blandade, och Paavolainen stämplades både som nationalsocialist och som vänsterman, beroende på recensenten. På vänsterhåll kunde man med avsky känna igen den tyska ondskan, på högern kunde man å sin sida se en bekräftelse av den hemliga drömmen om ett tusenårigt rike. Ungdomen tilltalades av författarens ”bruna” erfarenhet. Som helhet fick boken ett positivt mottagande och sålde bra – den tredje upplagan trycktes redan i januari 1937. Den svenska översättningen gjorde Paavolainen känd också i övriga Norden. Boken fick positiva recensioner i Sverige.

Som helhet är boken tämligen kritisk, och den innehåller i princip inga positiva utlåtanden om nationalsocialismen som världsåskådning eller som politiskt program. Författarens positiva inställning gällde närmast de estetiska värdena, klimatet och människorna. De samtida läsarna hade svårt att helt förstå kritiken, eftersom man inte hade tillräckligt mycket kunskap för att kunna bedöma situationen i Tyskland. I boken skildrar Paavolainen ofta i egenskap av utomstående granskare nya fenomen utan att vare sig godkänna eller förkasta dem. I det här avseendet innehöll boken varken kritik eller lovord, den fungerade enbart som en redogörelse. När man beaktar Paavolainens vilja att i allmänhet stå i centrum och väcka debatt, skiljer sig boken

¹⁹ Paavolainen, *Olavi Paavolainen – keulakuva*, s. 138–139; om Paavolainens besök på partidagarna 1936 se Paavolainen, *Kolmannen valtakunnan vieraana*, s. 160–278; se även Timo Toivonen, *Nürnberg – Elämysmatkailua Kolmannen valtakunnan lavastuksiin*, Turun Kauppakorkeakoulun julkaisuja. Keskustelua ja raportteja (2002:6), s. 25; Matti Kurjensaari, *Loistava Olavi Paavolainen. Henkilö- ja ajankuva* (Helsinki 1975), s. 170–174 samt Tatu Vaaskivi, ’Kolmas valtakunta ja sen mytologinen tulkintakoe’, *Valvoja-Aika* 1937, s. 114–121; Olavi Paavolainen, ’Saksalainen metsä’, *Suomen Kuvalehti* 1936:48 (1936), s. 1778–1779; Paavolainen och Stenius var inte de enda finländarna på partidagarna 1936, utan bland Tredje rikets gäster fanns även V.A. Koskenniemi, professor J. J. Mikkola och kompositören Yrjö Kilpinen. Inbjudan hade också skickats till Maila Talvio och Tito Colliander, men ingendera av dem hade möjlighet att delta. Även generalmajor Bruno Jalander med maka Aino Acktén befann sig i Nürnberg. De finländska gästerna hörde alltså närmast till den inre kretsen vid paret Mikkolas kulturhem i Laaksola. Talvio, Koskenniemi och Kilpinen besökte författarhemmet på sin väg till evenemanget. Se t.ex. Hiedanniemi, *Kulttuurin verbottua politiikkaa*, s. 95–96; *US* 19.9.1936.

inte från hans övriga texter. Då det gäller mottagandet är det intressant att de flesta s.k. vanliga finländare på basis av boken betraktade Paavolainen som en anhängare av Hitlertyskland. Däremot ansåg recensenterna och den s.k. bildade klassen att det fanns ett tydligt kritiskt drag i boken. I recensionerna i *Uusi Suomi* (Lauri Aho) och *Helsingin Sanomat* (Lauri Viljanen) fick boken positiva omdömen.²⁰

Tyskarna var inte förtjusta i Paavolainens resebok, och den väckte direkt förargelse på den tyska ambassaden i Helsingfors. Särskilt konstaterandet om att nationalsocialismen och kristendomen var oförenliga var svårt att svälja, eftersom man förklarade att Hitler agerade som en garant för den ”ärvda ordning” som var bekant också för den finländska högern. Ambassadören Wipert von Blücher ansåg att boken skadade Tredje riket. I sin berättelse till Auswärtiges Amt år 1936 konstaterade han att finländarnas förståelse för det nationalsocialistiska Tyskland först hade ökat under det gångna året, men att Paavolainens bok inneburit ett hårt bakslag. Finländarna hade blivit än mer skeptiska mot Tredje riket.²¹ Riktigt så dyster var situationen inte i verkligheten, även om Tysklands ställning politiskt sett hade försvagats i Finland och det fanns allmänpolitiska meningsskiljaktigheter länderna emellan. På det tyska utrikesministeriet betraktades boken som ett olycksfall som inte fick upprepas.

Inställningen till Paavolainens bok försvårades av att han i 1930-talets Finland uppfattades som en kontroversiell person. Enligt sin käresta Helvi Hämäläinen kunde Paavolainen å ena sidan brista ut i hyllningar av nationalsocialismen och fråga sig om Hitler var ett geni, å andra sidan tala ivrigt om den kommunistiska ungdomen, som han kommit i kontakt med under en resa till Sovjetunionen. Paavolainen var en orolig själ med en gränslös vilja att lära känna det som var nytt. Den ideologiska osäkerheten blev långvarig. När Tyskland under ”mellanfreden”, d.v.s. tiden mellan Finlands krig 1940–1941 försökte skapa en positiv inställning, tog också informationsarbetet fart. Till sammans med Jarno Pennanen följde Paavolainen med stort intresse den publicerings- och föreningsverksamhet som bedrevs av såväl kommunisterna

²⁰ Om mottagandet av Paavolainens bok, se Carl-Johan Holmlund, ’Olavi Paavolainen – Travemündens kirjeenvaihtaja’, *Tiedepolitiikka* 1992:2, s. 56; Paavolainen, *Olavi Paavolainen – keulakuva*, s. 140–142; Salminen, *Rajamaa*, s. 116–117; se även Penttala till Talvio 17.12.1936: vol. 17, MMA, RA; Av recensionerna se t.ex. Vaaskivi, ’Kolmas valtakunta ja sen mytologinen tulkintakoe’, s. 114–121; *US* 24.12.1936, ’Vierailu Saksassa’.

²¹ Politische Jahresbericht für 1936, 18.1.1937, s. 8–11: vol. 120, Politische Abteilung IV: Innere Politik Finnlands. 5806H/E423666–423676, AA, RA; von Blüchers dagbok 18.1.1937, s. 183–184: Mf3, WBA, RA.

som nationalsocialisterna i Finland. Bägge ville hålla sig uppdaterade och tävlade nästan om hur väl de hade tagit till sig den då ledande nationalsocialismens idéer. Vid den här tiden tog männen även kontakt med nationalsocialistiska föreningar verksamma i Finland för att höra sig för om medlemskap. Enligt Helvi Hämäläinen var det inte idéerna i sig eller de maktpositioner de erbjöd som tilltalade Paavolainen och Pennanen: de var inte medlöpare utan de ville vara föregångare. Allt nytt och aktuellt fascinerade dem. Därför riktade de blicken både mot öster och väster.²²

Olavi Paavolainen var något av ett undantag i den finländska litteraturen. På 1920-talet var han den förste som till de finländska läsarna förmedlade information om den konstnärliga och ideologiska förändring som ägde rum i det efterkrigstida Europa. Under årtiondet därpå var han genuint intresserad av de stora totalitära staterna i Europa. Av essäisterna inom den första fackelbärgargenerationen tog också Lauri Viljanen kulturliberalismen i försvar och motsatte sig radikala nationalistiska ställningstaganden. Viljanens essäsamling *Taisteleva humanismi* (1936) (Den kämpande humanisten) fick i Finland liknande uppmärksamhet som Paavolainens bok. Viljanen talade för en effektivisering av det vitala livet och ett försvar av den harmoniska människan mot intoleranta politiska och moraliserande idéer. Också Viljanen hade upplevt sitt besök i Tyskland som rätt så obehagligt.

Upplevelserna från Tysklandsresan 1936 var enligt Paavolainen så förbryllande att han ansåg sig behöva resa iväg någon helt annanstans. Först hoppades han på att få åka till Sovjetunionen, eftersom han hade för avsikt att göra en liknande skildring av Sovjet som han hade gjort av Tyskland. Han beviljades emellertid inte visum, så då siktade han i stället på Sydamerika, dit han också reste våren 1937. Resan betalades av hans förläggare Gummerus, som under 1930-talet kan betraktas som ett radikalt förlag – det gav bl.a. ut Pentti Haanpää, Viljo Kajava och Hella Wuolijoki. Ofta var det just de nya realistiska och kritiska författarna som också rörde sig i kulturella kretsar på vänsterkanten som var Gummerus fanbärare. Paavolainen passade in i denna grupp.²³

²² Ilm. n. 3739, 28.12.1940: vol. 67, IX: D2, Kansallissosialistit ry. Statspolisens arkiv (Valpo II), RA; Ilm. 3698, 23.12.1940: vol. 67, IX: D2, Kansallissosialistit ry. Valpo II, RA; Ilm. 3656, 18.12.1940: vol. 67, IX: D2, Kansallissosialistit ry. Valpo II, RA; Helvi Hämäläinen (– Ritva Haavikko), *Ketunkivellä. Helvi Hämäläisen elämä 1907–1954* (Juva 1993), s. 265–266, 376–377.

²³ Pirkko Leino-Kaukiainen, *Kirja koko elämä. Gummeruksen kustannustoiminnan historia* (Jyväskylä 1990), s. 149–152; Olavi Paavolainen, *Lähtö ja loitsu. Kirja suuresta levottomuudesta*. 2. painos (Jyväskylä 1937), s. 15–19.

Göran Stenius. Svenska litteratursällskapet i Finland.

Den andre finländske gästen på författarhemmet 1936, Göran Stenius, hamnade i skuggan av Paavolainen. Också FSF hade fått inbjudan först i mitten av juli – visserligen var hemmet sommaren 1936 bara öppet från början av augusti till början av september. I juni hade Domes i ett brev till Tito Colliander hört sig för om möjliga gästkandidater. Han hoppades själv på Örnulf Tigerstedt, som gjort sig känd som högerman. Tigerstedt hade visat intresse för att åka redan året innan. Domes konstaterade emellertid att det var bäst om beslutet fattades av förbundet. Valet föll på Stenius.

Trots att tyskarna var nöjda med Stenius, verkar han själv ha varit allt annat än ivrig. Stenius förberedde sig bl.a. genom att läsa Horst Wessel, men i sin dagbok skrev han att han blivit allt mer övertygad om att han inte ville resa till Tyskland. Han hoppades därför att det skulle dyka upp något som hindrade hans avresa. För att lugna sig bad Stenius Colliander, som vistats i huset sommaren 1934, om råd. Denne ansåg att det inte fanns någon orsak till oro, alla gäster hade varit mycket trevliga och alla hade kommit väl överens. Vid sidan om umgänget hade det också blivit tid över för att skriva. Så gott som varje kväll hade gästerna suttit tillsammans på någon krog eller i någon ölstuga, och de som saknade pengar hade fått kredit. Och som Colliander påpekade: "Ölet är gott!" Man måste visserligen själv betala för sitt

öl, och även för tobaken, eftersom bägge var dyra. Men ju mer pengar man hade med sig, desto roligare hade man. I själva huset fick man enligt Colliander göra som man ville, t.ex. hoppa över måltiderna om man så önskade. Enligt Colliander hade tyskarna enkla vanor, och de försökte inte pracka på gästerna någonting. Han bad Stenius framföra hälsningar till hemmets föreståndare Domes.

Göran Stenius, som tillbringade augusti i Travemünde, skrev boken *Femte akten* (1937) om sin resa. Avsikten var att ge en så saklig och rapportartad skildring av Tyskland som möjligt. Stenius berättade i sin bok i huvudsak om de litterära förhållandena i det nya Tyskland och om litteraturens ställning i landet. Trots att man förevisade allt möjligt för gästerna i författarhemmet, var målet enligt Stenius inte att värva nationalsocialistiska agenter i respektive hemland, utan att göra dem till vänner av den tyska kulturen. Någon propaganda bedrevs inte, även om de evenemang man bevistade, de olympiska spelen och partidagarna, var fulla av den varan. Enligt Stenius försökte tyskarna ge sina gäster en så mångsidig bild som möjligt av ”medaljens framsida”, var och en fick sedan göra egna iakttagelser av baksidan, om man bara orkade och ville.

Trots de försämrade politiska relationerna förhöll sig tyskarna positivt till den finländska kulturen. Stenius kunde heller inte förstå att man alltid le-tade efter en dold agenda då det gällde det tyska intresset för Norden. Enligt honom åkom det på diplomaterna att begrunda de politiska avsikterna, den kulturellt intresserade allmänheten behövde inte p.g.a. rädsla ta avstånd från det andliga Tyskland som visat sig så vänligt sinnat. Stenius förhöll sig ändå närmast roat då det gällde tyskarnas tal om den nordiska tanken.²⁴

Resan till Tyskland, som Stenius inledningsvis oroat sig för, verkar ha blivit en riktig semesterresa. Genast efter att han kommit till Tyskland skrev han i sin dagbok att han var en aning isolerad från de andra, och upplevde att han inte riktigt passade in. Efter att ha bekantat sig med de andra gästerna började han upptäcka mänskliga drag hos människorna i det nya Tyskland. Framför allt besöken av respekterade tyska konstnärer, t.ex. Asta Sühnhaus, fick honom att glömma sin hemlängtan. Han hänfördes inte av nationalsocialismen, utan det verkar som om simning och skrivande utgjorde hans främsta nöjen. Besöket på de olympiska spelen i Berlin var

²⁴ Göran Stenius, *Femte Akten. Litterär resa genom det yngsta Tyskland* (Tammerfors 1937), s. 10, 13, 160–172.

*Författarhemmets föreståndare
Fredrick Domes.*

en imponerande upplevelse, i motsats till partidagarna i Nürnberg. I dagboken betonade Stenius att han betraktade nationalsocialismen som en främmande ideologi, även om han såg besöket på partidagarna som en historisk erfarenhet.²⁵

Trots att Stenius i hemlandet betraktades som en högerman, förhöll han sig inte, som Paavolainen, passionerat till Tyskland, varken i positiv eller negativ bemärkelse. Han stödde inte nationalsocialismen, trots att han i många avseenden förstod tyskarna. Han var kritisk till rasläran och den nordiska tanken. P.g.a. att hans bok till vissa delar var kritisk, hade den kunnat väcka en liknande diskussion i Finland som Paavolainens bok gjorde, men så blev det inte. Inte ens den tyska ambassaden i Helsingfors fäste någon större uppmärksamhet vid den. Paavolainens bok hade helt enkelt tagit luften ur debatten.²⁶

²⁵ Om besöket på författarhemmet, se Göran Stenius dagbok 1.8–1.10.1936: vol. 30, Göran och Lisbeth Stenius arkiv (GLSA), SLS; om partidagarna se Göran Stenius dagbok 9–14.9.1936: vol. 30, GLSA, SLS.

²⁶ Se Göran Stenius dagbok 9–14.9.1936: vol. 30, GLSA, SLS; Berättelse över Finska Författare Förenings 18:de verksamhetsår januari–december 1936, FSFA; Stenius, *Femte Akten*, s. 160–172.

Å andra sidan tog författarhemmets föreståndare Fredrick J. Domes uppståndelsen kring Paavolainen med lugn. Under hösten 1936 försökte han få kontakt med Paavolainen för att få veta hur skrivarbetet framskred. Paavolainen befann sig mitt i den intensiva skrivprocessen och hann inte svara, så Domes vände sig i stället till Stenius. Senast i början av år 1937 skrev Paavolainen till Domes och berättade att han i boken kritiserat den nordiska tanken och den tyska kvinnofrågan. Domes hade fått motsvarande information från Berlin. För att sätta sig in i ärendet bad Domes Stenius berätta om boken faktiskt innehöll så mycket kritik som man hade låtit förstå. Stenius bekräftade att den innehöll kritiska kommentarer om Tyskland, men konstaterade att han själv i många frågor delade Paavolainens åsikt. Domes meddelade att han höll med Stenius: om tyskarna en gång hade kritiserat utlandet, varför fick inte utlänningar kritisera tyskar? Domes ståndpunkt kan emellertid ha påverkats av att han vid denna tidpunkt inte ännu hade läst Paavolainens bok. Ännu i augusti 1937 bad Domes Stenius sända honom verket antingen på svenska eller engelska för att han skulle få bekanta sig med det.²⁷ Efter Stenius Tysklandsresa brevväxlade Domes flitigt med honom under hela slutet av 1930-talet och ännu på 1940-talet. De sista breven utväxlades i början av 1950-talet.

Trots att Domes och Stenius hade en tät korrespondens verkade Stenius besvärad. Redan år 1937 konstaterade han i ett brev till sin blivande hustru att tyskarna ständigt tog kontakt med honom och inbjöd honom att besöka författarhemmet. Trots att han varje gång tackade nej, förnyades inbjudan året därpå. Stenius upplevde detta som betungande, men han ville inte bryta kontakten med sina vänner. Via Stenius inleddes åtminstone ett projekt som innebar att man skulle ge ut ett samlingsverk om finlandssvensk litteratur i Tyskland. Förutom Stenius inlämnades bidrag av bl.a. Lorenz von Numers och Ludwig Munsterhjelm, vilka i allra högsta grad intresserade tyskarna.²⁸

Trots den tilltagande misstron mot tyskarna försökte värdarna fortsättningsvis dra även konkret nytta av de författare som bott på författarhemmet

²⁷ Domes till Stenius 8 och 17.11.1936, 4.2, 27.3 samt 9.8.1937: vol. 4, GLSA, SLS.

²⁸ I maj 1938 hade Domes blivit så pass djärv att han för första – och sista – gången avslutade ett brev till Stenius med hälsningen 'Heil Hitler'. Han fick inget gensvar från Stenius, och använde inte heller hälsningen i sina senare brev. Domes till Stenius 8.11.1936, 15.3 och 7.5.1938 samt 25.6, 3.7 och 19.9.1939: vol. 4, GLSA, SLS; Göran Stenius till Lisbeth Grotenfeldt 24.7.1937: vol. 21, GLSA, SLS. *US* 18.12.1938, 'Saksan taide kasvaa terveestä kansallistunteesta'.

i deras respektive hemländer, men med dålig framgång. Sommaren 1936 grundades Travemündekretsen för tidigare och blivande medlemmar av författarhemmet. Domes beskrev sammanslutningen som helt frivillig och opolitisk, och hävdade att dess syfte var att upprätthålla kontakten mellan dem som gästade huset. Kretsen hade ingen strikt organisation, men den var knuten till författarhemmet. Man strävade efter att meddela Domes om gästernas förhållanden och publikationer, och denne förmedlade brevlades uppgifterna till de övriga medlemmarna av kretsen. De personer som vistats i huset ombads också sända alster och berättelser om sina erfarenheter till Tyskland. Domes försäkrade att texterna inte skulle användas i något propagandistiskt syfte utan samlades in enbart för eget bruk. Medlemmarna av kretsen hade möjlighet att årligen vistas en kort tid i författarhemmet. Travemündekretsen verkar inte ha blivit någon stor framgång. Paavolainen, Lyy, Ekelund och Viljanen returnerade av allt att döma inte ens sina medlemsansökningar, eftersom Domes ännu hösten 1937 ett flertal gånger frågade Stenius om detta.²⁹

Författarhemmets föreståndare Domes besökte personligen Finland två gånger på 1930-talet. Under sin första resa, i början av år 1935, träffade han bl.a. ordföranden för FSF, poeten Emil Zilliacus. Han kom till Finland igen i november 1938, i egenskap av lektor i litteraturhistoria vid universitetet i Kiel. Då stannade han ungefär fem veckor i landet och träffade bl.a. Colliander och Stenius. Domes hade synnerligen goda kontakter med båda de finländska författarförbunden. En orsak var att han lärt känna finländska författare såväl i Travemünde som under sina resor till Finland.³⁰

De sista finländska gästerna

Förutom Paavolainen framförde också svenska och norska författare skarp kritik mot tyskarna. Författarförbunden i Sverige och Norge vägrade till slut att sända egna representanter till Travemünde. Enskilda författare från bägge länderna besökte emellertid Tyskland. Visa av erfarenheterna från rabaldret i anslutning till Paavolainen gav de tyska värdarna inte längre något utrymme åt slumpen, och från år 1937 valdes gästerna ut genom en personlig inbjudan, inte genom förmedling av författarförbunden.³¹

²⁹ Deutsch-Nordische Schriftstellerhaus till Colliander 23.8.1936: vol. 4, TCA, SLS; Domes till Stenius 1.11.1936: vol. 4, GLSA, SLS.

³⁰ Domes till Zilliacus 26.5.1935: vol. 3, EZA, SLS; Domes till Stenius 15.3 och 7.5.1938: vol. 4, GLSA, SLS; US 18.12.1938, 'Saksan taide kasvaa terveestä kansallistunteesta'.

³¹ Hiedanniemi, *Kulttuuriin verhotua politiikkaa*, s. 121–122.

Nordische Gesellschaft informerade inte författarförbunden om det nya valförfarandet, vilket ledde till att FSF på ett möte i juni 1937 diskuterade möjliga kandidater. Trots att det då ännu inte hade kommit någon inbjudan, valde förbundet Lorenz von Numers. Hans reserv var Ralf Parland. Tyskarna hade kunnat lita på FSF:s val, eftersom inbjudningarna 1937 sändes till högermannen von Numers och till Viljo Kojo. Bägge tackade nej. I deras ställe inbjöds Tito Colliander, som besökt författarhuset sommaren 1934, och vars vistelse man hade goda minnen av. Colliander hade emellertid blivit mer försiktig, eftersom reseboken *Glimtar från Tyskland* som han hade gett ut efter den föregående resan hade lett till att han hamnade i bojkott. Efter att Paavolainens bok utkommit stämplades NG och författarhuset i offentligheten som nationalsocialistiska, och gästerna skulle ha fått samma stämpel. Idén med författarhuset började ur propagandasynpunkt mista sin betydelse, man bjöd ju in gäster som var kända för att sympatisera med Tyskland eller som betraktades som oförargliga medlöpare. Därmed skulle deras reseskildringar inte heller ha fått någon effekt i hemlandet. Även Colliander valde att avstå.

Här är det intressant att notera att von Numers som år 1937 fick en inbjudan från tyskarna valde att tacka nej. Efter att FSF hört sig för om han och Parland var villiga att åka till Travemünde, noterades i protokollet att båda var ”hugade att avresa”. von Numers hade velat åka till Tyskland redan året innan, men platsen gick i stället till Stenius. Av allt att döma fick debatten i samband med Paavolainens bok och de misstankar som riktades mot gästerna honom att ändra sig. I Sverige skedde valet år 1937 i samråd med ambassaden, men kontakterna med det norska författarförbundet var brutna. År 1937 fanns det till slut ingen finländsk gäst på författarhuset. Stenius funderade i ett skede på att utnyttja rätten att bo i huset en vecka, men valde att avstå.³²

Efter år 1937 finns det i FSF:s protokoll inte längre några omnämnanden om att man skulle ha skickat författare till Tredje riket. Inte heller i Suomen Kirjailijaliittos protokoll nämns efter 1936 att NG skulle ha skickat inbjudningar, och förbundet tog inte heller ställning till besöken. I Lauri Viljanens arkiv finns en gästlista, enligt vilken inga finländska författare efter 1936 hade rest som officiella gäster till författarhuset i Travemünde. Denna uppgift är emellertid felaktig.

³² Domes till Stenius 9.8.1937: vol. 4, GLSA, SLS; Holmlund, ’Olavi Paavolainen – Travemündens kirjeenvaihtaja’, s. 55; Paasivirta, *Suomi ja Eurooppa 1914–1939*, s. 436; Hiedanniemi, *Kulttuuriin verbottua politiikkaa*, s. 97, 121–122.

År 1938 skickade tyskarna själva inbjudningar till Arvi Kivimaa, Örnulf Tigerstedt och Lorenz von Numers. De två förstnämnda var inte intresserade. von Numers tackade ja, men drog sig ur bara några dagar före avresan, precis som föregående år. Han rekommenderade i stället Olof Enckell, som genast mottog en inbjudan från tyskarna. Slutligen tackade också Enckell nej, och den ende finländske gästen 1938 blev Unto Seppänen. Efter resan skrev han några positiva reflektioner kring den tyska arbetstjänsten i NG:s tidskrift. Samma år utkom i Tyskland Seppänens roman *Marcku ja hänen sukunsa (Marcku und sein Geschlecht)*, översatt till tyska av Rita Öhquist. Romanen betraktades som en representant för den i det nya Tyskland så uppskattade *Blut und Boden*-litteraturen.³³

Även den åländska författaren Sally Salminen besökte Tyskland sommaren 1938. Under resan deltog hon i festdagarna i Lübeck och tillbringade också några veckor på författarhemmet. Salminen hade fått en direkt inbjudan från tyskarna. Hon var egentligen inte gäst på hemmet, utan gjorde reklam för en bok som nyligen kommit ut i Tyskland. Ur tyskt perspektiv fick Salminens Tysklandsresa ett tråkigt slut när författaren, trots den uppmärksamhet hon fått i Tyskland, kritiserade nationalsocialismen hemma i Finland. Till följd av kritiken belades Salminens böcker med försäljningsförbud.³⁴

Ännu år 1939 försökte lübeckarna locka gäster från Finland. Av de finlandssvenska författarna fick igen von Numers och Tigerstedt inbjudningar, men de underlät bägge att svara. Domes försökte med hjälp av sin vän Göran Stenius få kontakt med de inbjudna för att klarlägga om de var intresserade. Tydligt föll det inte tyskarna in att de tillfrågade redan klargjort sin ståndpunkt. Efter 1936 reste inga finlandssvenska författare till författarhemmet.³⁵

I maj 1939 tog NG igen per brev kontakt med Arvi Kivimaa och inbjöd denne att bli sommargäst. Det finns inga uppgifter om vad Kivimaa svarade, men inga av de källor jag använt för den här studien tyder på att han reste.³⁶ Däremot berättar den kulturelle mångsysslaren Reino ”Palle” Palmroth

³³ Styrelsens protokoll 3.6.1937: Protokoll 1930–1939, FSFA; Styrelsens protokoll 30.5.1936: Protokoll 1930–1939, FSFA; Domes till Stenius 24.6.1938: vol. 4, GLSA, SLS; von Numers till Stenius 30.5.1938: vol. 14, GLSA, SLS; Hiedanniemi, *Kulttuuriin verbottua politiikkaa*, 152.

³⁴ Peltovuori, *Suomi saksalaisin silmin 1933–1939*, s. 214; Aarne Wuorimaa, *Lähettiläänä Hitlerin Saksassa* (Helsinki 1967), s. 66–67.

³⁵ Domes till Stenius 25.6., 3.7. samt 19.9.1939: vol. 4, GLSA, SLS.

³⁶ Deutsch-Nordisches Schriftstellerhaus till Arvi Kivimaa 22.5.1939: vol. 647, Arvi Kivimaas arkiv (AKA), SKSKA.

(Hirviseppä) i sina hågkomster att han efter rekommendation från Suomen Kirjailijaliitto blivit utvald att åka sommaren 1939. Detta nämns inte i förbundets protokoll.

Under 1930-talet hade Palmroth deltagit flitigt i författarförbundets verksamhet. Han hade också haft kontakter med Tyskland, och besökte landet bl.a. tillsammans med det finländska boxningslandslaget. I sina hågkomster berättar Palmroth att Tysklandsresan 1939 efter alla turer blivit en avkopplande drömsemester. Trots hotet om ett förestående krig levde man i Travemünde enligt honom i ”heidelbergsk anda”, med ceremonier, lekar, sånger och bollspel. I middagen deltog t.ex. fem tyskar och fem manliga författare från den nordiska länderna samt en värd och en värdinna. Alla måste i tur och ordning framföra något. Palmroth berättade tyska sagor som han lärt sig i skolan, och räknade upp prepositioner, specials substantiv och -verb ur den tyska grammatiken. Tyskarna var naturligtvis mycket förundrade över detta. Till programmet hörde även ett besök på ubåtsskolan i Kiel. Politik diskuterades egentligen inte, även om gästerna mitt under vistelsen fick höra om Molotov–Ribbentrop-pakten. I sina hågkomster berättar Palmroth att han i egenskap av soldat genast åkte hem. Flygbiljetten till Helsingfors var bokad till den 1 september – när han kom till Berlin pågick där en fullständig mobilisering.

Ur tysk synpunkt var Palmroth en perfekt gäst. Han var känd som en Tysklandsvän och hade översatt flera tyska sånger till finska. Efter att kriget brutit ut kom den ena schlagern efter den andra från Tyskland till Finland. En del av dem översattes direkt av Palmroth.³⁷ Palmroth blev den siste officiella finländske gästen på författarhemmet i Travemünde. Världskriget satte stopp för verksamheten. Sammanlagt vistades alltså knappt tio finländska författare på författarhemmet (inbjudna av tyskarna).

Det misslyckade propagandaverktyget

Den litteratur som gavs ut i det nationalsocialistiska Tyskland måste passa in i *Blut und Boden*-ideologin. Kravet gällde inte enbart tyskarnas egen litteratur, utan alla verk som var avsedda att publiceras i Tredje riket. De kontrollorgan som lydde under propagandaministeriet granskade de utländska verk som var avsedda att ges ut i Tyskland och gav utlåtanden om dem. Förfarandet gällde

³⁷ Reino Hirviseppä, *Kuin vierivä virta. Jutelmia erään elämän varrelta* (Porvoo 1975), s. 326–329, 339.

naturligtvis också finländsk litteratur, som på 1930-talet fick stor spridning i Tyskland.

Allmänt taget tilltog den finländska boomen inom litteraturen i Tyskland mot slutet av 1930-talet. Under 1930-talet översattes bl.a. böcker av F. E. Sillanpää, Unto Seppänen, Lauri Haarla, Arvi Kivimaa, Johannes Linnan-koski, Mika Waltari, Ester Ståhlberg, Hella Wuolijoki, Vilho Rantanen, Tito Colliander, Arvi Järventaus och Harald Hornborg till tyska. De mest populära finländska författarna var ändå Maila Talvio och V. A. Kosken-niemi – inte minst p.g.a. deras goda politiska kontakter. Att den finländska litteraturen hade en stark ställning i Tredje riket framgår också av att antalet nytugåvor av översatt litteratur fördubblades i jämförelse med 1920-talet, och man översatte verk av rekordmånga nya författare. Efter nationalsocia-listernas maktövertagande läste man i Tyskland mer finländsk litteratur än någonsin tidigare. Under krigsåren var intresset för Finland ännu större. Många finländska romaner ansågs vara ypperliga företrädare för *Blut- und Boden*-ideologin.

Vid sidan om all annan verksamhet tog Nordische Gesellschaft också initiativ till bokprojekt i avsikt att presentera finländsk litteratur och kultur i Tredje riket. Samtidigt försökte föreningen förbättra sin egen ställning i konkurrensen med andra tyska aktörer. Förutom att förmedla finländsk literatur planerade många av gestalterna inom föreningen själva att skriva översiktsverk om Finland. De flesta av projekten som NG inledde förverkligades emellertid inte. Den främsta kontaktpersonen i Finland var Maila Talvio.³⁸

Överlag kan man konstatera att NG var särskilt intresserat av de nordiska författare som producerade ”allmogelitteratur” som passade in i den nordiska tanken. Tyskarna var särskilt intresserade av nordisk litteratur från 1890-talet och det första decenniet av 1900-talet, där stilriktningen i allmänhet utgjordes av realism eller naturalism. Trots att verk från början av 1900-talet i Norden i allmänhet betraktades som modernistiska, dög de bra för tyskarna.

³⁸ Om projekten se t.ex. Jessen till Talvio 2.1.1936: vol. 41, MMA, RA; Timm till Koskimies 4.5.1936: vol. 581, Rafael Koskimies arkiv (RKA), SKSKA; Jessen till Koskimies 12.9.1936: vol. 581, RKA, SKSKA; NG till Koskimies 28.10.1936: vol. 581, RKA, SKSKA; Hubert Reinart till Koskimies 27.11.1936: vol. 581, RKA, SKSKA; Redogörelse för boken *Nordland Fibel* till den tyska pressen: coll. 269.22, Johannes Öhquists arkiv (JÖA), Nationalbiblioteket, Helsingfors (NB); Jessen till J. Öhquist 23.7 och 17.8.1936, 20.1 och 9.7.1937 samt 14.9 och 24.11.1938: coll. 269.64, JÖA, NB.

Sådana författare fanns inte bara i Finland. Inriktningen representerades bl.a. av svenskarna Verner von Heidenstam och Selma Lagerlöf samt norrmannen Knut Hamsun.

Många författare som inledde samarbete med tyskarna var kända och prisbelönda. Några hade t.o.m. fått Nobelpriset. För att blir erkänd måste författaren i sina texter stöda det ideologiska projektet i Tredje riket eller åtminstone förhålla sig neutral till nationalsocialismen. Verken måste också ha ett litterärt och konstnärligt värde. Hamsun mottog en gratulation från Hitler själv i samband med sin 80-årsdag 1939. Norrmannen hade gjort sig populär med sitt verk *Markens grøde*, som betraktades som en ypperlig representant för ideologin i det nya Tyskland. Hamsun var själv mycket positiv till Tredje riket och var också den mest betydande nordiske ”medlöparförfattaren”. Koskenniemi tävlade med Hamsun om denna position, men lyckades inte bli lika populär. Han passerades också av Heidenstam som enligt nationalsocialisterna nästan kunde jämföras med Hamsun. Enligt tyskarna stod nordborna nära naturen, vilket förklarade deras förmåga att skriva.³⁹ Efter kriget fördömdes Hamsun starkt i Norge p.g.a. sina sympatier med nationalsocialismen. Han hamnade i fängelse och ålades att betala ett stort skadestånd.

Den nya tyska litteraturen – eller tysk litteratur överlag – fick aldrig något särskilt stort inflytande i Finland under 1930-talet. År 1933 importerade man t.ex. mer norsk än tysk litteratur. Listan toppades av Storbritannien, följt av Frankrike och USA. Fem år senare ledde Storbritannien fortfarande statistiken och Tyskland placerade sig efter USA, Sverige och Norge. Året 1938 var också ett framgångsår för angloamerikansk översättningslitteratur: på fem år hade USA:s andel mer än fördubblats, och den brittiska andelen hade ökat med åtta procentenheter. Sammanlagt stod länderna för mer än hälften av den importerade litteraturen. Det här var en långvarig trend, och tyskarna försökte med alla medel påverka situationen. I september 1935 meddelade bokhandlarna i Helsingfors att man på förslag från den tyska förläggarorganisationen skulle sänka priset på tyska böcker med en fjärdedel. I november 1938 arrangerades i Helsingfors den tyska litteraturens vecka. Bland gästerna fanns den tyske poeten Ludwig Tügel, som framträdde på Tyska skolan och läste utdrag ur sina verk under en poesikväll arrangerad av Deutsche Kolonie. Under veckan ordnades flera föredragstillfällen, i vilka

³⁹ Lutzhöft, *Der Nordische Gedanke in Deutschland 1920–1940*, s. 220–233, om de krav som nationalsocialisterna ställde på nordiska författare, se s. 348–350.

också finländska författare medverkade.⁴⁰ Åtgärderna bidrog inte i någon nämnvärd utsträckning till att stärka den tyska litteraturens ställning.

Inte heller Nordische Gesellschafts författarhem åstadkom någon verklig förändring. Trots hemmets skenbara ideologilöshet hade de kulturella förbindelserna till Finland en stark politisk dimension, eftersom avsikten var att få människor att sympatisera med Tyskland. I Tyskland hyste man förgäves förhoppningar om att Finland skulle förhålla sig positivt till landet. Den nordiska tanken upplevdes i Finland såväl som i de övriga nordiska länderna som främmande eftersom den ansågs innebära något helt annat än vad man avsåg med nordiska relationer. Trots enträgna försök uppnådde Tredje riket aldrig sina målsättningar med den kulturpropaganda man riktade mot t.ex. Finland. Trots att många enskilda gamla Tysklandsvänner gladde sig över det intresse som tyskarna riktade mot dem, lyckades man aldrig vinna sympatier hos de breda folklagren eller det officiella Finland. Allmänt taget motsatte sig finländarna den politiskt styrda och ensidiga tyska kulturen. Med några undantag fick författarhemmet i Travemünde mest negativ publicitet i Norden.

Ur ett tyskt perspektiv var den nordiska otacksamheten fullständigt obegriplig. Trots det utmärkta uppehållet var gästerna, med några undantag, inte redo att propagera för det nya Tyskland. Vad berodde det på? Den främsta orsaken torde ha varit att de finländska gästerna upplevde den tyska propagandan som totalt främmande. Trots att många av dem då det gällde politisk åskådning kunde betraktas som högermän, stödde de inte diktatur, utan demokrati. Tyskarna insåg aldrig att det inte gick att påverka attityder enbart med hjälp av lysande utanverk.

I det här avseendet överensstämde de finländska författarnas åsikter i hög grad den övriga bildade klassens. De bildade i Finland var på 1930-talet mycket intresserade av Tyskland, men det berodde inte på Tredje rikets uppkomst, utan på de långvariga kulturella förbindelserna mellan länderna och på det tyska kulturområdets framstående historia. För de bildade var Tyskland ännu på 1930-talet den främsta förebilden, även om man med några få undantag inte stödde den nya tyska politiken. Vanligt folk var däremot mer intresserade av den nöjeskultur som kom från Storbritannien och USA. Många finländska kulturpersoners förhållningssätt till Tyskland var ett uttryck för ett naturligt realpolitiskt drag hos intelligentian. Man stödde Tysk-

⁴⁰ Olli Jalonen, *Kansa kulttuurin virroissa. Tuontikulttuurin suuntia ja sisältöjä Suomessa itenäisyyden aikana* (Keuruu 1985), s. 116, 124–127; US 27.11.1938, 'Saksalaisen kirjan viikko'; US 25.11.1938, 'Saksalainen runoilijavieras Helsingissä Saksan kirjallisuusviikon johdosta'.

land i sig, men någon större sympati för dess nya ideologi hyste man inte. Allt som allt förhöll sig en majoritet av de finländska författarna, också andra än dem som var aktiva inom vänstern, negativt till Tyskland. Det gällde också författarhemmets gäster.

Trots att de finländska författarförbunden under de första åren deltog i valet av gäster, verkar de i övrigt just inte ha haft några kontakter med Tredje riket. Varken i det finsk- eller svenskspråkiga förbundets protokoll nämns några kontakter med Tyskland efter mitten av 1930-talet fram till fortsättningskriget. Däremot hade båda förbunden kontakter med sina nordiska motsvarigheter under hela 1930-talet. Också under fortsättningskriget finns det åtminstone i SKL:s protokoll några spridda kommentarer om kontakter med Tredje riket. Närmast handlar det om allmänt hållna planer på besök. Trots att medlemmar av bägge förbunden hade direkta kontakter med Tyskland, hade förbunden själva i princip inga relationer med landet i fråga. Det här ändrar förstås inte det faktum att kontakterna via medlemmarna var starka.

Orsaken till detta torde ha varit tyskarnas egen attityd: redan i mitten av 1930-talet förbigick de ju förbunden i sitt val av gäster. Förändringen berodde sannolikt på att förbunden år efter år sände ur tysk synpunkt olämpliga personer till författarhemmet. Men efter att tyskarna tagit hand om valet upphörde besöken i praktiken helt och hållet. Eftersom man då väl kände till den tyska propagandan, tyder detta på att de finländska författarna inte tilltalades av nationalsocialismen. Av risk att bli stämplad avstod man från att åka. Inte heller i förbundens protokoll eller årsberättelser behandlas utfallet av Travemünderesorna.

Det här betyder ändå inte att de kulturella relationerna med Finland inte skulle ha varit goda, tvärtom. Trots att de officiella relationerna mellan länderna tidvis drabbades av kriser fungerade de kulturella relationerna utmärkt under hela 1930-talet. Då det gällde musik och litteratur hade man i Tyskland betydligt större respekt för Finland än tvärtom. Finländsk tonkonst och litteratur var föremål för stor beundran under hela Tredje rikets existens. Då det gäller de olika områdena inom kulturen var det snarast filmkonsten som var tyskdominerad. Till Finland importerades årligen rikligt med tyska filmer, medan ytterst få finländska filmer kom ut på marknaden i Tredje riket. Vad forskar- och föredragsutbytet anbelangar var det ungefär lika omfattande i bägge riktningarna. Inom bildkonsten uppstod inga verkligt starka relationer mellan länderna, utan kontakten begränsades till några få stora utbyten

av utställningar. Den största delen av de finländska konstnärerna ställde sig främmande till det nya Tyskland p.g.a. landets motstånd mot modernismen. Det var närmast konstkritiker som gav landet sitt stöd.

I sitt kulturutbyte strävade nationalsocialisterna efter att utnyttja redan existerande kontakter, även om man i mån av möjlighet också skapade nya. Ett bra exempel på detta är författarhemmet i Travemünde, som slutligen inte kunde uppfylla de tyska förhoppningarna. Det fick inte den betydelse för propagandan som man hoppats på, utan den nordiska tanken existerade bara i de tyska medvetandena.

”Ett Finland mitt i Sverige”

Förändringsprocesser i skogsarbetarbyar 1950–ca 1975

MARIA VALLSTRÖM

I en tidningsartikel från 1979 framställs en skogsarbetarby i Medelpad som en finsk enklav i det svenska samhället. Rubriken är ”Skogsbyn vid Indalsälven som är ett Finland mitt i Sverige”. Ett gruppfoto tar upp en stor del av tidningssidan. Andra bilder visar en bastu, slipning av en yxa på vedbacken och en man som spelar dragspel. Mannen beskrivs av tidningen som en personifikation av ”den världsberömda finska sisun”. Artikelnen beskriver hur gästarbetande män från Finland kom över till Sverige efter kriget och arbetade säsongvis i skogen, och hur de efter några år blev erbjudna att köpa egna hem i skogsarbetarbyn, bestående av elva moderna villor. Det möjliggjorde att deras familjer kom över till Sverige i mitten av 1950-talet. Egnahemsområdet, eller skogsarbetarbyn, var lokaliserat i en svensk by med skola, samlingslokal, affärer och postkontor.

Kontinuiteten i den finska prägelnen framhålls i ingressen till artikeln: ”Än idag, 23 år senare, är byn lika genuint finsk som från början.” Mot slutet av artikeln beskrivs skogsarbetarbyn som ”den purfinska byn”.¹ De äldre delarna av byn, som ligger utanför själva det egnahemsområde som skogsarbetarbyn utgör, kallas ”svenskbyn”. Visserligen har tre svenska familjer flyttat in i finnbyn, skriver artikelförfattaren, men i övrigt bor ”den finska ’urbefolkningen’ kvar”, och alla som tillhör den har kvar sitt finska medborgarskap.²

¹ ”Purfinnar” användes om de som kom från finskspråkiga Finland, till skillnad från finlandssvenskar (eller ”Sverigefinnar” som de också kallades lokalt.)

² ’Skogsbyn vid Indalsälven som är ett Finland mitt i Sverige’, *Sundsvalls tidning*, del 2, 1.4.1979.

Syftet med den här uppsatsen är att analysera förändringsprocesser i den här byn och fyra andra skogsarbetarbyar med särskild tonvikt på modernitet och genus. Ambitionen är också att utveckla användningen av ett intersektionellt perspektiv med hjälp av ”öppna” interaktiva kategoriseringar och diskussioner om rumslighet.

Skogsarbetarbyarna i fråga byggdes av Svenska cellulosa aktiebolaget (SCA) i mitten på 1950-talet, i Bispfors förvaltning, på gränsen mellan Medelpad och Jämtland. Dessa egnehemsområden uppfördes i Sillre, Hammarstrand, Överammer, Bispfors och Köttsjön. Uppsatsen är skriven inom ramen för projektet ”Skogsbygdsliv – ett intersektionellt perspektiv på förändringsprocesser i Mellannorrland ca 1930–1975”.³ Jag har huvudsakligen använt mig av intervjuer med dem som var bosatta i skogsarbetarbyarna och i några fall även med personer som bodde i närheten av dem. Jag har intervjuat 14 kvinnor och 14 män, i olika konstellationer. Elva av dessa var bosatta i Sverige före 1950-talet, åtta migrerade från Finland under tidsperioden och nio kom till Sverige som barn eller föddes i Sverige av föräldrar som nyligen migrerat. P.g.a. detta, och det faktum att en viss kedjemigration förekom, är flera av de intervjuade släkt med varandra. Några har jag intervjuat flera gånger. Även arkivmaterial och massmedier har använts, liksom fältanteckningar. Fältarbetet hade karaktären av enstaka nedslag, varav en samtalsvandring i skogslandet med anknytning till en av byarna var det viktigaste. Tyngdpunkten i undersökningen ligger på just den byn, som också omnämndes inledningsvis.

Av intervjuerna framgår att drygt hälften av de familjer som först flyttade in på området bodde kvar 1979. Läget var i stort sett oförändrat när jag gjorde mina första intervjuer i området 2005; i fem av villorna bodde familjemedlemmar kvar.⁴ I övriga hus har omsättningen varit hög. Det anmärkningsvärda är att det i många fall varit nya familjer som migrerat från Finland som flyttat in efter dem som flyttat ut, vilka i sin tur antingen flyttat tillbaka till Finland, eller till arbete i industrin, söderut och vid kusten. Tidningsar-

³ Projektet bedrevs tillsammans med Rosemarie Fiebranz vid historiska institutionen, Uppsala universitet. Det var finansierat av Vetenskapsrådet 2007–2010, med stöd av Nordins fond och Gottfrid Hintzes stiftelse för invandrarforskning. Min delstudie rör skogsarbetarbyarna, vilket gör att 1950-talet utgör en tidsmässig avgränsning. Valet av 1970-talet som slutpunkt avgörs av att skogsarbetet då (med marginal) spelat ut sin roll som stor arbetsgivare för boende på landsbygden.

⁴ Då gjordes intervjuerna för Sundsvalls museum, inför en omarbetning av den industrihistoriska utställningen.

tikelns beskrivning av byns ”finskhet” stämmer alltså på sätt och vis med de uppgifter jag har fått om byn. Skillnaden är att processen varit mer dynamisk än vad artikeln ger intryck av, vilket ju inte är något anmärkningsvärt i sig. Men artikeln skriver också in sig i en större berättelse om andra nationaliteter och deras ”annorlundahet”. Det annorlunda formuleras inte sällan som statiskt, oföränderligt, och man tillerkänner inte ”dem” samma tidslighet som ”oss”.⁵ De Andra framställs som tillhörande en förgången tid; t.o.m. deras samtid är föråldrad i jämförelse med vår.⁶ I och med denna förvägrade samtidslighet skapas också ett annorlunda rum, det ”purfinska”, avskilt från det svenska. Det skapas en skillnad mellan dessa båda nationaliteter, en skillnad som visualiseras i byns utformning och manifesteras i återberättade erfarenheter. Det är på det sättet jag vill använda ”rum” i den här uppsatsen, som en relationell konstruktion som är oupplösligt förenad med en tidsaspekt.⁷ I det följande visar jag hur några sådana relationella rumsligheter skapas i den här kontexten; modernt, nationellt och regionalt. Min avsikt är därefter att göra en könskodad läsning av dessa rumsligheters skapande och reproduktion i två landskap: skogen och hemmet.⁸ Avslutningsvis för jag ett teoretiskt resonemang om hur rumslighet kan hjälpa till att ”öppna” det intersektionella perspektivet och göra det mer användbart än vad jag upplever att det är i dag. I korthet innebär ett intersektionellt perspektiv att man studerar skärningspunkter mellan olika maktbemängda kategoriseringar rörande exempelvis kön, etnisk härkomst och klass.⁹

Skogsarbetarbyar i folkhemmet – ett modernt rum

Situationen för de skogsarbetare som var bosatta i Norrland förändrades kraftigt under efterkrigstiden. Bristen på arbetskraft var mycket stor, många tog

⁵ Irene Molina, 'Intersektionella rumsligheter', *Tidskrift för genusvetenskap* 2007:3, s. 15.

⁶ Se t.ex. Mikael Vallström, *Det autentiska Andra. Om etnografi, etik och existens*, Etnolore 26 (Uppsala 2001).

⁷ Doreen Massey, *Space, Place and Gender* (Cambridge 1994).

⁸ Jag använder i det här sammanhanget landskap som en beteckning för en praktiserad plats, en fysisk miljö där platstagande sker, vilket sammantaget bildar ett betydelsebärande landskap.

⁹ Se t.ex. Nina Lykke, 'Intersektionalitet. Ett användbart begrepp för genusforskningen', *Kvinnovetenskaplig tidskrift (KVT)* 2003:1; Leslie Mc Call, 'Intersektionalitetens komplexitet', *KVT* 2005:2–3; Paulina de los Reyes & Diana Mulinari, *Intersektionalitet. Kritiska reflektioner över (o)jämlighetens landskap* (Malmö 2005); artiklar ur *Scandia* 76 (2010:1), tema intersektionell historia.

hellre arbete i industriorterna eller med vattenkraftsutbyggnaden. Koreakrisen gjorde att efterfrågan på trävaror ökade. På ett nationellt plan verkade krafter för att den säsongsstyrda kombinationen småbruk och skogsarbete skulle lösas upp, vilket var en del av professionaliseringen av skogsarbetaren och kvinnorna i småbruken. En fast anställd ”industrialiserad” skogsarbetare och hans hustru kunde bo i en tätort nära skogen tack vare nya vägnät och transportmöjligheter, och hon skulle bli fri att ta ett arbete eller ägna sig åt hemmet.¹⁰

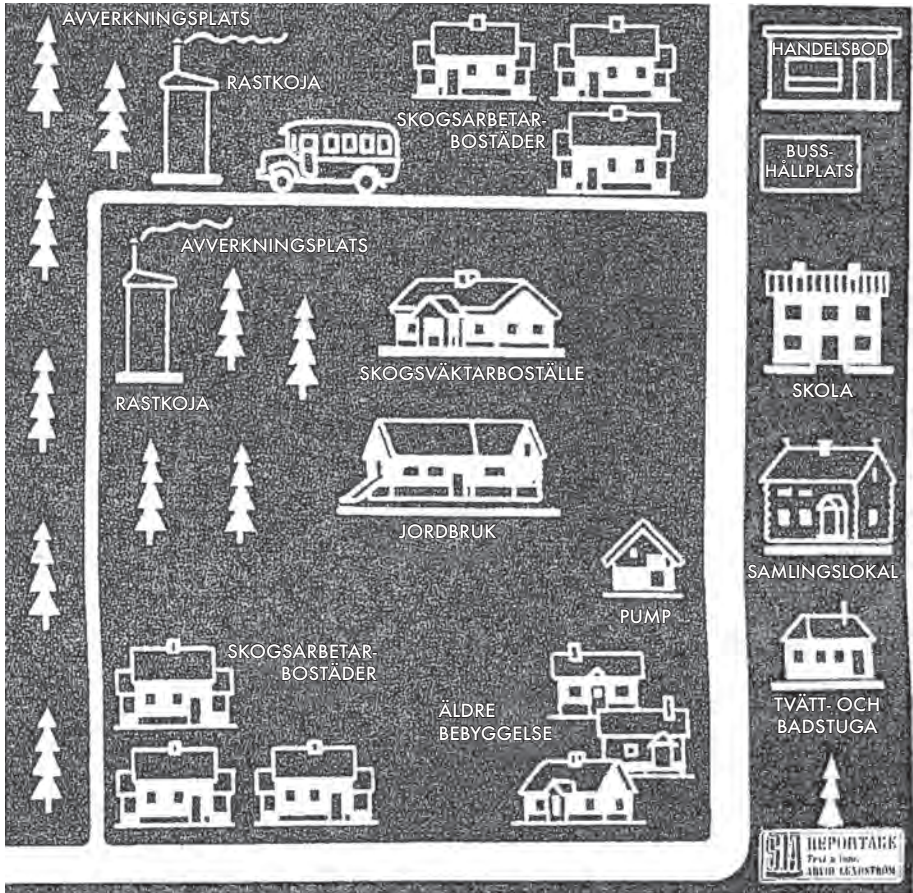
Jägmästaren i Bispfors skogsförvaltning skisserade upp en strategi för en ”social och teknisk rationalisering” med anledning av den akuta arbetskraftsbristen, dels för att få tillräckligt mycket arbete utfört, dels för att göra arbetskraften mer stationär. Förutom flödet till andra yrken var nämligen antalet rekryterade gästarbetare från främst Finland ganska betydande; under perioden 1949–1953 högg de 48 % av virket och ändå lyckades förvaltningen inte uppfylla sitt åläggande helt. Att antalet gästarbetare var så pass högt under just 1950-talet var en följd av en aktiv rekrytering, vilken i sin tur underlättades av att det 1954 inrättades en gemensam nordisk arbetsmarknad. Även i Norge rekryterades en del skogsarbetare; skogsbolagen Wifstavarv och SCA annonserade gemensamt efter arbetskraft i Finland och Norge och fick ungefär 100 svar från varje land.¹¹

Den tekniska rationaliseringen skulle genomföras genom ökad mekanisering, utbyggnad av vägnätet och utbildning av skogsarbetarna. Den sociala rationaliseringen skulle innebära en fastanställning av ortens arbetskraft och ”de bästa” av gästarbetarna från Finland, vilka också skulle erbjudas boende i skogsarbetarbyarna. Ungefär hälften av de planerade egnahemmen skulle erbjudas gästarbetarna (45 för inflyttade familjer och 46 för ortens egna arbetare).¹² I praktiken kom en knapp majoritet av egnahemmen att köpas av familjer från Finland (av namn och efterforskningar att döma var de

¹⁰ Dan Bäcklund, *I industrisambällets utkant. Småbrukens omvandling i Lappmarken 1870–1970* (Umeå 1988), s. 186; Rosemarie Fiebranz, ’Arbetets platser – om könade förståelser av industrialismens rum: Per-Albintorpen, skogsarbetarbyarna och förändringen av skogsbygdens genusarbetsdelning’, *Tankar och texter – om industrisambällets kulturarv i Västernorrland* (Härnösand 2002); Jonny Hjelm, *Skogsarbetarna och motorsågen. En studie av arbetsliv och teknisk förändring* (Lund 1991), s. 134.

¹¹ Intervju N10, i författarens ägo. Intervjuer och fältanteckningar kommer att arkiveras på Medelpadsarkiv, Sundsvall och/eller Jämtlands läns museum, Östersund.

¹² Föredrag 28.6.1957, SCA arkiv, Timrå, Bispfors skogsförvaltning.

Idéskiss till skogsarbetarby, ur Skogsindustriarbetaren 1947:3.

minst 26). Av planerade 91 hem blev 43 byggda, belägna i de fem byar som ursprungligen valdes ut som "ram" kring skogsarbetarbyarna (p.g.a. närhet till service, skola m.m.).¹³

¹³ Föredrag 28.6.1957, SCA arkiv, Timrå, Bispfors skogsförvaltning; 'Den skogliga utvecklingen inom Köttsjöområdet efter andra världskriget', opubl. pm av Kurt Nyman i samband med skogsexkursion i Ragunda 1.6.1983, privat ägo; Egnahemsområden. Färdiga och under utbyggnad, 19.2.1958, SCA arkiv, Timrå, Bispfors skogsförvaltning.

Idén om att placera skogsarbetarbyarna i anslutning till ”livskraftiga bysamhällen”¹⁴ skall i första hand ses mot bakgrund av ”industrialiseringen” av skogsarbetaren: han och hans familj skulle ha tillgång till samma service i fråga om handel, skola, kommunikationer och föreningsliv som andra industriarbetare. De skiljer sig alltså från tidigare samhällen uppförda i en mer direkt anslutning till råvaran, som Laver eller Messaure, eller den typ av bebyggelse som Richard Rajala beskriver i en artikel om kanadensiska ”logging camps”¹⁵ eller barackbyar. P.g.a. de nya möjligheterna till persontransporter behövde arbetarna inte längre bo (lika) nära råvaran, men det är fortfarande samma helhetstänkande kring det moderna samhällets olika funktioner som återspeglas, vilket vi kan utläsa av bilden.

Framför allt skulle skogsarbetarna erbjudas ett likvärdigt deltagande i välfärdssamhället:

När varje skogsarbetare lögar sej i eget badkar, åker buss till och från jobbet, bor i nära anslutning till tätort och har en anställning som ger ett fast arbete året om, då har man inte bara kommit den materiella önskedrömmen nära, nej då är välfärdssamhället ett faktum.¹⁶

Det var alltså i alla bemärkelser ett modernt rum som skapades i skogsarbetarbyarna: både i ordets mer vardagliga betydelse i form av ett modernt boende med rinnande vatten, centralvärme och hushållsutrustning och ifråga om de bakomliggande ambitionerna om teknisk och social rationalisering, som omnämndes i Bispfors skogsförvaltning:

Målet är att våra skogsarbetare och deras fruar skall bo minst lika bra och bekvämt som övriga yrkeskategorier i Sverige. När vi kommit dithän har vi tagit ett gott steg framåt på den skogligena rationaliseringens väg till fromma ej enbart för anställda och arbetsgivare utan för hela samhället.¹⁷

¹⁴ Föredrag 28.6.1957, SCA arkiv, Timrå, Bispfors skogsförvaltning.

¹⁵ Richard Rajala, 'Bill and the Boss: Labor protest, technological change, and the transformation of the West Coast logging camp, 1890–1930', *Journal of Forest History* 33 (1989:4), s. 168–179.

¹⁶ ”Funkisbyn” i skogen', *Folket i Bild (FIB)* 1953:8, om skogsarbetarbyn i Jädraås, Gästrikland, ritad av Ralph Erskine.

¹⁷ Pm 18.10.1956, jägmästare K. Nyman, SCA arkiv, Timrå, Bispfors skogsförvaltning. Skogsarbetarbyarna var vad man kan kalla *iögonenfallande* moderna, i det att de ofta anlades som ”öar” i en äldre bebyggelse, vilket Eva Nyberg påpekat i artikeln 'Från koja till skogsarbetarby – ett skogsbolags boställen i Svaningen', *BHT* 24 (1992).

Nationell rumslighet?

I denna variant av ett svenskt folkhem¹⁸ planerades alltså de olika nationaliteterna in, med den enda skillnaden att det var ”de bästa” av de finska gästarbetarna som erbjöds plats, de som redan varit anställda i bolaget flera gånger tidigare i säsonger. Även bland de svenskfödda skogsarbetarna skulle de som arbetat ”mer eller mindre kontinuerligt” tillfrågas i första hand, men något ytterligare kvalitetskrav förelåg inte.¹⁹ Tanken var ju också att knyta dessa skogsarbetare till bolaget för en längre tid, vilket gör att erbjudandet om en plats i folkhemmet samtidigt på sätt och vis innebar ett erbjudande om *nationalisering*.²⁰

Folkhemmet, hävdar Irene Molina, var det nationella hemmet, där det inte fanns plats för andra nationaliteter.²¹ Förutsättningen för att gästarbetarna från Finland skulle få plats i Sverige var, om man följer detta resonemang, att de skulle bli svenskar. Flera faktorer pekar på en sådan process: skolan erbjöd ingen officiell språkundervisning utan hade i vissa fall ”språkpoliser” som skulle se till att ingen talade finska sinsemellan på rasterna.²² Men när skogsarbetarna efterfrågade språkundervisning fick de till svar att det inte behövdes, eftersom ”träden förstår finska”.²³ Sättet att hantera immigration vid den här tiden i Sverige var vad som närmast kan kallas oreflekterad assimilation, vilket i det här fallet fick till följd att den yngre generationen snabbt blev assimilerad, medan föräldrarna länge var beroende av hjälp med tolkning från finskan av barn eller bekanta.²⁴

¹⁸ Den variant av välfärdssamhälle som byggdes upp i Sverige med början på 1930-talet kallas ofta ”folkhemmet”, efter ett berömt tal av den socialdemokratiska frontfiguren, sedermera statsministern, Per Albin Hansson, 1928.

¹⁹ Föredrag 28.6.1957, SCA arkiv, Timrå, Bispfors skogsförvaltning.

²⁰ Maria Vallström, ’En plats i folkhemmet? Arbetskraftsinvandring från Finland till Sverige under efterkrigstiden – migration som process’, opubl. paper, 31:a nordiska etnolog-och folkloristikkongressen (Helsingfors 2009).

²¹ Molina, *Intersektionella rumsligheter*, s. 13, 15–16.

²² Robert Roslin, ’Svenska som lekspråk’, C-uppsats skriven inom projektet, historiska inst., Uppsala universitet (2009).

²³ Intervju 2:2.

²⁴ Ingvar Svanberg & Mattias Tydén, *Tusen år av invandring. En svensk kulturhistoria* (Stockholm 2005), s. 328; jfr Rune Johansson, ’Gemenskapens grunder. Etnicitet som konstruktion och process’, Erik Olsson (red.), *Etnicitetens gränser och mångfald* (Stockholm 1999), s. 103.

Ett alternativ till att betrakta ”finnbyn” eller ”den purfinska byn” som ett statistiskt, slutet rum, kunde vara att analysera bostadsområdet i fråga som en lokalitet samtidigt närvarande i en annan. Det finska i nationen Sverige har ur det perspektivet en aktiv, pågående relation med nationen Finland.²⁵ Den transnationella relationen är avhängig sociala relationer mellan invånare i bostadsområdet och deras släktingar och vänner i Finland och Sverige. ”Finnbyn” blir på så sätt en del av Finland, eller rättare sagt ”det finska”, även om den inte kan beskrivas som om den låg inom nationen Finlands geografiska gränser.

Men ”Finnbyn” är inte det namn som användes om detta bostadsområde av de boende själva. Den kallades ”Porkala” därför att Ryssland lämnade tillbaka Porkala udd till Finland samma år som området byggdes. Det namnet antyder alltså mer av (åter)erövring och utvidgning av nationens gränser än ”finnbyn”, som ju var tidningsartikelns val av uttryck (och ställd i kontrast till ”svenskbyn” på andra sidan vägen). Porkala är ett metonymiskt uttryck, där egnahemsområdet blir en del av det ”egentliga” Finland, inte en isolerad ö.

På motsvarande sätt uppstår svårigheter med att se ”finnbyn” eller ens ”Porkala” som en rumslig enhet när man börjar se närmare på det nationella rummets utsträckning, utgående från andra och egna språkliga benämningar och sociala relationer. Som ett exempel kan nämnas att en annan av skogsarbetarbyarna i den här skogsförvaltningen kallades ”Vasa”, troligen beroende på att jägmästaren kom därifrån, eller p.g.a. att här bodde skogsarbetare från finlandssvenska områden tillsammans med personer från finskspråkiga Finland och från Sverige. Det fanns släkt och vänskapsrelationer både inom och mellan de olika skogsarbetarbyarna, trots att de låg 5–10 mil ifrån varandra. Andra migrerade familjer som bodde utanför själva byarna, inte minst i början av perioden, hade också relationer med personer som bodde inne i dem, inte minst i början av min undersökningsperiod. En kvinna bodde först med sin familj i övervåningen på sin brors torpställe, i Paljacka – vars namn i sin tur kom från tidigare finska bosättningar där – men både brodern och hon flyttade ned till Porkala så småningom. Hon flyttade dit för att yngsta barnet skulle börja i skolan, och det blev åtskilliga mil närmare dit genom flytten.²⁶ Nya invånare kom också efterhand från Finland, släktingar och vänner berätt-

²⁵ De flesta i nämnda skogsarbetarby kom från södra Österbotten, men några hade rötter längre österut, i Karelen. *SCA Lehti* 1957:1, översättning Milla Koivisto; intervju 2:1.

²⁶ Intervju 3:1; 3:2.

tade om det nya livet när de kom till Finland om somrarna, en av dem kom tillbaka till Sverige med en flickvän.²⁷ Andra flyttade vidare inom Sverige eller flyttade tillbaka till Finland. Relationerna till Finland var i de allra flesta fall starka och täta, många behöll sitt finska medborgarskap, några behöll huset eller bodde hos släktingar på somrarna. Det förekom till en början att man åkte till Finland för att begrava de som dog.

En nationell rumslighet skapades, som paradoxalt nog var transnationell, hade perforerade gränser och var stadd i ständig förändring. Den skapades som en tillfällig, meningsfull enhet med anknytning till, men inte begränsad till, specifika geografiska platser. Med hjälp av dagstidningar, TV-kanaler och finska föreningar kunde den nationella tillhörigheten flytta med till nya platser och sträckas ut i tiden.²⁸

En betydelsefull faktor var givetvis språket, finskan, som går som en röd tråd i alla intervjuer. Att lära sig språket, åt båda håll, var att gå över en viktig gräns. Det förekom att lekkamrater till barnen och en del förmän lärde sig finska. Ett finskspråkigt affärsbiträde anställdes i affären. Så småningom arrangerades studiecirkel i svenska, men till stor del kom språkinläringen via barnen och senare nya arbetsplatser, inte minst för kvinnorna. Tolkandet var centralt och något som man i enstaka fall kunde tjäna pengar på.²⁹

Gemensam erfarenhet – regional rumslighet

Patricia Pessar och Sarah Mahler refererar i en artikel forskning kring transnationellt gästarbete ur ett genusperspektiv. De konstaterar bl.a. att den traditionella arbetsfördelningen mellan könen ändras då männen är bortresta. Kvinnorna tar över männens arbetsuppgifter, särskilt på landsbygden. För att få männens låga löner att räcka till har de ofta ett mindre jordbruk för eget behov. Eftersom de frånvarande männen på motsvarande sätt lärt sig laga mat under perioden de varit gästarbetare, fanns också en tendens till att de mer aktivt tog del i hushållsarbetet när de kom hem.³⁰ Samtidigt påpekar Pessar och Mahler att det under perioden efter 1950 var något fler kvinnor än män som migrerade till arbete, en utveckling som tog sin början redan under 1930-talet i Sverige, då många unga kvinnor från Österbotten flyttade till

²⁷ Intervju N2.

²⁸ Intervju 1:2, 2:2, 7.

²⁹ Intervju A, N:5, N:8.

³⁰ Patricia R. Pessar & Sarah J. Mahler, 'Transnational Migration: Bringing Gender In', *International migration review* 37 (2003:3), s. 825–826, 836.

Gästarbetare och kocka i skogen. Foto Liso Unander. Sundsvalls museums fotoarkiv.

Sverige för att arbeta som hushållerskor. Fram till 1955 var det fler kvinnor än män som migrerade från Finland till Sverige.³¹

Just i den här regionen tog gästarbetet fart i början av 1950-talet, med ett hundratal skogsarbetare och kockor från främst Finland. De bodde i baracker och kojor ute i skogen, nära avverkningarna, men inhystes också i fåbodrar, uthus och andra mer eller mindre bristfälliga bostäder.³² Det var bara en liten del av dessa som sedan slog sig ned i skogsarbetarbyarna. Bland dem var det dock genomgående så att det var männen som reste över till Sverige för att arbeta i skogen under ett antal säsonger, innan det blev aktuellt att ta steget för hela familjen. Motsvarande utveckling när det gäller kockorna har jag inte hört talas om. Att vara kocka innebar en professionalisering av husmodern och var tidigare ett av få lönearbeten för kvinnor på landsbygden i Sverige.³³

³¹ Pessar & Mahler, 'Transnational Migration', s. 822; Ann-Catrin Östman, 'Som hushållerskor och husmödrar. Kvinnors flyttning till Sverige från svenska Österbotten under 1930- och 40-talen', *Arbetarhistoria* 2007:1.

³² Intervju N5.

³³ Boel Berner, "'Housewives' films" and the modern housewife. Experts, users and household modernization: Sweden in the 1950s and 1960s', *History and Technology* 18 (2002:3). Se

En del av kvinnorna i mellersta Finland delade alltså en internationell gästarbetarerfarenhet med ansvar för barn och hus, i vissa fall också med ett mindre jordbruk. I de allra flesta fall bodde man i hus eller torp på landsbygden under omoderna förhållanden.

I Norrland fanns en motsvarande erfarenhet av frånvarande män och kompletterande jordbruk i skogsbygderna, fram till bilismens genomslag. Även här hade kvinnan ansvar för hela gårdens skötsel under vintermånaderna, medan männen, åtminstone under perioden före 1930, då systemet med kockor började införas på allvar, skötte sin egen hushållning uppe i skogskojan.³⁴ Det var på så sätt fråga om *gästarbete i en nationell kontext*: frånvaron var densamma som i den transnationella migrationen, förändringen av arbetsdelningen mellan könen likaså. Det fanns alltså en gemensam *regional* referensram som delades av dem som redan bodde på platsen och dem som flyttade in från Finland, en rural referensram präglad av erfarenheten av gästarbete/säsongsarbete, ändrad arbetsfördelning mellan könen, i vissa fall ett kompletterande jordbruk och omoderna bostäder utan centralvärme eller rinnande vatten. Gemensamt var också ett starkt arbetsetos och vana vid hårt arbete.

Denna gemensamma rurala bakgrund är också något som påtalas av några av de intervjuade som ett argument för att ta steget att flytta med hela familjen till Sverige. En av dem som flyttade till Sverige som ung, Irja, säger att hennes far resonerade som så att skogen känner man till, det är lättare att hålla ihop familjen på landet än i staden:

Och det var inte fråga om heller att söka jobb på industrin och städerna i Finland. Det fanns inga bostäder och dom tyckte att flytta till stan, det var lite osäker arbetsplats, det var bättre man jobbade på skogen och så då vet man, familjen hör ihop [...] Ja, och när det fanns arbete i skogen och hemma hade man lärt på skogen redan på småpojksåldern hur man barkar och hur man gör så, man följde med pappa.³⁵

även t.ex. Yvonne Hirdman, *Att lägga livet tillrätta – studier i svensk folkhemspolitik* (Stockholm 2000/1989), s. 92–105 och Åsa-Karin Engstrand, 'En öppen affär. Konsumenten och de handelsarbetande i ett intersektionellt perspektiv', *Scandia* 76 (2010:1), s. 139; Fiebranz, 'Arbetets platser', s. 62.

Skrivelser från Indals och Jämtlands östra fögderi, SCA arkiv, Timrå, vol. Handlingar rörande utländsk arbetskraft; intervju N11. Notera att inte allt arbete som kockan skulle göra ingick i lönen, jfr Maria Andersson (numera Vallström), 'Den ordnande handen. Kockans intåg i skogskojan', *BHT* 49 (2005).

³⁴ Andersson, 'Den ordnande handen. Kockans intåg i skogskojan'; Bäcklund, *I industri-samhällets utkant*, s. 115; Ella Johansson, *Skogarnas fria söner. Maskulinitet och modernitet i norrländskt skogsarbete* (Stockholm 1994), särsk. kap. 5.

³⁵ Intervju 5.

Ilmi, som var gift med en av skogsarbetarna, säger att de absolut inte ville till staden, det "blir inte människor" av barnen då.³⁶ Föreställningar om landsbygd och stad var alltså något som inverkade på deras beslut att migrera till Sverige. Själva migrationen medförde dock en ganska drastisk förändring av denna referensram. Det som väntade i Sverige var en modern villa, med nya påbjudna subjekspositioner: hemmafru, skogsarbetare, svensk.

Könskodade landskap – hemmet och skogen

De rumsliga processer vi ser är alltså moderna, nationella och regionala. Här vill jag lägga till en annan variabel och ställa följande fråga: På vilka sätt fungerar relationer mellan könen som skapare av landskap som skär genom de nationella, regionala och moderna rummen? Det modernas rumsliga instruktion innebar en skärpning av skillnaden mellan kvinnor och män, där kvinnan mer uteslutande hänvisades till hemmet och mannen till lönearbetet.³⁷ Den ingår i en övergripande modern idé om renodling, rationalisering och specialisering som reproducerades på många områden. Samtidigt ominstruerades kvinnans roll redan tidigare under 1900-talet mot en större professionalisering *som* husmoder, i Sverige. Både i Finland och i Sverige spreds filmer under efterkrigstiden om den moderna husmodern.³⁸

När gästarbetarna köpte moderna villor i skogsarbetarbyarna och flyttade över med sina familjer från Finland till Sverige innebar det vissa avgörande förändringar för relationen mellan könen. Skogsarbetarbyarna innebar att skogsarbetaren och kockorna "hämtades hem" från skogens mer eller mindre provisoriska bostäder. Men "hem" hade fått en ny innebörd. I det moderna hemmet inskränktes kvinnors handlingsutrymme genom att småbrukarhustrun miste sitt arbete – och därmed sin del i försörjningen – med boskapen. Kvinnorna hade erfarenhet av (hårt) arbete, både p.g.a. gästarbetsituationen och den rurala kontexten. Det moderna hemmet var en plats konstruerad för motsatsen till arbete, en plats för mannens rekreation.³⁹

³⁶ Intervju N9.

³⁷ Maria Andersson, 'Osynlige mannen – om kön, makt och modernitet', *Nordnytt* 65 (1996).

³⁸ Yvonne Hirdman, *Gösta och genusordningen, feministiska betraktelser* (Stockholm 2007), kap. 'Kvinnan och köket'; Minna Lammi, '"Home comes first": housing and homemaking in Finnish civic educational films during 1945–1969', *International Journal of Consumer Studies* 33 (2009), s. 533–540; Berner, '"Housewives' films" and the modern housewife'.

³⁹ Fiebranz, 'Arbetets platser', s. 61; Mikael Eivergård & Kjell Hansen, 'Det nya hemmet. Ideal och verklighet i Norrlands inland', *BHT* 24 (1992).

Definitionen av arbete i betydelsen avlönat arbete, artikulerades genom att arbetet bands till en specifik plats och en specifik tid, arbetstid. Detta var en mycket lång och övergripande process i industrialiseringen.⁴⁰ Eftersom hemmet på motsvarande sätt blev en plats för icke-arbete, fritid, kom hushållsarbetet, genom sin lokalisering i hemmet, att omdefinieras till icke-arbete. Samtidigt övergick kockans arbete uppe i de allt mer moderna barackerna till att bli obetalt arbete i hemmet.

Det ”nya” obetalda hemarbetet innebar en begränsad lokalisering till hemmet och det hushållsarbete som pågick inomhus (tidigare hade kvinnorna sitt arbete både ”inne” och ”ute”). Positionen hemmafru, eller husmoder, var det som erbjöds, en position som i det moderna samhället konstruerades genom en intensiv professionalisering.⁴¹ Kvinnan i hemmet skulle bli modern genom ett rationellt arbetssätt i hushållet. Därigenom skulle hennes tid frigöras, tid som kunde användas till vila för att orka ta hand om mannen när han kom hem, eller till arbete utanför hemmet.⁴²

De som jag har intervjuat bejakade denna position, eftersom den var det mest moderna man kunde vara i den här kontexten.⁴³ Tio år efter det att de första familjerna flyttade in i skogsarbetarbyn Porkala hörsammade den lokala husmodersföreningen ett upprop om att bjuda in ”utlänningar” till möten:

Ett upprop lästes upp av ordf. där frågan gällde utlänningar som bor i Sverige. Föreningen skulle ta kontakt med deras ledare och försöka få med dem på mötena. Xxx och xxx fick i uppdrag att kontakta Porkala-fruarna för en inbjudan till nästa möte.⁴⁴

Alla åtta kvinnor som flyttat in från Finland kom till det utsatta mötet och deltog sedan under ett antal år framöver i föreningens verksamhet. På dessa möten reproducerades skillnaden mellan nationaliteterna, med nationalsånger för Finland och Sverige, och med tvåspråkiga möten där de åtta var beroende av att minst en av dem behärskade svenska och kunde tolka (som

⁴⁰ Edward P. Thompson, 'Time, work discipline, and industrial capitalism', *Past & Present*, 38 (1967).

⁴¹ Berner, "'Housewives' films" and the modern housewife', s. 172.

⁴² Lammi, "'Home comes first'", s. 533–540.

⁴³ I Finland blev filmer om moderna hem populära under efterkrigstiden, även om de inte producerades i lika stor omfattning som i t.ex. Sverige, vilket gjorde att man antagligen var väl medveten om vilka ideal som fanns, se Lammi, "'Home comes first'".

⁴⁴ Protokoll 15.10.1964, Medelpadsarkiv, Sundsvall, Sillre m. omnejd husmodersförening hem och samhälle, vol. A1.

Att ordna matsäck åt man och vuxna barn samt att ta hand om de yngre barnen var mycket tidskrävande. Foto: Liso Unander. Sundsvalls museums fotoarkiv.

i åtskilliga andra situationer). Men framför allt fanns här verktyg för den professionella hemmafrun: instruerande filmer, kurser och föredrag, samhällsdiskussioner och resor. Dessa verktyg öppnade inte bara vägen till en ny kvinnoroll, utan snuddade vid en annan klass: ”The modern housewife’ was depicted a classless representative of the new era, albeit with clearly middle-class features”.⁴⁵

Positionen hemmafru kan ses som en nedlagd *instruktion* i skogsarbetarbyarna, vilket understöddes av farhågor om en domesticering och kontroll av skogsarbetaren.⁴⁶ I en artikel om Domänverkets bygge av en skogsarbetarby i Moskosel, Norrbotten 1953, refereras till en livlig debatt bland skogsarbetarna. Villkoret för att få köpa en modern bostad i byn var fast anställning, vilket gjorde att man befarade ”livegenhet” i förhållande till arbetsgivaren.⁴⁷

⁴⁵ Berner, ”Housewives’ films” and the modern housewife’, s. 172.

⁴⁶ Andrew Byerley, ’Mind the Gap! Seeking stability beyond the ”tribal” threshold in late-colonial Uganda: The role of urban housing policy, 1945–1960’, *African Studies* 68 (2009:3).

⁴⁷ ’Ordet ”skogsarbetarby” väcker stridiga känslor’, *Norrländska socialdemokraten* 17.9.1953, se även en liknande diskussion i Rajala, ’Bill and the Boss’, s. 168–179.

Det som av jägmästaren i Bispfors lades fram som en fördel, fast anställning, sågs alltså i Moskosel som ett sätt att beskära skogsarbetarens hävdvunna frihet. Detta motstånd kan man se i ljuset av en tidigare ordning där arbetsgivaren alltid stod för bostaden och annan samhällsservice, t.ex. inom sågverksindustrin eller de ännu tidigare bruken. Det kunde upplevas som en återgång till äldre patriarkala beroendeförhållanden. Skillnaden var att arbetarna själva skulle äga sin bostad och på mer än ett sätt stå mer fri från arbetsgivaren än vad som tidigare var fallet.⁴⁸ Samtidigt kunde man från arbetsgivarhåll anse att en anställd som ägde en egen bostad var mer stabil och skötsam.⁴⁹ I den regionala kontexten kan man se det som att två intressen sammanföll: arbetsgivarens intresse av att ha stabil arbetskraft som levde under ”ordnade” förhållanden, och ett ideal som var sprunget ur den egalitära struktur som länge präglade Norrland: att rå sig själv, att vara oberoende.⁵⁰

Kvinnorna i skogen

Det nya moderna boendet för skogsarbetarna krävde möjligheter till dagpendling. Eftersom långt ifrån alla hade tillgång till personbil på 1950-talet erbjöd bolaget skjuts till arbetet i skogen på morgnarna i folkvagnsbussar och jeepar. I en av skogsarbetarbyarna hände det att några av kvinnorna följde med om det fanns plats i bussen på morgonen. Även i några av de andra skogsarbetarbyarna hände det att kvinnorna arbetade i skogen.⁵¹ Den här positionen gick inte att inrymma i kategorin hemmafru:

Nej, jag kan inte göra nånting i skogen, jag har aldrig jobbat i skogen. Ja, plantsätta, och plocka bär. Det fanns inga jobb i Sillre den tiden vi flyttade hit. Alla fruar var hemma utom xxx och xxx som jobbade i skogen.⁵²

”Jobba i skogen” kunde alltså inrymma plantsättning och bärplockning, men hemmafru kunde inte rymma regelrätt skogsarbete. Kvinnors löne-

⁴⁸ Enligt ekonomhistorikern Maths Isacson förändrades industrins engagemang i boendet efter andra världskriget. Före 1945 ägde arbetsgivaren i regel bostäderna, efter 1945 blev det vanligare att själv äga sin bostad men med stöd i förmånliga lån via arbetsgivaren, se Maths Isacson, *Industrisambället Sverige. Arbete, ideal och kulturvarv* (Lund 2007), s. 216.

⁴⁹ Byerley, ’Mind the Gap!’, s. 445, 446.

⁵⁰ Johansson, *Skogarnas fria söner*, s. 18–19. Ett motsvarande ideal har noterats i Finland av Satu Apo och Pia Olsson, ’The domesticated woman as an ideal – women’s place in rural Finland’, Pia Olsson & Helena Ruotsala, *Gendered Rural Spaces* (Helsingfors 2009).

⁵¹ Intervju 6; N2, N3.

⁵² Intervju 2:2. I intervju 5 uppges att tre kvinnor arbetade i skogen.

arbete var vid den här tiden och i den här regionen inte något självklart. Barnomsorgen fick exempelvis lösas med hjälp av stor uppfinningsrikedom. Hur kunde dessa kvinnor ändå arbeta i skogen, med arbete som traditionellt setts som väldigt maskulint och ”tungt”? Historikern Laurie Mercier påstår att traditionell arbetsdelning kan förändras, även i yrken med starkt maskulin kodning som gruvarbete, jordbruk och fiske, om behovet av arbetskraft är tillräckligt stort:

They have also resisted hiring women and certain ethnic groups except when labor demands have overwhelmed existing traditional, rigid boundaries. The male breadwinner ideal and the reputed toughness of the work that supposedly discouraged women from employment often disintegrated when labor markets expanded, when families required multiple breadwinners, or when these ‘rugged’ jobs became seasonal and low-paying.⁵³

Även Massey påpekar att kvinnors lönearbete lättare accepterades om det var fråga om säsongarbete och/eller om det behövdes fler försörjare i familjen.⁵⁴

Före skogsindustrins stora genombrott vid mitten av 1800-talet var skogen en plats för flerskiktat nyttjande, inte en vara att äga eller en arbetsplats.⁵⁵ I skogen fanns både kvinnor och barn, sysselsatta med lövbärgning, vedsamling, getande och bärplockning.⁵⁶ Även om detta nyttjande inte längre var lika allmänt på 1950-talet så var skogen också då ett landskap för flera än skogsarbetare. Det var vanligt att barnen följde med fadern i skogsarbetet, i vissa fall för barntillsyn och som hjälpreda, i andra fall som hårdexploaterad arbetskraft.⁵⁷ Bärplockning, kottplockning och plantsättning var andra sysslor som huvudsakligen kvinnor och barn arbetade med i skogen. Det hände

⁵³ Laurie Mercier, ’Reworking Race, Class and Gender into Pacific Northwest History’, *Frontiers* 2001 (2001:3), s. 62.

⁵⁴ Massey, *Space, Place and Gender*, s. 198, 200.

⁵⁵ Anna Eriksson-Treter & Bo Persson, ’Landskap och juridik’, Ella Johansson, *Periferins landskap. Historiska spår och nutida blickfält i svensk glesbygd* (Lund 2002).

⁵⁶ Rosemarie Fiebranz, *Jord, linne eller träkol. Genusordning och hushållsstrategier Bjuråker 1750–1850*, *Studia Historica Upsaliensia* 203 (Uppsala 2002), s. 125 ff.; Ann-Kristin Ekman, ’Med skogen som ram’, Ella Johansson (red.), *Periferins landskap. Historiska spår och nutida blickfält i svensk glesbygd* (Lund 2002).

⁵⁷ Johansson (red.), *Periferins landskap*, s. 154–155; Ella Johansson, ’Beautiful men, fine women and good work people: gender and skill in Northern Sweden 1850–1950’, *Gender & History* 1989:2, s. 205; Ingar Kaldal, ’Skog, arbeid og dagligliv i kvinners og mens fortellinger fra Trysil og Nord-Värmland etter 1930’, Ingar Kaldahl et al. (red.), *Skogsliv. Kulturella processer i nordiska skogsbygder* (Lund 2000), s. 91f, 96; Hjelm, *Skogsarbetaren och motorsågen*, s. 30.

också att de samarbetade, att skogsarbetarna berättade för kvinnorna om bra bär- och kottställen.⁵⁸ Men plantsättning, kottplockning och bärplockning var säsongsarbeten, och räknades inte in i ”det egentliga” skogsarbetet av dem jag intervjuat. Som Mercier antydde var arbete på säsongsbasis mer tänkbart för kvinnor, och i det här fallet definierades alltså arbetsuppgifterna in i hemmafrupositionen.

Förutsättningar för kvinnornas skogsarbete fanns också i arbetets organisation. Det utfördes till en början på ackord, och en viss del av lönen fortsatte vara ackordsbaserad även senare.⁵⁹ Av krasst ekonomiska skäl fanns det en poäng med extra arbetskraft, och detta skedde med bolagets goda minne.⁶⁰ Många upplevde bostadslånen som relativt betungande, vilket leder in på Merciers förklaring om behovet av dubbla försörjare.

Det var också fråga om en vertikal segregering av arbetet, där dessutom kvinnans del blev osynlig. Det var mannen som stod på lönelistan och kvinnornas arbete beskrevs som ”hjälp”.⁶¹ Han stod för fällningen av trädet medan kvinnan utförde barkning och kvistning, ibland med ytterligare förstärkning av barn.⁶² Det som gjorde denna bild så stark och denna kulturella förklaringsmodell så hållbar, var appelleringen till en heterosexuell matris, vilket i korthet innebar att ett ömsesidigt beroende mellan två, av nödvändighet olika, könsmissiga identiteter konstruerades i en process.⁶³ Med hjälp av denna förklaringsmodell kunde gränserna flyttas för vad kvinnor och män gör.

Men det regionala rummet hade också betydelse för att gränsen faktiskt flyttades. Ella Johansson och Ingar Kaldal har hävdad att skogsbygder i Norrland respektive Norge/Värmland har haft en genusordning där betydelsen av att vara en ”arbetsmänniska” överbrygger könsskillnaden. Som vi sett är konstruktionen av arbetsmänniskan olika för män respektive kvinnor, för att inte tala om myterna kring den *finska* arbetsmänniskan. Det gemensamma är att ett starkt arbetsetos präglar det regionala rummet, i det här fallet skogs-

⁵⁸ Intervju 5. Tidigare var frösådd ett arbete som kunde skötas av kvinnor, men det förekommer inte i det här materialet.

⁵⁹ Intervju 2:2, 10.

⁶⁰ Intervju 5.

⁶¹ Massey, *Space, Place and Gender*, s. 197–198.

⁶² Intervju 3:2; 2:2; 5.

⁶³ En liknande lösning fanns för de kvinnor som skulle träda in i männens ställe i beredskap under andra världskriget; det blev symbolen hon/hustrun som trädde in istället för honom/mannen, vilket gjorde det lätt att återställa, se Johanna Overud, *I beredskap med Fru lojal: behovet av kvinnlig arbetskraft i Sverige under andra världskriget* (Stockholm 2005). I det

och småbrukarbygder i mellersta Finland och mellersta Norrland.⁶⁴ Finland fick också en kraftigt ökad förvärvsfrekvens bland kvinnor efter andra världskriget, 1950 var 46 % av alla gifta kvinnor i Finland del av arbetskraften. På landsbygden var det också mestadels de kvinnor som kom från småbruken som lönearbetade.⁶⁵

Alternativa maskuliniteter

Det gemensamma arbetsetoset svarade mot behovet av arbetskraft, organiseringen av arbetet på ackord, möjligheten till dagpendling och fungerade genom definitionen av kvinnors arbete som ”hjälp”. Av detta kan man dra en gammal slutsats: att kvinnor och etniska ”andra” utgör en arbetskraftsreserv som griper in när den ”normala” arbetaren/anställda av en eller annan anledning inte förmår fullgöra sitt värv. Men om man går vidare i tanken så är behovet av hjälp, själva männens oförmåga, inte bara en fråga om en enkel demaskuliniseringsprocess i meningen om de inte förmår arbeta, är de heller inte män. I stället finns det anledning att studera gråskalan och se till alternativa subjektiveringar som man.

Även i andra sammanhang nämns att kvinnor trädde in ”i sina mäns ställe” i skogsarbetet *när han inte räckte till*. I en tidningsartikel i SCA:s tidning beskrivs hur en hustru i Medelpad, med hjälp av sonen, tagit över skogsarbetet när mannen är sjukskriven. Liknande förhållanden beskrivs i t.ex. 1800-talets Jämtland, samt i ett sågverkssamhälle vid kusten.⁶⁶ När det gäller de män som migrerade från Finland har deras oförmåga och därmed behov av hjälp, förklarats med ålder, krigsskador och i ett fall med kortväxthet.⁶⁷

här fallet var det oftast rent konkret så att det var äkta makar och deras barn som samarbetade. Jfr Mercier, *Reworking Race, Class and Gender*, s. 67.

⁶⁴ Johansson, 'Beautiful men, fine women', s. 201 f; Kaldal, 'Skog, arbeid og dagligliv', s. 89; Catarina Lundström, 'Att gå över gränsen. Genusförhållanden på landsbygden i Jämtlands län 1900–1960', *Skilda världar. Om kvinnligt och manligt i Jämtland och Härjedalen under 350 år* (Östersund 1999), s. 149.

⁶⁵ Olsson, 'The domesticated woman as an ideal', s 33, 39. Olsson konstaterade också, på grundval av självbiografiskt material, att kvinnors fysiska plats bestämdes av deras arbete, se s. 40. Hennes undersökning gäller åren före och efter andra världskriget. Se även Fiebranz, *Jord, linne eller träkol?*, s. 143, för ett liknande resonemang om en tidigare period.

⁶⁶ 'De arbetar i skogen', *SCA tidningen* 6 (1955), s. 1, 4; 'Krogsta Britta', Lo Rindberg, (red.), *Hård var striden* (Bräcke 1989), s. 98; Håkan Berglund-Lake, 'Kolaren Olof Jonassons äнка. Om att återvinna sin värld i ett tillstånd av sorg', *Kulturella Perspektiv* 2006:2, s. 62–70.

⁶⁷ Intervju A1; 6.

Och xx, han var lite äldre och lite stel och ofärdig på kroppen, så han tog med hustrun yy, så hon kunde göra lite hjälpa till sådär och kvista och, så att de skulle få ungefär lika mycket såna som var yngre, som man tänker som ii, det var inte fråga om att man kunde tjäna lika mycket som unga, friska. En femtioåring kommer stel, djup snö, det var mycket snö, så hustrun var med så hon kunde kvista där då. Och sen han hade aldrig lagat mat heller, så hon, yy, fick göra matsäcken iordning och kaffe på morgonen, så han gjorde aldrig nånting, hustrun gjorde allting han väntade så. Ingenting. [...] Just det där att de hade aldrig lärt sig göra nån matlagning, [efternamn] och så. Han tyckte det var så skönt när yy, när de kom från skogen och han kunde lägga sig på, skönt, och hon var snabb på att göra allting färdigt, få kläderna torrt, vantarna torra [ohörbart] så att det var liksom uppsatt och så.⁶⁸

Så länge hon fanns med kvarstod alltså ansvaret för omsorg och matlagning, utöver skogsarbetet.⁶⁹ Men det kunde ändras i de enkönade rum som uppstod uppe i barackerna, som trots de nya tongångarna fortsatte att användas för avlägsna avverkningar.⁷⁰ En av de yngre män jag intervjuat berättar att han under skolloven var med sin farfar uppe i baracken för att elda och laga mat åt skogsarbetarna. Från Ella Johanssons avhandling vet vi att männen i skogskojan utförde vissa hushållande uppgifter, även om de undvek att ”tjäna andra”.⁷¹ Det förutsatte då kvinnornas fysiska frånvaro.

Förändringsprocesser

Själva skogsarbetarbyarna kan också beskrivas som ett landskap, där instruktioner om det moderna samhället låg nedlagda i den fysiska utformningen av byn men där invånarnas praktiker omvandlade dessa instruktioner med utgångspunkt i tidigare erfarenheter. Det moderna imperativet i skogsarbetarbyarna gav nya handlingsutrymmen och rev ner gamla. I platstagandet skedde en del förskjutningar av dessa instruktioner: positionen hemmafru (eller ”att vara hemma” som det signifikativt nog kallades ibland)⁷² tänjdes ut till att omfatta en hel del arbete, avlönat och oavlönat, ofta säsongsbetonat och tillfälligt.

⁶⁸ Intervju 5.

⁶⁹ En av förmännen förundrades över hur kvinnorna först arbetade i skogen, sedan tog hand om hushållet, och därefter drog iväg och plockade lingon (fältanteckning från 50-årsjubileet). Även i sådana relationer medförde arbetskapacitet respekt. Pessar och Mahler har påpekat att när migration gällde hela familjen förväntades en återgång till traditionella genusmönster, även om hon arbetade utanför hemmet, Pessar & Mahler, ”Transnational Migration: Bringing Gender In’, s. 826.

⁷⁰ Det var på denna plats, kallad ”Återvändningen”, som vi gjorde samtalsvandringen.

⁷¹ Johansson, *Skogarnas fria söner*, s. 77f.

⁷² Intervju 2.

En av tre definitioner av hemmafru i Finland, *perheenemäntä*, har rötter i det agrara samhället och betecknar just den kategori småbrukarhustrur som jag diskuterat, som har ansvaret för barn och sköter hushållet, men som även kunde arbeta utanför hemmet.⁷³ Kanske var det därför kvinnorna kunde inrymma en mängd inkomstbringande aktiviteter i begreppet hemmafru. Plantsättning m.m. har redan nämnts, ett både hårt och tidskrävande arbete. Att hyra ut ett rum till gästarbetare och laga mat till dem var en annan inkomstkälla som gick att kombinera. Att städa baracker åt skogsbolaget och kratta hö längs dikena åt bonden intill skogsarbetarbyn är exempel på andra, mer tillfälliga arbetsuppgifter. På bondgården fick kvinnor och barn dessutom plocka trädgårdsbär. En del ägnade sig åt odling på den egna villatomten och potatisland brukades i samarbete med en av bönderna i byn.⁷⁴

Den tidigare nämnda rurala erfarenheten av gästarbete och de moderna principer, som formade livsvillkoren för invånarna i skogsarbetarbyarna, utgjorde en viktig gemensam utgångspunkt för dem som var födda i Sverige och dem som kom från Finland. Samtidigt får man inte glömma att en omfattande modernisering vuxit fram redan på 1920–30-talet på landsbygden: det var mer det moderna boendet som var en ny erfarenhet, men också den nya genusordning som bokstavligt talat var inbyggd i det.

Hos de kvinnor som flyttade från Finland till Sverige var erfarenheten av arbete något självklart och oundgängligt, som jag nämnde tidigare. I den situation som uppstod, med modernt boende och därmed frigjord tid, och med erfarenheten av arbete som något nödvändigt, var arbetet i skogen förmodligen ett naturligt steg. Det var det arbete som fanns.

Försörjningsstrategierna från den gemensamma rurala referensramen fungerade alltså även i den nya kontexten, även om en viktig sådan försvann med boskapsskötseln. Kvinnornas handlingsutrymme inskränktes därför i praktiken inte enbart till hemmet, inte heller till skogsarbetarbyn.

I skogsarbetarbyarna var den nationella tillhörigheten relevant och levande, grundad i både erfarenhet, sociala relationer, handlingar, språk och framtidsvisioner. Befolkningen i dem förändras på en rad mer eller mindre drastiska sätt, genom död, återflyttning, vidare migration till industriorter vid kusten och söderut i Sverige samt assimilation. Men skogsarbetarbyn som landskap fortsatte att vara en aktiv del i skapandet och reproducerandet

⁷³ Lammi, ”Home comes first”, s. 533, not 1.

⁷⁴ Intervju 1:2, 5 och 6.

av nationell rumslighet, genom att nya människor flyttade in från Finland. De som flyttade ut hittade nya sammanhang där nationell tillhörighet kunde reproduceras, t.ex. i finska föreningar.⁷⁵ Både utflyttade och de som stannade kvar i skogsarbetarbyn fortsatte ta del av finska nyheter och reste till Finland på semestrar och vid andra tillfällen. En hel del av dem flyttade tillbaka, eller migrerade vidare, t.ex. till Australien.⁷⁶ Hela tiden kvarstår släktskap som viktig sammanhållande faktor: som jag nämnde tidigare var det inte alls ovanligt att släktingar och grannar migrerade ungefär samtidigt, eller att de inspirerade andra att komma efter. Något som är slående är hur barnen till dem som först flyttade över till Sverige fått fungera som tolkar och fortfarande på ett ledigt sätt intar den positionen i intervjuer där flera generationer är med. Då blev oftast finska det språk som inledde, varpå själva intervjun till största delen gjordes på svenska, men med stöd av de yngre. Flera av dem berättar också hur de fått tolka i olika sammanhang genom hela uppväxten, inte bara för föräldrar utan också för andra finskspråkiga.⁷⁷ Det vittnar om ett tidigt ansvarstagande vid läkarbesök, i skolan och i andra möten med det offentliga Sverige.

Intersektionalitet och rumslighet

Förståelsen av rum som dynamiska konstruktioner byggda av sociala relationer är ett sätt att komma bort från fasta skillnader och dikotomier, att slippa fastställa en identitet till skillnad från en annan (t.ex. antingen svensk eller finsk) utan hellre se till hur skillnad görs i själva mötet.⁷⁸ Med den analytiska utgångspunkten blir det då en fråga om att utgå från skogsarbetarbyarna med omnejd och se hur rum konstruerades och förändrades av dem som bodde där, att beskriva hur individerna *tog plats*, och vilka strukturer och hierarkier som eventuellt gjordes relevanta i dessa processer. På en analytisk nivå skiljer jag i den här uppsatsen mellan moderna, nationella och regionala rumsliga konstruktioner och ser också till hur de kodas könsmässigt och då särskilt i relation till hemmet och skogen som betydelsebärande landskap. Dessa rumsliga konstruktioner går i realiteten inte att klart avgränsa från varandra, dels för att de är föränderliga, dels för att deras gränser är perforerade,

⁷⁵ Intervju 7; 2:2; N8.

⁷⁶ Intervju 5.

⁷⁷ Intervju A; 2:2.

⁷⁸ Massey, *Space, Place and Gender*, s. 2, 6–7; jfr Thomas Hylland-Eriksen, *Små platser, stora frågor, en introduktion till socialantropologin* (Nora 2000), s. 284–285.

öppna.⁷⁹ Anledningen till att jag valt just dessa som ingångar är, framför allt när det gäller nationalitet och kön, att jag haft ett intersektionellt perspektiv. Det regionala rummet är egentligen snarast något som visade sig vara betydelsebärande efterhand.

För egen del fungerade rumsligheten till en början som en ”räddningsplanka” ur de fallgropar som det intersektionella perspektivet medförde. Problemet med det sist nämnda var att så fort en maktordning kring exempelvis kön uppmärksammades, så uppstod frågan om hur ”kvinnligt” och ”manligt” beteende definierades. En kategori får lätt ett eget förklaringsvärde, det implicerar en rad saker att tolka något som hörande till det ena eller andra könet, alldeles oavsett hur många ”ses som” och citattecken man använder. Fallgroparna hade att göra med kategoriernas analytiska status, där jag kommit fram till en ståndpunkt enligt vilken de snarare bör ses som tillfälliga resultat än som utgångspunkter, för att man på allvar skall kunna sätta individers egna skillnadsskapanden i fokus. Poängen med det är att skapa möjligheter att analysera subjektiveringsprocesser på ett öppnare sätt, att erkänna ett decentrerat subjekt och därmed en möjlighet att bli till eller bli beskriven *som någon* utanför färdiga kategoriseringar och att denna ”någon” aldrig kan ges ett fixt innehåll.⁸⁰ Eftersom det är svårt att föreställa sig en självbild helt utanför de kategoriseringar som tillskrivs individen, kan man hellre beskriva processen som en ständigt pågående reproduktion och återkoppling av kategorier, som då blir vad Ian Hacking har beskrivit som *interaktiva*.⁸¹

I mina försök att inte benämna de jag intervjuat som tillhöriga någon kategori i första hand, använde jag en strategi som gick ut på att ta fasta på vilka platser de kom ifrån och vart de flyttade, samt var de befann sig i sitt dagliga arbete (med eller utan lön) i stället för att beskriva vad de *var* i min analys (finsk, kvinna, arbetarklass, barn). Strategin har inte kunnat användas fullt ut, men det har medfört en variation i benämningarna, som kan upplevas förvirrande, men motiveras av ett decentrerande syfte.

Jag upptäckte dock att rumslighet kunde vara mer än en ”genväg” bort från kategorierna: det rumsliga perspektivet kunde erbjuda ett sätt att komma

⁷⁹ Karin Salomonsson & Kjell Hansen, ’Inledning’, Karin Salomonsson & Kjell Hansen (red.), *Fönster mot Europa* (Lund 2001); jfr Bachtin om epoker, Michail Bachtin, *Det dialogiska ordet* (Gråbo 1997), s. 11.

⁸⁰ Se diskussion i Maria Vallström, ’Att göra skillnad – om migration, arbete och kön i skogsarbetarbyar 1950–1975’, *Scandia* 76 (2010:1).

⁸¹ Ian Hacking, *Social konstruktion av vad?* (Stockholm 2000), s. 50, 141–142.

bort från hyperkomplexa och allt för individualistiska beskrivningar och analyser, utan att därmed ”läsa in” individerna i begrepp som kultur eller identitet. Det kunde också erbjuda ett sätt att begripliggöra själva intersektionen genom att kunna identifiera de tillfällen där rummen avgränsas av (eller produceras av) maktordningar och se hur dessa ibland samverkar utan att därmed erkänna dem som totalitära. Det krävs då att man inte ser rum som en neutral grund för mänsklig aktivitet, vilket bl.a. Irene Molina påpekat⁸², utan betraktar maktordningar som potentiellt signifikanta i *görandet* av rum. Man kan också vända på det och betrakta rum som *instructional spaces*, där vissa äldre livsmönster inte *får rum*, och där de nya rummen föder nya livsmönster, nya rörelser, nya handlingsdirektiv.⁸³ Just det moderna boendet är ett tydligt exempel: den differentierade rumsanvändningen, rationaliseringen av hushållsarbetet, specialiseringen av arbete till just hushållsarbete, boendet som hemmet, kvinnans plats.⁸⁴

För att ytterligare minimera risken för att fastna i den ”heliga treenigheten” av kategorierna kön, klass och etnisk härkomst kan man låta frågan om *vad* som strukturerar rumslighet vara öppen, med en enda gemensam utgångspunkt kvar i sikte: det är en förståelse av rum som också alltid rymmer en aspekt av makt, eftersom det är möjligt att se makt som närvarande i alla sociala relationer.⁸⁵ I stället för att se sociala kategoriseringar och den makt beskrivningarna utövar som ett raster, vill jag hellre se dem som *stöttestenar*. Det blir då fråga om att använda ett rumsligt perspektiv som blottlägger hur rum delvis struktureras av etablerade, försanthållna maktordningar, som individerna hejdas av, rundar eller försöker flytta på. Dessa ordningar ligger på ett strukturellt plan, men skall inte ses som absoluta ramar, utan snarare som hållpunkter i rummens perforerade gränser, som nått sin hållfasthet genom att de tillåtits fungera som ”genvägar” till sätt att vidmakthålla hierarkier. Exempel på sådana stöttestenar är t.ex. kön, etnisk härkomst och klass, men det kan också handla om generation, föreställningar om centrum/periferi eller modernt/omodernt.⁸⁶ Underordningen av vissa kategorier kan ske till lägre

⁸² Molina, 'Intersektionella rumsligheter', s. 7; Massey, *Space, Place and Gender*, s. 180.

⁸³ Byerley, 'Mind the Gap!', s. 430–431, 444.

⁸⁴ Monika Edgren, *Hem tar plats. Ett feministiskt perspektiv på flyttandets politik i 1970-talets sociala rapportböcker* (Lund 2009), s. 11.

⁸⁵ Massey, *Space, Place and Gender*, s. 3, 7; Molina, 'Intersektionella rumsligheter', s. 7–8, 11.

⁸⁶ Se Vallström, 'Att göra skillnad' och Rosemarie Fiebranz, 'Lagårdar och lönearbete. Modernisering och skillnadsskapande i norrländsk skogsbygd vid 1900-talets mitt', *Scandia* 76 (2010:1).

kostnad om man använder grundlagda (inte grundläggande) motsatspar som Charles Tilly väljer att se på det.⁸⁷

Ordet stötestenan leder tankarna till ett uteslutande negativt begrepp, men hållfastheten i strukturerna kan lika gärna användas produktivt. Det är inte minst fallet i de aktiva finländska relationerna, som ju varit så starkt appellerande att de medverkat till inrättandet av en nationell minoritet i Sverige, sverigefinnarna, år 2000.

Förståelsen av rumslighet i den mening Massey använder det, erbjuder en möjlighet att beskriva och analysera förändringsprocesser just genom att se till rummets utsträckning i tiden, eller som Bachtin uttryckt det:

Vägen är en punkt där händelser utspinner sig och fullbordas. Här rinner liksom tiden in i rummet och flyter med det (och bildar vägar) [...] själva hjärtpunkten är tidens gång.⁸⁸

Vägen blir på så sätt en rumslig analysenhet, eller kanske snarare en metafor för själva processens utformning. I de skogsarbetarbyar som jag valt att undersöka tar jag fasta på hur individerna agerat på grundval av sina erfarenheter och i relation till vad som är möjligt att göra (och möjligt att vara) i den specifika historiska situation som tog sin början med den tidigindustriella migrationen mellan Finland och Sverige, i den här regionen. Analysen blir alltså med nödvändighet mycket aktörs- och praxisorienterad, vilket skiljer den från en klassisk diskursanalys. En tidrumsanalys ger möjlighet att sätta individens görande och tänkande i fokus, med utgångspunkt i deras tidigare erfarenheter och vart de strävar. I det avseendet kan man välja att se deras erbjudna subjektpositioner som *social locations*, vilket i sin tur innebär de platser och situationer varifrån de har möjlighet att agera⁸⁹, men att också se de överskridanden och förhandlingar som faktiskt äger rum.

Sammanfattning

Det överordnade arbetsetos som Johansson och Kaldal påtalat för Värmland/Norge/Jämtlands del, verkar ha haft starkt inflytande även österut. Detta överordnade arbetsetos var vad som möjliggjorde de alternativa subjektiveringar som uppstod i anslutning till skogsarbetsbyarna och gästarbetarepoiken som föregick dem: barn, äldre och krigsskadade arbetade efter förmåga

⁸⁷ Charles Tilly, *Beständig ojämlikhet* (Lund 2000).

⁸⁸ Bachtin, *Det dialogiska ordet*, s. 67.

⁸⁹ Pessar & Mahler, 'Transnational Migration: Bringing Gender In', s. 815–817.

och kunde i enkönade miljöer ha omsorg om andra män. Andra vann en högre status genom en mytomspunnen arbetsförmåga, mod att säga till för män och i vissa fall själva bli överordnade. Men därmed inte sagt att det var maskulinitet de vann, snarare respekt.

Kvinnorna kunde, med hjälp av definitionen ”hjälp”, arbeta i skogen. Även de kunde vinna respekt genom sin arbetsförmåga, men också ses som avvikare av sina grannfruar. Ett annat sätt att erhålla respekt och värdighet var att uppmärksammas av jägmästaren, och t.ex. få visa upp sitt hem för studiebesökare.⁹⁰ De flesta intog en modern position som hemmafru, utan att behöva avstå från extra inkomster från plantsättning och andra tillfälliga arbeten.

Arbetsetikern var den överordnade struktur som skapade ett gemensamt regionalt rum med en rural referensram. Den möjliggjorde förskjutningar i andra maktordningar, framförallt mellan könen, men att få arbeta i skogen behövde inte betyda utökat handlingsutrymme. Som Rosemarie Fiebranz tidigare påpekat, kunde kvinnors arbete i jordbrukssamhället sträcka sig över stora områden, men var alltid bundet till hennes ansvarsområden.⁹¹ På motsvarande sätt kan man se definitionen av kvinnornas arbete som ”hjälp”, det indikerar att skogsarbete var mannens ansvarsområde.

I planeringen av bostäder, service och arbete, i omdefinitioner av kvinnans plats, i rationaliseringar på det mekaniska och sociala området spinnas en modern rumslighet som har en kanske ännu större inverkan på de erfarenheter som gjordes i skogsarbetarbyarna än genusrelationer. Det hänger i sin tur ihop med de nationella rummen, som här gör att generationerna går mitt itu. I skolan lärs svenskan in, finskan har ingen plats, medan de som arbetar i skogen tvärtom får höra att de inte behöver kunna svenska. På det sättet erbjuds en nationellt svensk subjektsposition för barnen till de som först flyttade in, men de tillhör både det finska och det svenska och växlar fritt (?) däremellan.⁹² De äldre hänvisas till, och bygger aktivt, ett finskt rum som samtidigt är transnationellt, med finska medier, finskspråkiga gudstjänster, finska föreningar o.s.v.

Genom att utgå från ett rumsligt perspektiv i stället för ett intersektionellt sådant har jag givit mer plats åt föränderlighet och anpassning av kategorier. Kategorierna blir därmed inte ”låsta” utan betraktas som tillfälliga förhand-

⁹⁰ Intervju 5.

⁹¹ Fiebranz, *Jord, linne eller träkol*, s. 143.

⁹² Jfr Marja Ågren, ”Är du finsk, eller?” *En etnologisk studie om att växa upp och leva med finsk bakgrund i Sverige* (Göteborg 2006).

lingslägen, eller med Hackings ord, som interaktiva. Rum kan dels ses som konstruerade på grundval av sociala relationer, dels som en nedlagd instruktion (framför allt genom själva det moderna boendets utformning) och själva platstagandet äger rum mellan dessa positioner. I den här uppsatsen har jag valt att analytiskt skilja mellan moderna, nationella, regionala rum, där olika "stöttestenar" eller genvägar till färdiga förklaringar spelat olika stor roll. Det hela är givetvis enbart ett sätt att perspektivera händelserna och processerna, med avsikt tillräckligt "öppet" för att ge rättvisa åt de samband som var meningsbärande, inte de som ligger i färdiga kategorier som kön, etnisk härkomst och klass.

Slutligen vill jag ta detta resonemang ett steg längre genom att överge även tanken på kategorierna som tillfälliga resultat, utan snarare se till de komplexa subjektpositioner som blir ett resultat av användningen av multipla interaktiva kategorier. På det teoretiska planet är jag därmed, genom en veritabel saltomortal, tillbaka i något som påminner väldigt mycket om ett intersektionellt resultat. Om man överhuvudtaget skall använda intersektionalitet, vilket många, däribland Beverley Skeggs, är tveksamma till, så är jag nu ännu mer övertygad om att den inte bör användas som en metodisk eller teoretisk utgångspunkt, utan den får sin funktion som verktyg för att tolka och gestalta komplexa resultat.

GRANSKNINGAR

Slösaktighet och sparsamhet hos den svenska högadeln

Johanna Ilmakunnas, *Kartanot, kapiot, rykmentit. Erään aatelissuvun elämäntapa 1700-luvun Ruotsissa*, Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1277, 524 s., Helsinki 2011.

År 2011 tilldelades Johanna Ilmakunnas ett pris ur Fonden Gustaf III:s minne med motiveringarna att hennes doktorsavhandling¹ om släkten von Fersen var ”en på minutiös källforskning grundad studie i den svenska högadelns livsstil och kulturformer” och ”en landvinning för 1700-talsforskningen i Finland, i nära förbindelse med den internationella forskningsfronten på området”. Samma år utgav SKS en omarbetad och illustrerad version av avhandlingen, *Kartanot, kapiot, rykmentit. Erään aatelissuvun elämäntapa 1700-luvun Ruotsissa*.

Studien kretsar kring familjen von Fersen och dess medlemmar under huvudsakligen två generationer: Carl, Anna Sofia och Axel von Fersen med makar och make samt barn. Till stor del handlar det om konsumtion och livsvanor, men ur så många synvinklar att ordet konsumtion med rätta har lämnats utanför rubriken. I stället väljer författaren att tala om livsstil, vilket väl beskriver ämnets bredd. I enkla ordalag kunde problemställningen nämligen förklaras med frågorna varifrån familjemedlemmarnas pengar kom, vart de försvann och varför. Johanna Ilmakunnas är som hon själv säger på jakt efter högadelns konsumtionsvanor i 1700-talets Sverige, samtidigt som hon strävar efter att jämföra dessa vanor med samma elits värderingar. Ett delsyfte är att ifrågasätta och nyansera den historiografiska dikotomin mellan den slösaktiga adeln å ena sidan och det flitiga och sparsamma borgerskapet å den andra. Den mikrohistoriska begränsningen till en enda släkt som studieobjekt förklaras å sin sida genom varje individs värde som typisk och samtidigt atypisk representant för sin samhällsgrupp. Genom att koncentrera sig på släkten von Fersen lyckas Johanna Ilmakunnas på ett smidigt och naturligt sätt lyfta upp olika yrkesval inom den svenska högadeln samt både manlig och kvinnlig konsumtion. Dessutom frågar hon sig i vilken mån de

¹ Johanna Ilmakunnas, *Kuluttaminen ja ylläisaatelin elämäntapa 1700-luvun Ruotsissa* (Helsinki 2009). Tillgänglig på <http://urn.fi/URN:ISBN:978-952-10-5706-9>.

enskilda personerna kunde göra val i egenskap av konsumenter och i vilken mån de styrdes av sin roll som greve/grevinna, hovrepresentant/statsman, fader/moder o.s.v.

Att Johanna Ilmakunnas studie handlar om just släkten von Fersen förklaras säkert till stor del av källmaterialet till handa. Det Fersenska släktarkivet är som känt mycket omfattande och enbart kontorets handlingar (räkenskaper, administrativa handlingar, verifikat o.s.v.) uppgår till hisnande 270 volymer. Följaktligen har Johanna Ilmakunnas valt att beakta enbart vart femte år i räkenskaperna med undantag för vissa märkesår (då sönerns *grand tour*, någons bröllop eller begravningar skedde) för att kunna greppa sin långa undersökningsperiod från 1730-talet till 1790-talet. Släkten von Fersens arkiv är inte bara ett tacksamt källmaterial tack vare sin omfattning, utan också, och i detta fall främst, eftersom grevarnas personliga räkenskaper har bevarats. Vid sidan om dessa räkenskaper baserar sig forskningen på herrgårdsbokföring och korrespondens. Brevet, som enligt författaren förvånansvärt ofta handlar om pengar och konsumtion, kompletterar det rent ekonomiska materialet på ett utmärkt vis, eftersom de i många fall innehåller explicita motiv till diverse inköp eller beskrivningar av hur de samma har gått till.

Till strukturen är verket upplagt så att läsaren först får bekanta sig med släktens materiella och immateriella arv (i termen immateriellt arv inbegriper Johanna Ilmakunnas uppfostran, utbildning och äktenskapsstrategier). Där-efter följer kapitel om adeln i kronans tjänst, adelsmannens njutningar och skyldigheter, adelskvinnan och lyxkonsumtion, boende, tjänstefolkets roll i högadelns livsstil samt hur livsvanorna till syvende och sist finansierades. För att nämna några exempel får läsaren följa med bröderna Hans Axel och Fabian von Fersen på deras respektive *grand tour*, bröllopsförberedelserna (särskilt döttrarnas brudutstyrsel och hemgift) inom både Carl och Axel von Fersens familjer, en anställd kocks utbildningsresa till Paris, nyinredningen av det Fersenska palatset i Stockholm och Axel von Fersens begravning.

En av Johanna Ilmakunnas slutsatser är att Carl och Axel von Fersen kan ses som representanter för två olika, adliga idealtyper – hovmannen (Carl) och officeren eller statsmannen (Axel) – med olika ändamål för sin respektive konsumtion och olika sätt att finansiera den. Carl von Fersen var ointresserad av ekonomiska angelägenheter och misskötte sina herrgårdar för att i stället använda sina pengar på ett storslaget hovliv. Han förlitade sig på det Fersenska kontoret och överlät både bokföring och beslutsfattande till personalen. Johanna Ilmakunnas ser i honom en representant för Europas gamla adelstraditioner som skulle försvinna tillsammans med *ancien régimes* sammanbrott. Axel von Fersen knyter hon däremot till nyare fysiokratiska strömningar och ekonomiskt nyttotänkande. Han var mån om att ständigt ha insyn i administrationen av sina herrgårdar och bruk och försökte också utveckla verksamheten vid dem. Trots dessa skillnader präglades både Carl och Axel von Fersen liksom många adelsmän av en ofta återkommande akut brist på kontanter, eftersom en stor del av egendomen var bunden i jord. Bristen åtgärdade de

bland annat genom tidvis mycket stora lån, men då deras ekonomi tillät dem låna de också ut pengar till vänner eller affärskontakter.

Kontrasten mellan Carl och Axel von Fersens konsumtionsvanor går som en röd tråd genom boken, men intressant är inte bara att få läsa om de olika sätt att spendera pengar på som en medlem av släkten von Fersen onekligen hade möjlighet till, utan lika mycket eller mer att som läsare få veta att Axel von Fersen, som av samtiden beskrevs som ekonomisk och sparsam, *de facto* hade en långt större budget än sin bror. Här lyckas Johanna Ilmakunnas skickligt lägga fingret på outtalade attityder och uppfattningar om vad som var motiverade investeringar och vad som inte var det. Hon tar fram en paradox i adelns värderingar, enligt vilka en adelsman skulle vara generös och inte bekymra sig om finanser, samtidigt som han inte fick missköta sitt hushåll fullständigt. Det senare sågs som ett tecken på en svag karaktär och dålig moral.

Ett genomgående tema i boken är därmed också den flytande, högst relativa, gränsen mellan nödvändigheter och lyx. Förhållandet mellan det som uppfattades som outhärligt och det som upplevdes som onödig lyx tangerar en av Johanna Ilmakunnas huvudteser, nämligen vikten av en måttlig och motiverad konsumtion för den sociala distinktionen. Hon konstaterar att den adliga livsstilen under 1700-talet inte längre som på 1600-talet först och främst handlade om överdådighet och överflöd, utan minst lika mycket om god smak och avvägd lyx. Förändringen skedde i och med att många lyxvaror blev tillgängliga för en allt större folkmassa och borgerskapets rikaste skikt kunde ståta med många av adelns forna statussymboler. Med andra ord var högadeln tvungen att manifesteras sin samhällseliga position på ett nytt sätt, vilket man gjorde genom att omforma sin lyxkonsumtion till att gälla vardagliga föremål. Man kunde säga att lyxen blev mindre festlig, men desto mer allestädes närvarande. Familjer som släkten von Fersen visade upp sin sociala ställning och ärvda rikedom genom valet av vardagsklädsel, porslin och bordsilver, antalet manligt tjänstefolk, tjänstefolkets klädsel o.s.v. Eller som Johanna Ilmakunnas själv uttrycker det: ”Distinktionen kunde även ske genom måttlighet, särskilt inom den adliga kulturen, där självbehärskning och ett avståndstagande gentemot överdrifter sågs som tecken på verkligt adelskap.”²

Samtidigt påminns läsaren från början om skillnaden mellan en borgerlig, vinstsökande konsumtion och en adlig, till synes slösaktigt dito. Johanna Ilmakunnas gör gällande att högadeln i många fall medvetet kunde leva över sina tillgångar, eftersom den eftersträvalde mål som inte nåddes genom att spara pengar. Det ultimata beviset är kanske Hans Axel von Fersens köp av regementet Royal Suédois, eftersom inköpssumman krävde stora uppoff-

² ”Myös kohtuullisuudesta saattoi tulla erottaumisen keino, erityisesti aateliskulttuurissa, jossa itsehillintä ja ylettömyöksiä välttäminen ymmärrettiin osoitukseksi todellisesta aateluudesta.” s. 15.

ringar av familjen, på vilken följde löpande utgifter som inte täcktes av den unga grevens lön. Affären handlade emellertid inte om ekonomisk vinning, utan om prestige, heder och status för officeren och hans familj. På så sätt förklarar Johanna Ilmakunnas utlägg, som till att börja med kan verka ologiska för en modern läsare, och visar att begreppet slösaktighet inte beskriver adelns agerande till fullo.

Intressantast är texten då utgifterna kontextualiseras genom jämförelse och vi tillåts förvåna (och stundvis förfasa) oss över de stenrika grevarnas och grevinnornas utgifter. Av Anna Sofia von Fersens boupptäckning framgår att hon ägde bordssilver som var mer värt än hennes säterier i Vuojoki och Porkala, medan Carl von Fersen betalade ett mångdubbelt pris för nya livréer i jämförelse med lakejernas årslön. Under sin vistelse i Paris omkring år 1780 använde Hans Axel von Fersen å sin sida en månatlig summa på sin hund vilken motsvarade hälften av det hans goda vän, friherren Curt von Stedingk, förtjänade (och levde på) i månaden. Bokens bilder är likaså belysande och relevanta och livrar upp den detaljerade beskrivningen av alla de åtskilliga varor familjen konsumerade, av hur den lät framstålla sig av samtida konstnärer och hur den inredde sina slott. Dessutom är bildmaterialet internationellt och knyter därmed liksom själva texten högadelns vardag i Sverige till dess motsvarigheter på kontinenten, bl.a. genom bildplanscher ur den samtida *Encyclopédie*.

Trots att framställningen för det mesta är medryckande, uppstår en viss tungroddhet p.g.a. upprepningar. En uppmärksam läsare noterar t.ex. det stora antalet gånger då det faktum att familjemedlemmarna oftast betalade sina räkningar hos köpmän och hantverkare med stort dröjsmål (t.o.m. ett och ett halvt år senare) nämns. Orsaken till upprepningarna ligger delvis i det tematiska upplägget, som många gånger gör upprepningar oundvikliga. Jag kan förstå indelningen i manligt och kvinnligt, eftersom Johanna Ilmakunnas enligt egen utsago vill åtgärda bristen i historieskrivningen kring manlig konsumtion under 1700-talet. Ändå upplevde jag den ibland som konstgjord (vilket naturligtvis all tematisering är) och illa vald i de fall som den förutsatte att samma sak behandlades ett flertal gånger. I vilken mån utgjorde de lyxvaror som de kvinnliga medlemmarna i familjen beställde från Paris exempel på en kvinnlig konsumtion med tanke på att hjälphänderna i den franska huvudstaden ofta verkar ha varit män och det inte enbart var grevinnorna som beställde och personligen inhandlade varor, utan också deras manliga bekanta? Och i vilken mån hör Axel von Fersens begravning, som familjen ordnade både för sig själv och för allmänheten, till släktens manliga historia (under rubriken En adelsmans njutningar och skyldigheter)? Med detta sagt medger jag att jag kanske inte skulle ha reagerat på tematiseringen om det inte varit för textens upprepningar, som i och för sig gör att bokens kapitel vid behov fungerar självständigt.

En smärre invändning kunde också anföras mot valet att flytta avhandlingens ursprungliga inledning till den populariserade versionens bilagor,

vilket kanske inte alls var författarens val och vilket vittnar om svårigheten att popularisera ett rent akademiskt verk. Det är svårt att förstå hur något så väsentligt som en inledning med en i detta fall relativt kort och illustrerad källpresentation kan uppfattas som en bilaga. Med tanke på verkets potentiella målgrupp kan det dessutom uppfattas som nedlåtande att inte lita på att ointresserade läsare klarar av att hoppa över en teoretisk inledning, eftersom boken i sin omfattning och med sitt ämne inte riktar sig till vilken stor allmänhet som helst, utan förmodligen till en publik som redan besitter ett intresse för epoken ifråga eller rentav familjen von Fersen och dess gelikar.

Denna kritik mot vissa yttre drag förminskar inte betydelsen av Johanna Ilmakunnas verk som verkligen, liksom prismotiveringen lyfter fram, bygger på minutiös källforskning och samtalar med internationell forskning. Till framställningens största bedrifter hör att utgifter och inkomster jämförs och förklaras inom ramen för samma kontext, vilket inte alls är självklart. Vi får en sällsynt bred inblick i högadelns ekonomiska vardag och dess kulturella bakgrund, en aspekt som är anmärkningsvärd inte minst eftersom många kulturhistoriker stannar vid utgifterna, vid konsumtionen av en viss sorts varor till exempel (men kanske däremot beaktar en större social grupp än samhällets absolut högsta skikt). *Kartanot, kapiot, rykmentit. Erään aatelissuvun elämäntapa 1700-luvun Ruotsissa* är en ekonomisk och social kulturhistoria, som knyter familjen von Fersens enskilda utgifter till större samhälleliga fenomen både i Sverige och i Europa. Därför saknas inte bara ordet konsumtion i rubriken, utan också huvudpersonernas släktnamn. Att kalla verket för en historia om släkten von Fersen skulle bara vara halva sanningen.

Sophie Litonius

Alexander I – kejsare och storfurste

Torsten Ekman, *Kejsare och fosterland. Alexander I, Rysslands kejsare, Finlands storfurste*, 299 s., ill., Schildts, Helsingfors 2011.

Kejsar Alexander I:s betydelse i Finlands historia är mer än uppenbar. Han spelade en avgörande roll i den process som ledde fram till att det svenska riket delades och att Finland förvandlades till ett ryskt furstendöme under de dramatiska åren 1808–1809. Över huvud taget är det helt nödvändigt att förhålla sig till de ryska kejsarna och deras agerande när man beskriver Finlands historia 1809–1917. Torsten Ekmans skildring av Alexander I är att beteckna som en perspektivbiografi. Det samma gäller den förra året utkomna boken om Finlands sista storfurste: *Nikolaj II. Storfursten av Finland*. Författarna Jorma och Päivi Tuomi-Nikula har på samma sätt som Ekman intentionen att skriva en biografi med en mycket tydlig infallsvinkel. Både Alexander I och Nikolaj II beskrivs utifrån deras betydelse i Finlands historia. I båda biografierna uppmärksammas kejsarna i relation till sitt storfurstendöme, även om vi på samma gång får läsa om det som brukar höra en biografi till – huvudpersonens leverne från födelse till död.

I Ekmans bok skissas Alexanders liv från uppväxten med en liberal uppfostran under Katarina den storas beskydd och genom hela den dramatiska tiden med kampen på liv och död mot Napoleon och perioden fram till kejsarens död 1825. Rysslands väg i den europeiska maktpolitiken finns med som en bakgrund. Till en början såg det ut att bli en förändring av samhället i Ryssland under en kejsare som var påtagligt påverkad av liberala ideal. Men i slutändan hände egentligen inte så mycket. Alexander hade visserligen en stark känsla för alla människors lika värde, men det ledde inte till så mycket i praktiken. Motståndet från den konservativa makteliten blev för stort och kejsaren hade varken förmåga eller vilja att driva igenom de reformer han en gång planerat. När det kom till kritan var Alexander inte beredd att ändra på det faktum att han var en enväldshärskare. Hans regim tenderade snarast att bli allt mer reaktionär mot slutet av hans regeringstid. Alexander var helt enkelt inte beredd att dela på makten.

Huvudsyftet med boken är hur som helst inte att ge en ny bild av kejsar Alexanders liv i allmänhet eller skildra den ryska historien. I stället är det Alexanders koppling till Finland som står i fokus. Därför skildras förspelet till kriget 1808–1809 ingående och även händelseförloppet de två dramatiska åren. Det samma gäller Borgå lantdag och mötet i Åbo mellan Alexander och den svenske kronprinsen Karl Johan 1812. Kejsarens resa genom Finland 1819 ges t.ex. ett stort utrymme och behandlas i hela två kapitel. Vi får även veta mycket om hur den nya finska ”huvudstaden” Helsingfors tog form och hur förvaltningen och utvecklingen i storfurstendömet såg ut under perioden

efter den ryska erövringen. Det är detta som är bokens huvudspår – inte Rysslands historia.

En viktig fråga för den som försöker förstå vad som avgjorde Finlands öde under Alexanders tid är vad som driver historien framåt. Mer konkret handlar det om aktörernas, och i det här fallet de stora historiska gestalternas, betydelse för historiens förlopp. I motsats till Tolstojs uppgivna deterministiska syn där aktörerna bara dras med i historiens malström och mest framstår som marionetter vill Ekman se att Alexanders och andras idéer och visioner hade en stor betydelse. Just detta senare perspektiv blir mycket tydligt i Ekmans bok. Alexander ges stor möjlighet att påverka händelseförloppet. Men det räcker inte med en huvudperson. Ekmans perspektivbiografi har faktiskt en huvudperson till eller åtminstone en så kallad *sidekick* – en medhjälpare till hjälten. Den samtida adelsmannen Gustaf Mauritz Armfelts livsgärning får ett stort utrymme i boken. På samma sätt träder även Robert Henrik Rehbinder fram som en viktig person i Ekmans berättelse. Stundtals uppstår en viss förvirring då man som läsare inte riktigt vet vem som är huvudpersonen. Kanske är Ekman rent av mer intresserad och fascinerad av Armfelt än av Alexander. Skälet till att Armfelt fått detta utrymme är sannolikt att författaren vill lyfta fram det som han anser är Armfelts avgörande insatser i de händelser som skapade ett autonomt Finland. Författaren konstaterar att Armfelts inverkan och betydelse inte har tydliggjorts som de borde. Det är uppenbart att Ekman vill ge Armfelt och även Rehbinder deras rättmätiga roll i skapandet av det autonoma Finland. Oftast domineras skildringarna enligt författaren av kriget, krigshjältarna och Alexander. Ett annat skäl är att Alexanders Finlandsrelation många gånger gick via personer som Armfelt. Kejsaren var beroende av dessa finländare för att kunna styra sitt storfurstendöme. Det blir uppenbart för läsaren att Ekman tillskriver dessa aktörer en stor andel i varför historien blev som den blev. Hans historiesyn framstår som idealistisk och aktörsinriktad.

I inledningen till boken tar Ekman upp en viktig diskussion om synen på Finlands historia. Med rätta ifrågasätter han att Finland blev en självständig stat genom ”en naturlig och följdriktig händelsekedja”. Han anser att den deterministiska historiesynen i fallet Finland har varit och ännu är påtaglig. Om jag tolkar författaren rätt handlar det om att 1809 med ett tydligt teleologiskt tillbakablickande perspektiv ses som en logisk förutsättning för staten Finlands självständighet 1917. I ljuset av självständigheten 1917 ses 1809 som det tydliga första steget mot Finlands frihet. I detta ligger att det som skedde 1808–1809 bara kunde bli just som det blev.

För mig framstår avsnitten om den process som ledde fram till finska kriget 1808–1809 och händelserna fram till och efter 1812 som de mest centrala i boken. Det var under dessa år, mellan Tilsitöverenskommelsen 1807 och Åbomötet 1812, som Finlands öde avgjordes. Därför är det kanske lite anmärkningsvärt att mycket av den nya litteratur som givits ut kring finska kriget 1808–1809, den ryska pacificeringspolitiken, Borgå lantdag och Åbo-

mötet 1812 inte har tagits i beaktande i Ekmans bok. Utan att gå alltför mycket in på detaljer skildras kriget i enlighet med det gamla synsättet där Sveaborgs kapitulation spelar huvudrollen. Det kompakta motståndet i de norra delarna av Finland mot den ryska pacificeringen finns inte med som man kunde ha önskat och inte heller ingredienserna i den ryska pacificeringspolitiken. Faktum är att det framstår som att kriget avgjordes i ett tidigt skede och som att den forna östra riksdelens inlemmande i Ryssland var tämligen okomplicerat. I den senaste litteraturen skapas en lite annorlunda bild som gärna ger upphov till kontrafaktiska spekulationer. I det fallet blir Ekman faktiskt lite en del av den deterministiska historieskrivning som han vänder sig emot. Finska kriget hade definitivt inte behövt sluta som det gjorde och många av invånarna i den östra riksdelen behövde lång tid för att acceptera bytet av regim.

Frågan är också varför Alexander accepterade att Finland blev ett storfurstendöme med en viss särställning inom det ryska imperiet. Här går det att återkoppla till den betydelse som Ekman anser att Alexanders liberala uppfostran hade. Författaren menar att det var p.g.a. dessa ideal som han kunde "[...] erkänna storfurstendömet särart som 'nation'". Men vad hände egentligen i Borgå? Och vad ville kejsaren egentligen med sina satellitstater som Finland? Alexanders liberala idealism gjorde måhända det möjligt för honom att erkänna storfurstendömet Finlands autonomi. Men denna liberala inställning var kanske mest en fernissa. I relationen till Finland innebar detta t.ex. att lantdagen inte sammankallades efter Borgå lantdag 1809 – det skulle dröja fram till 1860-talet innan det skedde. Ekman pekar visserligen på debatten om hur vi skall uppfatta betydelsen av händelserna i Borgå 1809, men kanske kunde just denna diskussion ha givits större utrymme i boken. Målet med Borgå lantdag ur Alexanders perspektiv var nog mest att få kontroll över Finland och inte minst definitivt och slutgiltigt få de finska ständernas tro- och huldhetsed eftersom obstruktionen mot att underkasta sig den nya regimen faktiskt hade varit mycket stor i delar av Finland. Alexanders intresse för Finland var måhända mest dikterat av skeendena i kampen mot Napoleon. Det var viktigt att kontrollera den västra flanken mot Sverige. Inför ett eventuellt fortsatt krig mot Sverige sommaren 1809 var det av stor betydelse att försäkra sig om finländarnas underkastelse. Alexander reste till Borgå för att på klassiskt härskarmanér göra en uppgörelse med finländarna och få lugn och ro. Ekman pekar själv på att Borgålantdagen lämnade en hel del frågetecken efter sig. Några mer detaljerade utfästelser mer än vad han kunde sträcka sig till i sin regeringsförklaring, som faktiskt var ganska vag på en hel del punkter, ville han inte ge. Framför allt var det inte frågan om något konstitutionellt bindande avtal, som många skulle komma att hävda längre fram i historien.

Trots dessa kritiska anmärkningar är Ekmans bok både välskriven och intressant. Den ger ett viktigt perspektiv på Alexander och Armfelt och Finland. För den som vill ha en god översikt, med mina reservationer inberäknade,

kring den förste storfursten av Finland är boken ett bra alternativ. Man skall inte underskatta betydelsen av sammanfattningar av det här slaget. De är vid sidan om den mer djuplodande grundforskningen mycket betydelsefulla för vår bearbetning av det förflutna. Många gånger är det i böcker av den här typen som man kan arbeta med de långa linjerna och lyfta blicken från enskildheterna.

Martin Hårdstedt

Herrgårdskulturen studerad i ett oväntat material

Leif Runefelt, *En idyll försvarad. Ortsbeskrivningar, herrgårdskultur och den gamla samhällsordningen 1800–1860*, 311 s., Sekel bokförlag, Lund 2011.

Undersökningsmaterialet för Leif Runefelts bok *En idyll försvarad* är svenska ortsbekrivningar från åren 1800–1860. En ortsbekrivning är en beskrivning av ett avgränsat ofta agrart lokalsamhälle av större eller mindre storlek. Det kan handla om beskrivningar av socknar, pastorat eller härad, ibland större helheter som hela län eller landskap. I ortsbekrivningar skildras ortens natur, dess topografi, geografi och klimat, samt dess herrskap, övriga befolkning, seder, levnadssätt och näringar.

Ortsbeskrivningarna kan ses som en del av ett övergripande projekt att kartlägga och sprida kunskap om fäderneslandet. Så har Maria Adolfsson studerat ortsbekrivningarna i *Fäderneslandets kännedom. Om svenska ortsbekrivningsprojekt och ämbetsmäns folklivsskildringar under 1700- och 1800-talet* (2000) och det är angreppssättet i Mattias Legnérs avhandling *Fäderneslandets rätta beskrivning. Mötet mellan antikvarisk forskning och ekonomisk nyttokult i 1700-talets Sverige* (2004). Överheten behövde kunskap om rikets alla delar, och man ville även sprida kunskap om dessa. Samtidigt skapades en föreställning om riket som en geografisk helhet som bestod av olika mindre, av ortsbekrivningarna skildrade, helheter, på samma sätt som de samtida landskapsmålarna skildrade delar av ett stort, helt fädernesland.

Leif Runefelt har ett annat perspektiv i sin nya bok. I stället för att se vilket syfte ortsbekrivningarna kunde tjäna sett uppifrån, från rikets och överhetens perspektiv, funderar han på vilken betydelse dessa skrifter hade för dem som skrev dem. Ortsbeskrivningarna var, menar Runefelt, språkrör för en särskild social grupps ideal och föreställningar, nämligen för den svenska agrara ståndspersonseliten. Denna heterogena grupp – som kan beskrivas som representanter för en herrgårdskultur – bestod av frälse och ofrälse ståndspersoner som var bosatta företrädesvis på landsbygden, i herrgårdar, på officersboställen och i prästgårdar. Trots att det fanns uppifrån sanktionerade önskemål om att t.ex. lantmätare i sin ämbetsutövning skulle författa ortsbekrivningar har dessa texter, menar Runefelt, ändå *de facto* tillkommit på privatpersoners eget initiativ och av skribenternas personliga intresse. Inte alla blivande kommissionslantmätare skrev ortsbekrivningar, trots att ett sådant krav egentligen ställdes fr.o.m. 1827. Det privata intresset avgjorde, och under ortsbekrivningarnas guldålder från 1700-talets andra hälft till 1800-talets mitt var lantbruk på egna gods och herresäten en sak som engagerade allt fler ståndspersoner. Lantbruket blev en syssla också för herremän.

Runefelt tolkar ortsbekrivningarna som texter som bekräftar och manifesterar en viss social grupps föreställningar och sanningar om samhället, dem själva och de andra. Det handlar i Runefelts skildring ofta om makt,

tolkningsföretråde och ideologi. Den bild orsbeskrivningarna tecknar är skenbart en objektiv bild av natur, folk, seder och näringar, men egentligen handlar det om en subjektiv beskrivning som utesluter andra möjliga versioner som utgår från andra intressen, prioriteringar och ideologiska utgångspunkter. Runefelt ser de behandlade texterna som delaktiga i gamla västerländska diskurser om civilisation, samhälle, natur, moral, ekonomi och visar på ett övertygande sätt att orsbeskrivningarnas skildringar av den agrara världen tar sina byggstenar från det gemensamma europeiska bildningsgodsets fatatur av teman, tankefigurer och föreställningar.

I fyra kapitel som tar tag i olika teman i orsbeskrivningarna ger Runefelt rika perspektiv på herrgårdskulturens självförståelse och agenda sett genom en korpus av ca 400 texter. Liksom bruket var i orsbeskrivningarna börjar Runefelt med naturskildringen. Sättet att teckna orternas natur och landskap analyseras och sätts i samband med samtida och äldre landskapsmålari, trädgårdskonst, litteratur och filosofi. Landskapsteckningens symboliska drag skildras och analyseras och det förvånar knappast att sättet att tolka landskapet och knyta olika naturtyper till olika moraliska kategorier inte enbart hänger ihop med en svensk samtida kontext. Runefelt jämför sina orsbeskrivningar bl.a. med holländska landskapsmålningar från 1500-talet där samtidens förändringar i landskapet inte gavs utrymme i de i övrigt realistiska målningarna. I de svenska orsbeskrivningarna står lövträd för ordnade förhållanden och välstånd, medan barrskog representerar det ociviliserade och vilda som ibland kan behövas som fond för det ordnade. Torvar och hedmarker förekommer inte heller när platsen beskrivs som ett säte för herrskapets ordning och modernitet. Det bördiga jordbrukslandskapet är i dessa beskrivningar det ideala landskapet. Det är så man vill se sin ort och sitt land, för det var jordbruket som gav välståndet i den traditionella herrgårdskulturen, även om verkligheten under 1800-talet började peka på andra källor till ekonomisk framgång. Samtidigt handlar det inte bara om behov i samtiden, utan om element ur en litterär tradition som hörde till (särskilt de manliga) ståndspersonernas gemensamma bildningsgods.

Annat som gärna utelämnades i orsbeskrivningarnas skildringar av landskapet var marknadsplatserna, manufakturverken och städerna. Detta var centralt för den samhällsuppfattning som dessa texter stod för, menar Runefelt. I ett annat kapitel återkommer han till detta och placerar synen på handelns fördärv i sammanhang som går långt utanför det svenska 1800-talets gränser. Till samma komplex hör bilden av den resande och handlande bonden som en sedesfördärvande och farlig hybridperson i en ordnad och stabil värld. Tärvligheten, i betydelsen enkelhet, som dygd för allmogen reds ut i ett annat kapitel och belyser den på 1800-talet ännu starka synen på ekonomin som en moralisk lära där enskilda individers moraliska val är avgörande för det nationella och individuella välståndet. Flit, idoghet, självförsörjning och sparsamhet var berömvärda moraliska dygder, inte resultatet av knappa omständigheter.

Ortsbeskrivningarna är enligt Runefelt i hög grad självbespeglade. Också då den svenska bonden på de olika orterna skildras är det i relation till ståndspersonernas föreställningar om den ideala, rätta bonden. Det handlar alltså om de roller som just herrskapsståndet kunde och ville ge allmogen, och vilka egenskaper och handlingsmönster som man ville motarbeta. Genom Ortsbeskrivningarnas skildringar av den agrara verkligheten kan man således studera de agrara ståndspersonerna själva och herrgårdskulturens syn på sig själv i samhället. Runefelt preciserar dessutom att det särskilt handlar om den manliga ståndspersonen, även om genusperspektivet inte har lyfts upp till en central frågeställning i boken. Kvinnorna hör till dem som inte ges någon synlig plats eller roll i den värld som Ortsbeskrivningarna skildrar.

I ett kapitel undersöker Runefelt hur ståndspersonerna själva beskrivs i Ortsbeskrivningarna och hur beskrivningarna av allmogen skall tolkas i relation till detta. En markant skillnad är att ståndspersonerna konsekvent nämns vid namn och ges rollen som pådrivande och moderna krafter, medan allmogen är namnlös och beskrivs som en ganska standardiserad grupp som benämns "allmogen" eller "bonden". Den sociala mångfalden bakom dessa samlingsbegrepp preciseras inte i särskilt hög grad i Ortsbeskrivningarna. "Bonden" behövs i första hand som en typ och som motbild till ståndspersonen. Medan bonden är konservativ, saknar perspektiv och ambitioner, är den manliga ståndspersonen modern och en aktiv förebild för sin omgivning. När någon särskild underkategori inom allmogen skildras mera ingående i Ortsbeskrivningarna har de för det mesta en moralisk roll – god eller dålig – att spela i sammanhanget.

Att det är ståndspersonernas värld, och deras syn på sin värld, som ges företräde i Ortsbeskrivningarna illustrerar Runefelt också genom att undersöka vilka utsiktspunkter och platser Ortsbeskrivarna utgår från i sina skildringar av orterna och deras landskap. Han konstaterar att orterna skildras som engelska parker med särskilda "points de vue" där läsaren likt vandraren skall stanna upp och beskåda sin omgivning. De här platserna är företrädesvis orternas kyrkor och herrgårdar. På ett fullständigt naturligt sätt är dessa platser och byggnader de självklara utsiktspunkterna, inte allmogens bondehemman eller torp, och inte heller entreprenörernas bruk eller manufaktururer. Rent konkret var det i kyrkan och på herrgårdarna som Ortsbeskrivarna sökte information för sina arbeten, och de var själva hemmastadda i just dessa miljöer.

På ett annat plan kan man konstatera att de sannolikt hade sett det som helt befängt att ta berättelsens retoriska utgångspunkt i ett torp eftersom torparen i den hierarkiska ordning som dessa texter hyllar och befäster inte var någon aktör att räkna med. Det är också detta som min enda större kritiska synpunkt ansluter sig till. Det här är delvis en fråga om personliga avväganden, men jag irriteras av den moraliskt fördömande hållning som Runefelt ställvis gör sig till tolk för. "Detta är en första signal om genrens låga sakliga intresse för landsbygdens befolkning", utbrister han när han visat att

allmogebefolkningen oftast bara beskrivs som en samlad grupp utan intresse för att bena ut vilka olika kategorier och verkligheter denna samlingsbeteckning gömmer inom sig (s. 86). Att Ortsbeskrivningarna har ett uttryckligt ståndspersonsperspektiv diskuteras och skildras på ett spännande sätt, men samtidigt verkar Runefelt inte kunna låta bli att fördöma detta. Det är "fel" att man inte skildrar bygden från torpets perspektiv, och det är dumt att man inte betraktar allmogens hushållning ur ett förnuftigt ekonomiskt perspektiv, utan knyter an till en moralisk diskurs.

Runefelt och vi som läser hans bok i dag utgår från andra begrepp, perspektiv och moraliska värden i vårt sätt att se på 1800-talets eller vår egen omvärld och därför är det så viktigt och intressant att lägga fram varför Ortsbeskrivarna skrev som de gjorde. Det gör Runefelt, och hans bok är både infallsrik och övertygande. Författarens sätt att placera in teman i Ortsbeskrivningarna i en västerländsk tanketradition ger inspirerande perspektiv på Ortsbeskrivningarna som texter och på herrgårdskulturen som sådan. Han hänvisar generöst till annan forskning och citerar ofta ur de källtexter han baserar sina slutsatser på. Här finns alltså mycket att ösa ur för andra forskare. Dessutom skriver Runefelt löpande och lättillgängligt och därför kan hans bok också läsas som nöjesläsning.

Många enskilda författare till Ortsbeskrivningar nämns vid namn, en del av dem får läsaren veta lite mera om, men det är inte de enskilda skribenterna som studeras, utan herrgårdskulturen och dess ideal som helhet. Det är begreppen, tankefigurerna och diskurserna som håller upp herrgårdskulturen som är föremål för studien. De olika positionerna och individuella perspektiven har inte fått samma utrymme i boken, utan de agrara ståndspersonerna får i hög grad framstå som en samlad grupp som reproducerar diskurser. Det är ett fungerande koncept som öppnar rika perspektiv som kan vara till nytta också då man vill studera olika positioner, relationer och individuella variationer inom herrgårdskulturen.

Henrika Tandefelt

Lokalsamhället som resurs under finska kriget

Jussi Jääskeläinen, *Paikallisyhteisö resurssina ja tuhojen kohteena. Venäjän armeijan logististen ratkaisujen seuraukset Suomen sodassa 1808–1809*, avhandling i nordisk historia vid Åbo Akademi, 287 s., 2011.

Jussi Jääskeläinens undersökning av finska krigets ekonomiska inverkan på lokal nivå ansluter sig till den omfattande vetenskapliga diskussion som i mer än ett decennium förts angående kriget och dess betydelse. För bara tre år sedan uppmärksammades händelserna 1809 på bägge sidor om Bottniska viken. Under märkesåret betonades å ena sidan de politiska följderna, å andra sidan teman i direkt anslutning till själva kriget. Det lokala perspektivet hamnade emellertid lite mer i skymundan, trots att man t.ex. på viktiga krigsskådeplatser ordnade olika typer av evenemang. Det utkom också rikligt med vetenskaplig litteratur och böcker riktade till den stora allmänheten. Den rika lokalhistoriska forskningen i Finland – för att inte tala om framställningar om politisk historia – brukar betrakta 1808/1809 som den viktigaste brytningspunkten i det finländska samhället.

Kriget 1808–1809 var ändå så mycket mer än en serie hjältemodiga strider och mindre hjältemodiga reträtter. Det handlade inte bara om att ta kontroll över erövrade områden och om förändringar i det politiska systemet, eller om att med större eller mindre framgång pacificera samhället. För civilsamhället handlade kriget om överlevnad, och för såväl den anfallande som den försvarande armén om en kamp om begränsade resurser. För invånarna i den östra riksdelen som blev skådeplats för kriget och som fick stå för underhållet, innebar perioden omfattande ekonomiska och mänskliga förluster.

Jussi Jääskeläinens studie, som placerar sig i gränslandet mellan krigshistoria och ekonomisk historia, handlar framför allt om underhållet i den ryska armén och dess följder för civilbefolkningen. Finska kriget har även tidigare studerats ur detta perspektiv. Jääskeläinens undersökning berör också i allra högsta grad den problematik som hänger samman med ett samhälles återgång till fred: en period då kriget inte ännu var över, men man inte heller kunde tala om fred.

Jääskeläinen fokuserar främst på de områden som drabbades av förstörelse p.g.a. de ryska trupperna. Här är utgångspunkten klar redan från början. Jääskeläinen hade i större utsträckning kunnat begrunda andra alternativ; med andra ord fall där det inte alls inträffade någon förstörelse eller där det inte uppstod några konflikter mellan de ryska trupperna och lokalsamhället. Så skedde i södra och västra Finland, som snabbt erövrades av den ryska armén.

Frågeställningen fokuserar å ena sidan på den erövrade arméns underhåll och lokalsamhällets roll som resurs, å andra sidan på krigets materiella följder (s. 11). Dessutom studeras huruvida den ryska arméns logistik kan betraktas

som klart effektivare än den svenska samt de krigsskador den ryska armén orsakade i lokalsamhället.¹ Forskningsproblemen är delvis alltför krävande med tanke på det primärmaterial som använts. Det främsta källmaterialet utgörs av de intressanta, men då det gäller bevisvärdet begränsade, skadersättningsansökningarna. Att med hjälp av ett material som skapats av det finska lokalsamhället skapa sig en bild av underhållet inom den *ryska* armén innebär en stor utmaning. Dessutom är det tveksamt om man kan jämföra ”effektiviteten” i underhållet på det här sättet, eftersom den anfallande och den försvarande armén hade olika ställning i lokalsamhället då det gällde användningen av resurser. Därför är det svårt att ansluta sig till författarens slutsats i det sista kapitlet (s. 242), enligt vilken det ryska underhållssystemet var mer kostnadseffektivt än det svenska.² I underkapitlet 2.1 har till truppersnas underhåll också räknats sådant som hänför sig till strategisk förstörelse och hämnd. De borde inte blandas ihop med underhåll, eftersom betydelsen av dem ur ett rationellt perspektiv är helt motsatt om man beaktar syftet. Drog ockupanterna någon nytta av att bränna gårdar och utsätta befolkningen för en hårdhänt behandling – om man närmar sig frågan med utgångspunkt i underhållet? Gjorde ett sådant förfarande det ryska underhållet mer effektivt än det svenska?

I undersökningen behandlas endast i begränsad omfattning enskilda individer i lokalsamhället, och granskningen av personliga förluster är mycket begränsad. I det förtjänstfulla femte kapitlet finns visserligen några belysande exempel. Jääskeläinen motiverar inte tillräckligt varför han valt att inte behandla personförluster. I en doktorsavhandling räcker det inte med att skriva att ”personförlusterna inte är föremål för undersökningen” (s. 12 och 189).³ De tomma platserna kring bordet i torpet var en konkret och gripande konsekvens av kriget.

Enligt Jääskeläinen finns det endast litet relevant tidigare forskning på området. Han har emellertid i första hand letat efter publikationer där man har tillämpat ett liknande material som han själv (s. 15), vilket innebär en avsevärd begränsning. Samtidigt blir undersökningens placering på forskningsfältet oklar, trots att författaren är väl förtrogen med den internationella litteraturen om krigshistoria och krigslogistik. Jääskeläinen använder endast i liten omfattning svenska och finländska översiktsverk över tidsperioden, trots att de kunde ha gett viktig information om kontexten och placerat in undersökningen i allmänhet på ett svensk-finländskt samhällskontinuum. I avhandlingen finns inte heller någon allmän översikt över finska kriget eller över den allmänna strategi som den svenska militära ledningen tillämpade.

¹ ”[oliko] Venäjän armeijan logistiikka selvästi tehokkaampaa kuin Ruotsin” samt ”venäläisten sotajoukkojen aiheuttamia sotavahinkoja paikallisyhteisölle”.

² ”Venäjän huoltojärjestelmä oli kustannustehokkaampaa kuin Ruotsin huoltojärjestelmä.”

³ ”Nämä [henkilövahingot] eivät kuitenkaan ole tutkimuskohteena.”

De svenska truppernas reträttplan och motanfallsstrategin bidrar t.ex. till förståelsen av varför de problem som uppstod till följd av kriget koncentrerade sig just till Vasa län.

Jääskeläinen gör med hjälp av internationell litteratur en omfattande utredning av de europeiska stormakternas krigsmakter. Däremot studeras inte grunderna för den svensk-finska rotearmén, trots att detta hade varit av betydelse då man t.ex. undersöker lokalsamhällets kapacitet att ta emot och underhålla trupper. Med hjälp av t.ex. J. E. O. Screens, Jari Niemeläs eller Lars Ericsons (Ericson-Wolke) verk om den svenska armén hade det varit möjligt att skapa en bild av hurdana krav från krigsmaktens sida lokalsamhällena var vana vid under fredstid. Ockupanternas åtgärder skiljde sig kraftigt från de "egna" truppernas verksamhet. Med undantag för stora nordiska kriget behandlar Jääskeläinen endast kortfattat erfarenheterna från tidigare krig mellan Ryssland och Sverige.

I lokalhistoriska verk har man i varierande omfattning studerat finska kriget och dess följder. Jääskeläinen har inte systematiskt använt sig av denna litteratur, trots att det i många fall hade underlättat det krävande forskningsarbetet och bidragit till förståelsen av vardagen i lokalsamhällena. En systematisk analys av lokal- och landskapshistoriker hade gett värdefulla bidrag och uppgifter om både lokala grundläggande strukturer (t.ex. gårdstal, befolkningstal, förmögenhetsnivån i socknarna o.s.v.) och om tolkningarna av krigets konsekvenser. I lokalhistorikerna ingår rikligt med färdigt material som lämpar sig just för en djupstudie. Även *HTF:s* temanummer (2010:3) om de lokala konsekvenserna av finska kriget hade varit till nytta för undersökningen.

Jääskeläinen utgår från de ansökningar om ersättning för krigsskador som lämnades in till kammarexpeditionen vid den finländska regeringskanseljen (senaten) samt till civilkansliet vid Buxhoevdens högkvarter (med undersökningsprotokoll). De sistnämnda finns även i elektronisk form i Riksarkivets digitala samlingar. Materialet möjliggör en studie av såväl krigsskadorna som av de ockuperande truppernas krigsföringspraxis och underhållssystem. Insamlingen av uppgifter har visserligen skett vid olika tidpunkter. De ansökta summorna och så småningom de beviljade beloppen är även de angivna i olika valutor, som är svåra att jämföra p.g.a. inflationen och praktiska kursfluktuationer. Av undersökningen framgår att inte en enda av dem som ansökte om ersättning – kanske med undantag för köpmannen Petter Johan Bladh, som led stora förluster när hans gård Benvik förstördes – fick en rimlig ersättning för sina förluster.

Källorna är delvis i obalans med frågeställningen, eftersom underhållet av krigsmakten sätts i relation till ett material som upprättats om helt andra angelägenheter och för ett annat syfte. Materialet visar i första hand på förlusterna, vilket inte automatiskt är detsamma som underhållet. Då det gällde underhållet av en enhet hade soldaterna misslyckats om de blev tvungna att förstöra det lokalsamhälle de använde som resurs. Jääskeläinen har inte an-

vänt sig av sådant material som krigsmakten själv producerat, vilket i många fall också hade varit omöjligt, men just därför borde han ha skrivit mer utförligt om den ”snedvridning” som finns i källmaterialet och om materialets indirekta bevisvärde.

Den bild som skapas av krigsskadorna i lokalsamhället blir ibland endimensionell, när de lakoniska kataloguppgifterna i det svåra materialet inte kryddas med andra uppgifter om vardagslivet. Med ”djupstudie” avses i den här avhandlingen framför allt att det huvudsakliga materialet lästs mer noggrant och på ett djupare plan än tidigare. Läsningen är emellertid samtidig och överlappande, och blir därför tunn. Källorna har lästs efter varandra: t.ex. på s. 100 säger författaren att han först citerar myndighetskällor, sedan Kuortanebornas egen ansökan och slutligen forskningslitteraturen.⁴

I fråga om det huvudsakliga materialet grundar sig arbetet på en noggrann insamling av uppgifter och på en statistisk granskning. Tillvägagångssättet är i det närmaste kvantitativt. Jääskeläinen skriver emellertid endast knapphändigt om sina konkreta metoder. Ett problem i anslutning till både materialet och metoden är hur man skall få fram information om människors förluster. Vad ägde de personer som lämnade in skadeansökningar *innan* de drabbades av förlusterna? Det är svårt att tala om skador och förluster om vi inte vet vad och hur mycket i proportion människor ”i verkligheten” förlorade. Det hade knappast varit möjligt att lösa detta problem, men just därför hade det varit på sin plats att ta upp frågan till diskussion.

Jääskeläinen har systematiskt gått igenom ett omfattande källmaterial. Därremot använder han inte, inte ens i samband med de djupstudier han utför, annat material, t.ex. sockenstämmoprotokoll, bouppteckningar, domböcker eller handlingar ur kyrkoarkiven. Han har heller inte studerat förmögenhetslängderna för åren 1800–1803 i original, trots att materialet i fråga gör det lättare att slå fast hurdana proportionella förluster det handlade om. I studien jämförs krigsskador i olika områden och socknar, men författaren hänvisar inte till metodlitteraturen på området. Framför allt den historiska sociologin hade erbjudit hjälpmedel i analysen av det rätt så svårhanterliga materialet. Över huvud taget är det i en kvantitativ och komparativ undersökning av stor relevans huruvida man verkligen kan jämföra siffrorna med varandra. Först då blir det möjligt att diskutera huruvida det handlar om ”endast” eller ”hela” tusen sedelrubel.

På ett flertal ställen redogörs för olika arbetsekonomiska avgränsningar samt avgränsningar som har att göra med undersökningsobjektet och -området (landsbygd kontra stad, Vasa län, föremålen för djupstudier och andra socknar i närheten av dem o.s.v.). Den tidsmässiga avgränsningen motiveras inte i den egentliga texten. Jääskeläinen visar emellertid att kriget fick konsekvenser för lokalsamhället på både lång och kort sikt.

⁴ ”[---] lainaan ensin viranomaislähteitä, sitten kuortanelainten omaa anomusta ja lopuksi tutkimuskirjallisuutta.”

För sina djupstudier har författaren valt ut Kuortane och Närpes, och förutom dem undersöks Saarijärvi, Gamlakarleby och Lappfjärd mer ingående än övriga socknar i Vasa län. Orterna är utvalda på basis av hur stora absoluta skador de drabbades av utgående från ersättningsansökningar och utbetalda ersättningar. Som motivering för att Kuortane och Närpes har valts ut nämns dessutom att den ena av dem representerar den svenskspråkiga bosättningen vid kusten, den andra den finskspråkiga bosättningen i inlandet (s. 24).⁵

Bilden av skadorna skulle åtminstone delvis bli en annan om orternas krigsskador sattes i relation till antalet gårdar i socknarna, befolkningstal eller t.ex. antalet personer som lämnade in ansökningar. Om man sätter de skador som sett anledning till ersättning i relation till befolkningstalen för år 1805 visar det sig att invånarna i socknarna i Vasa län i medeltal drabbades av förluster motsvarande 16 sedelrubel per person. Även det här sättet att mäta visar att förlusterna i Kuortane materiellt sett var överlägset störst (ca 67 sedelrubel per invånare). Efter Kuortane följer Gamlakarleby socken, Lappfjärd, Saarijärvi och Lappo (inklusive Nurmo). Däremot hamnar Närpes under medeltalet (ungefär 15 sedelrubel per invånare, placerar sig på plats 11). Mer än en tredjedel av förlusterna i Närpes drabbade köpmannen Petter Johan Bladh i Kaskö. Genom att betrakta förlusterna i relation till antalet invånare förändras siffrorna alltså en aning, vilket också inverkar på bedömningen av städernas relativa förluster.

Jussi Jääskeläinen har undersökt finska krigets lokala konsekvenser framför allt på basis av ansökningar om ekonomisk ersättning samt utgående från den ryska arméns underhåll. Även om jag ovan har framfört en del anmärkningar mot resultatet, har arbetet uppenbara förtjänster. Avhandlingen visar på ett övertygande sätt hur invånarna i Vasa län drabbades hårdast av kriget. I en helt egen klass befann sig Kuortane – det måste i efterhand betraktas som ett under att socknen överhuvudtaget återhämtade sig. Den hade redan tidigare drabbats av missväxt, och det täta vägnätet i socknen underlättade inte situationen under kriget.

Jääskeläinen kommer med mycket ny information bl.a. om hurudana produkt- och egendomsgrupper lokalsamhällena förlorade under kriget. Dessutom bidrar han med ny kunskap om de ”evakueringar”, d.v.s. beslagtagnanden och stölder, trupperna utförde under kriget. Krigshandlingarna var sällan den främsta orsaken till de ibland så omfattande ekonomiska förlusterna i socknarna och byarna. Den flitiga användningen av källorna ger säker och detaljerad information om krigsskadorna och deras landskapsmässiga och sociala fördelning. Avhandlingen belyser de processer av förstörelse och skador som uppstår när ett område blir krigsskådeplats. Långt ifrån alla av dessa problem, försakade av den exceptionella situationen, försvann när trupperna gav sig av, utan många av dem blev mycket långvariga. Enbart den ekonomiska åter-

⁵ ”[t]oinen pitäjistä edustaa rannikon ruotsinkielistä asujaimistoa, toinen sisämaan suomenkielistä asutusta.”

hämtningen kunde ta många år, vilket Jääskeläinen visar genom sin analys av den förstörelse som drabbade spannmål, boskapsuppfödning och skördar till följd av truppernas närvaro i området.

Petri Karonen

Kärlekens svärfångade väsen

Christina Douglas, *Kärlek per korrespondens. Två förlovade par under andra hälften av 1800-talet*, Södertörn doctoral dissertations 57, 296 s., Carlssons bokförlag, Stockholm 2011.

Det är på Kammakaregatan i Stockholm som Christina Douglas doktorsavhandling börjar år 1893, då Harald Dahlgren, lärare vid Högre Realläroverket, sitter och skriver brev till sin fästmö Hanna hemma i Synnerby i närheten av Skara. Harald och Hanna var förlovade i över fem år, från maj 1890 till augusti 1895 då de slutligen gifte sig efter att Harald hade fått en fast tjänst som lärare i Skara. Under största delen av denna tid var de hänvisade till brevväxling då de levde långt i från varandra medan Harald innehade olika vikariat och kortare lärartjänster och Hanna bodde kvar i föräldrahemmet. Brevväxlingen mellan dem har bevarats och utgör en fin inblick i hur de konstruerade sin relation och sin gemensamma kärleksberättelse.

Avhandlingens inledande syfte, som förtydligas och preciseras upprepade gånger, är ”att genom en biografisk studie av två par och deras brev få kunskap om och förståelse för hur det kunde te sig att initiera, konstruera och leva inom en kärleksrelation under andra hälften av 1800-talet”. Det andra paret är Haralds föräldrar, Erik och Sophia Dahlgren som i sin tur var förlovade under ett drygt år, från augusti 1856 till giftermålet i september 1857.

Kärlek är som fenomen flyktigt, och som ämne svärfångat: det finns en viktig skillnad mellan upplevelsen av kärlek och uppfattningar eller föreställningar om kärlek. Christina Douglas betonar att hon intresserar sig för upplevelsen av kärlek och för hur det kunde upplevas att leva inom en kärleksrelation. Denna upplevelse försöker hon fånga genom de tankar som registrerats i breven. Men eftersom upplevelsen av kärlek också påverkas av de rådande föreställningarna om kärlek, refererar hon även till en del av den samtida rådgivningslitteraturen kring kärlek och äktenskap. Hon betonar särskilt det tids- och situationsbundna i de iakttagelser hon gör: det är huvudpersonernas upplevelser av kärlek just under den förlovningstid som breven skrevs under som är föremålet för hennes intresse. Hur det blev efter äktenskapet och hur de berörda parterna upplevde sitt liv som make eller maka, väljer hon att inte behandla.

Genom fokuseringen på upplevelsen av kärleken aktualiseras existentiellistiska och mer teoretiska spörsmål såsom vad kärlek egentligen är, och om den känsla som kallas kärlek bör betraktas som en allmänmänsklig oföränderlig känsla, gemensam för alla mänskliga varelser oberoende av tid och rum. Douglas diskuterar kärleken som ett existentiellt skeende som människan ställs inför, oavsett vilka normer och värderingar som präglar upplevelsen. I sina resonemang framhåller hon oftast likheterna i upplevelsena framom olikheterna. Den teoretiska och synnerligen relevanta diskussionen bland kulturhistorikerna i allmänhet och känslöhistorikerna i synnerhet om vilka möjligheter historikerna har att förstå något så flyktigt som känslor i det förgångna, kunde hon dock gärna gå lite närmare in på. Som läsare vill man inte bara se likheterna utan också veta om det finns avgörande olikheter som försvårar eller rent av förhindrar förståelsen.

Christina Douglas närmar sig frågeställningen med en hermeneutisk ansats. Den centrala metoden är dialogen mellan forskaren och källorna och det bestämda målet är kunskap, men också förståelse för hur kärleksrelationen tedde sig för de inblandade parterna. Douglas för en mycket djuplodande och inkännande dialog med de fyra brevskrivarna. Närheten förstärks ytterligare av de många och ofta ganska långa brevcitaten som bildar den ena halvan av dialogen.

Närheten i Christina Douglas arbete märks också i att hon är noga med att redogöra för hur hennes egen förförståelse – t.ex. det faktum att hon i efterhand med säkerhet vet att förlovningarna verkligen slutade i äktenskap – påverkar hennes läsning av breven. Hon redogör också för en del av den personliga forskningsprocessen bakom arbetet: t.ex. hur hon som läsare till en början haft problem med att uppfatta Hannas röst i brevmaterialet, medan hon stundvis irriterat sig på Haralds starka och ofta insisterande röst i breven. Hon skriver också om sin egen ansvarskänsla som forskare och oron för att hennes egen framställning skall prägla de fyra brevskrivarnas eftermäle. Här öppnar hon, enligt min mening, upp för en viktig diskussion som ofta undviks av den biografiska forskningen, nämligen författarens förhållande till biografins objekt och synliggörandet av den biografiska forskningsprocessens mekanismer. Biografisk forskning är en mycket ojämn maktrelation där den ena parten med sitt tolkningsföreträdare har möjlighet att påverka hur biografins objekt kommer att uppfattas i fortsättningen. Biografiförfattarens arbete är en kognitiv process som styrs av kunskapsläget, men också av känsloreaktioner baserade på personliga upplevelser och förförståelse. Ur denna synvinkel är det viktigt med tanke på den vetenskapliga klarheten att inte bara ärligt redovisa för information och källor utan också för tolkningens tillkomstprocess då denna kan anses ha en betydelse för resultatet.

Den täta dialogen med brevmaterialet medför goda sidor – den djupa och inkännande analysen och de rika detaljerna – men också vissa begränsningar på bekostnad av de stora mönstren och de mer allmängiltiga och generella tendenserna. Valet att bara granska två kärlekspar gör det svårt att säga nå-

gonting om allmänna tendenser i tiden. Texten tenderar att bli lite vag p.g.a. ett rikligt användande av reservationer såsom ”ser ut att” och ”kan kanske vara”. Ofta sträcker sig de egentliga slutsatserna till att konstatera ett beteende i enlighet med, eller ett avvikande från, de tendenser som beskrivits av tidigare, mestadels anglosaxisk forskning med en bredare ansats.

Möjligheten att hitta förklaringar till de konstaterade avvikelserna är också färre p.g.a. de begränsade möjligheterna till jämförelser. De båda undersökta parens kärlekshistorier utspelar sig inte under samma tid (1860-talet respektive 1890-talet). Någon riktigt övertygande förklaring till detta val ges inte. Brevväxlingen fyllde inte heller samma funktion för de båda paren – Erik och Sophia träffades ganska ofta under sin betydligt kortare förlovningstid och skrev därför brev mer sporadiskt, medan Hanna och Harald under sin fem år långa förlovningstid var nästan helt hänvisade till att utveckla sin relation brevlades i och med att de vistades på olika orter största delen av tiden. Hanna och Harald använde breven som en arena där de kunde mötas, ibland på ett nästan fysiskt sätt, och utveckla sin relation, medan Erik och Sophia förmodligen hade möjlighet att göra en del av detta i verkliga möten. Under de fem år Harald och Hanna var förlovade hann de också diskutera kärlekens villkor betydligt mer ingående än Erik och Sophia gjorde. Detta försvarar en jämförande dialog mellan de båda paren i Douglas framställning och leder ofta till att Harald och Hannas relation får ett mycket större utrymme i behandlingen.

Christina Douglas betonar således, kanske lite motsägelsefullt, det unika i varje människa och strävar efter att lyfta fram de fyra aktörerna och deras unika upplevelser av kärlek, samtidigt som hon ändå hävdar att en nutida forskare kan hitta och känna igen vissa aspekter av kärleken över tid och oberoende av sin egen kulturella förståelse p.g.a. kärlekens drag av existentiellt skeende. Valet av två kärlekspår ur olika generationer förstärker också intrycket av att kärleken betraktas som ett allmänmänskligt fenomen vars existentiella karaktär inte påverkas av tid och rum. Douglas syn på förhållandet mellan det allmänna och det unika, liksom mellan det föränderliga och det beständiga, förblir därmed aningen otydlig genom hela avhandlingen.

Den intressanta diskussionen om brevens funktion för att skapa och upprätthålla den gemensamma relationen och den gemensamma kärleksberättelsen hör till avhandlingens förtjänster. Douglas framhåller att *breven i sig* till och med kunde utgöra *själva relationen* i vissa situationer såsom under perioder av Hanna och Haralds långa förlovning. Hon betonar brevens funktion som en arena för att bekräfta och befästa relationen samt förhandla och kanske omförhandla förhållandets utformning. Intressant i detta sammanhang är exempelvis Hanna och Haralds diskussion om vem som egentligen hade tagit det första initiativet till deras kärlekshistoria. Douglas betecknar denna diskussion som ett led i utformandet av parets gemensamma kärleksberättelse. En sådan berättelse är det etablerade parets gemensamma berättelse om sig själva som par. Den handlar ofta om det gemensamma förhål-

landets tillkomst: hur man blev tillsammans och vem som gjorde vad eller tog initiativ på vilket sätt (något som det inte alltid behöver råda konsensus kring). I Hanna och Haralds fall handlade det om huruvida Hanna genom att hon i ett tidigt skede hade bekänt sin kärlek till Harald för dennes syster, kanske hade gett upphov till Haralds böjelse för henne, vilket Harald i sin tur kraftigt motsade eftersom ett sådant antagande i Douglas tolkning skulle ha utmanat Haralds roll som man och riskerat att ställa Hannas kvinnlighet i tveksam dager p.g.a. att kvinnor inte förväntades ta initiativ till relationer.

Christina Douglas sätt att skriva är tydligt och lätt att läsa. Dispositionen är väl avvägd och genomtänkt. För att befria texten från utveckningar och tilläggsinformation använder hon noter på ett förhållandevis frikostigt sätt. Noterna, som ofta gör utstickare på både mikro- och makronivå, tillhandahåller läsaren med både historiska sammanhang och detaljer. Douglas avhandling erbjuder fyra exempel på hur kärleken kunde kännas under 1800-talets senare hälft i en rik skildring av fyra förälskade människors upplevelser.

Julia Dahlberg

Lektorat i svenska språket i Tyskland

Andreas Åkerlund, *Mellan akademi och kulturpolitik. Lektorat i svenska språket vid tyska universitet 1906–1945*, Studia Historica Upsaliensia 240, 312 s., ill., Uppsala universitet, Uppsala 2011.

År 1906 inrättades det första lektoratet i nordiska språk i Berlin, och sju år senare grundades ett motsvarande lektorat i Jena. Under första hälften av seklet inrättades sammanlagt hela tio lektorat i svenska (eller nordiska språk) vid tyska universitet. I takt med att antalet lektorat ökade hamnade de också i allt högre grad i fokus för politiska intressen. I doktorsavhandlingen *Mellan akademi och kulturpolitik. Lektorat i svenska språket vid tyska universitet 1906–1945* visar Uppsalahistorikern Andreas Åkerlund vilka intressen som spelade in vid inrättandet av tjänsterna, vem som tog initiativen samt vem som såg till att upprätthålla lektoraten. Åkerlund placerar också in dem i en större samhällskontext och ett politiskt sammanhang genom att studera hur lektoraten och de akademiska kontakterna mellan Sverige och Tyskland påverkades av för det första Weimarrepublikens grundande 1919, för det andra det nationalsocialistiska maktövertagandet 1933 och för det tredje andra världskrigets utbrott 1939.

Åkerlund utgår i sin analys från den skärningspunkt som uppstår mellan å ena sidan Tyskland och Sverige, å andra sidan universitetsvärlden och utrikespolitiken: på så vis uppstår fyra fält: ”ett tyskt akademiskt, ett tyskt politiskt, ett svenskt politiskt och ett svenskt akademiskt fält” (s. 40). Fokuseringen på just Tyskland har tre orsaker. För det första var Tyskland det land i Europa som hade klart flest lektorat i svenska språket, vilket underlättar en studie av politiken kring lektoraten. För det andra inleddes i slutet av 1800-talet en period av intresse för att sprida kunskap om det egna landet, dess kultur och språk, i utlandet. Lektoraten var ett led i denna strävan, och gör det möjligt att studera på vilket sätt den utlandsinriktade politiken tog sig uttryck i Tyskland och hur den satte sin prägel på relationerna mellan Tyskland och Sverige. För det tredje gör det politiska maktskiftet 1933 Tyskland till ett intressant undersökningsobjekt, inte minst med tanke på den utrensning och de förändringar som skedde inom universitetsvärlden. Dessutom ledde nationalsocialisternas maktövertagande till ett starkt intresse för Norden och det nordiska.

Åkerlunds avhandling bidrar med intressant ny information om de svenska lektoraten i Tyskland, ett tema som tidigare inte uppmärksammats i någon större utsträckning – som Åkerlund själv konstaterar utgörs litteraturen på området främst av jubileumsskrifter och liknande, inte av vetenskapliga undersökningar. Åkerlund förankrar sin studie i Pierre Bourdieus teorier om fält, även om han i stället för ett ”vetenskapligt fält” har valt att tala om ett ”akademiskt fält” – syftet med detta är att också inkludera undervisningen.

Upplägget i avhandlingen är kronologiskt. Förutom inledning och sammanfattning har boken sex kapitel, där de två första täcker perioden från början av 1900-talet, då de första lektoraten inrättades, fram till nazisternas maktövertagande 1933. I dessa två kapitel är det själva inrättandet av lektoraten som står i fokus. I de återstående fyra kapitlen behandlas tiden mellan maktövertagandet och andra världskrigets slut, d.v.s. 1933–1945. Vad materialet beträffar använder Åkerlund sig främst av administrativt material ur tyska och svenska arkiv men även av litteratur, brev, tidningsartiklar m.m.

När nazisterna tog makten 1933 fanns det nio lektorat i svenska språket vid tyska universitet. Två av dem, i Berlin och Jena, var lektorat i nordiska språk och hade grundats redan före första världskriget. Det första lektoratet uttryckligen i svenska språket inrättades 1917 i Kiel. Det följdes snabbt av lektorat i Rostock och Greifswald. Det sistnämnda var, för att citera Åkerlund, ”det enda exemplet på ett svenskt lektorat vars grundande på ett direkt och väldigt tydligt sätt följde av den tyska statens satsning på utlandsvetenskaper” (s. 62). I bakgrunden fanns den debatt om tysk kulturpolitik som fördes åren före första världskriget, och där tyskarnas bristande kunskaper om utlandet ofta lyftes fram. Man hävdade att språkkunskaper och i övrigt kunskap om andra länder var en förutsättning för att lyckas föra en lyckad politik riktad just mot utlandet. Därmed knöts utrikespolitiken ihop med satsningen på studier av utlandet. Men även om just lektoratet i Greifswald, knutet till det nordiska institutet i Greifswald, var ett typexempel, var det tydligt att den diskussion som fördes i anslutning till andra lektorat också genomsyrades av såväl vetenskapliga som kulturpolitiska argument. Lektoratet i Greifswald följdes av lektorat i Hamburg, Leipzig, Berlin (lektoratet i nordiska språk omorganiserades, och man inrättade ett lektorat enbart i svenska språket) och Tübingen.

Lektorerna skulle inte enbart undervisa i svenska språket, utan de skulle även väcka intresse för Sverige och Norden överlag, också bland de studenter som inte studerade svenska språket. Åkerlund noterar också att det verkar som om de lektorat som inrättades under 1920-talet var avsedda för en viss person: t.ex. när filosofiska fakulteten i Leipzig år 1921 ansökte om ett lektorat, lämnade man även in ett förslag på vem som skulle utses till lektor. Efter inrättandet av lektoratet i Greifswald skedde också en intressant förändring i argumentationen för inrättande av lektorat: universiteten började som den främsta motiveringen föra fram att lektoraten var av stor betydelse för den tyska utlandsinriktade kulturpolitiken: ”I praktiken tog alltså aktörer inom universiteten, med Bourdieus terminologi aktörer inom det akademiska fältet, över argument ur den statliga retoriken kring lektoraten och gjorde dem till sina egna” (s. 69). Initiativen kunde å sin sida komma från ett flertal olika håll: från staten, från de filosofiska fakulteterna eller från en enskild professor. I Jena och Rostock hade två personer erbjudit sig att verka som oavlönade lektorer, och lade samtidigt grunden för inrättandet av lektoraten. Nästan samtliga lektorat knöts till institutioner för germanistik.

I avhandlingens tredje kapitel diskuterar Åkerlund kopplingen mellan Riksföreningen för svenskhetens bevarande i utlandet (grundad 1908) och lektoraten. Det är tydligt att det tyska intresset för att öka kunskapen om utlandet mycket väl sammanföll med Riksföreningens ambitioner. Föreningen var grundad enligt tysk och italiensk förebild, och var ett led i en mer allmän strävan efter att bevara det egna landets språk och kultur i utlandet. Riksföreningen insamlade bl.a. medel för inrättandet av en professur i svenska språket i Rostock, och delade ut stipendier till lektorerna. Åkerlund noterar att vissa lektorat var helt beroende av pengar från Riksföreningen. Någon professur i Rostock blev det inte – medlen ”åts upp” av den enorma inflationen. Även en del lektorat drabbades hårt. Medlen från Riksföreningen bestod dels av medlemsavgifter, dels av donationer från enskilda personer: t.ex. gav fabrikören Rudolph Grave i Stockholm årligen bidrag till såväl Rostock som Greifswald. När Riksföreningens ordförande Vilhelm Lundström fyllde sextio år 1929 fick han motta en donation på 50 000 kronor från redaränkan Martina Lundgren i Göteborg. Pengarna skulle gå till ett svenskt lektorat i Marburg. Riksföreningen kunde också i hög grad påverka vem som utsågs till lektorer (och det gällde inte enbart de lektorat Riksföreningen bidrog till att finansiera). Enligt Åkerlund lyckades Lundström bygga upp ett effektivt kontaktnät där många tyska professorer ingick, och när ett lektorat skulle tillsättas bad de Lundström om råd. Riksföreningen ordnade även konferenser för lektorerna, och Lundström brevväxlade regelbundet med lektorerna i Tyskland. Hösten 1930 skapades en lektoratsavdelning inom Riksföreningen, som gjorde att arbetet för lektoraten blev mer strukturerat.

Att den svenska staten visade så litet intresse för lektoraten var av allt att döma en förutsättning för att Riksföreningen i så stor utsträckning kunde kontrollera verksamheten. Detta förändrades emellertid efter det nazistiska maktövertagandet. De flesta lektorer i svenska verkar ha kunnat fortsätta arbeta som vanligt, men två av dem drabbades konkret av nazisternas universitetspolitik, nämligen Stellan Arvidson i Greifswald och Vilhelm Scharp i Berlin. Den förstnämnde avskedades av politiska skäl (han hade varit aktiv inom vänstern i Sverige). Vilhelm Scharp blev å sin sida uppsagd för att man i stället skulle kunna anställa den kände svenske nazistsympatisören Malte Welin. Utnämningen kritiserades starkt bl.a. i den svenska pressen, och man insåg då från tyskt håll att den kunde försvåra de tysk-svenska relationerna. Resultatet blev att Welins docentur drogs tillbaka, och Scharp återanställdes. Å andra sidan finns det också exempel på att man försökte ställa sig in hos de tyska myndigheterna: Nils Kjellman, verksam i Jena och Leipzig, lät skicka ut ett upprop till lektorerna i vilket de med sina underskrifter skulle intyga att ”den tyska revolutionen i allo var riktig och berättigad” (s. 132). Scharp reagerade starkt och ansåg att Kjellman försatte de lektorer som inte vill underteckna uppropet i en besvärlig situation.

Händelserna i anslutning till Scharps lektorat bidrog till att man i Sverige grundade den statliga Upplysningsnämnden, som skulle sprida information om Sverige i utlandet och fungera som ett slags motvikt till den nationalsocialistiska politiken. Tanken var att man skulle överse på vilket sätt Sverige framställdes utomlands. Då det gällde lektoraten skulle nämnden rekommendera lämpliga kandidater. Detta arbete underlättades av att man i Upplysningsnämnden idkade ett nära samarbete med Riksföreningen för svenskhetens bevarande i utlandet och därmed kunde utnyttja föreningens kontakter. Vid samma tid blev tyskarna allt mer intresserade av att kontrollera lektoraten. Orsaken var att man för utlandspropagandans skull ville få kontroll över de tyska lektoraten i Sverige, och som ett led i denna strävan hamnade också de svenska lektoraten i Tyskland i fokus eftersom de kunde användas som ett medel för påtryckningar mot Sverige. När man från tyskt håll såg att den svenska staten engagerade sig mer i de svenska lektoraten i Tyskland, såg man motsvarande möjlighet till påverkan i Sverige.

Åkerlund konstaterar att de tyska lektoraten åren 1936 och 1937 var viktigare för de tyska myndigheterna än de svenska lektoraten i Tyskland. Man var medveten om att innehavarna av lektoraten i tyska i Sverige inte sympatiserade med nationalsocialismen, och därför blev det särskilt viktigt att försöka skaffa sig inflytande över tillsättningarna av lektorat. Reichsministerium für Wissenschaft und Volksbildung (REM) föreslog därför att man skulle ingå ett tysk-svenskt bilateralt avtal om tillsättningarna av lektoraten i de bägge länderna. Om de svenska myndigheterna vägrade gå med på avtalet skulle enbart finlandssvenskar anställas som lektorer i svenska i Tyskland. Efter förhandlingar enades de svenska och de tyska myndigheterna om ett avtal, men högskolor och universitet i Sverige motsatte sig avtalet, och projektet rann ut i sanden. Från tyskt håll hyste man dock även i fortsättningen förhoppningar om att kunna kontrollera lektoraten i Tyskland.

I kapitel sex behandlas i princip samma period som i föregående kapitel, men här fokuserar Åkerlund på andra aktörer än de statliga myndigheterna. Han har två syften: för det första studerar han vilka olika aktörer inom universitetsvärlden i Tyskland som försökte utöva inflytande över lektoraten och för det andra undersöker han hur konflikterna mellan tyska och svenska myndigheter påverkade lektoraten i Tyskland. Åkerlund har valt ut tre fall som han granskar med utgångspunkt i de två ovan nämnda frågorna: lektoraten i München, Jena och Leipzig (innehades fram till 1937 av samme person) samt Rostock. Hans slutsats blir att det fanns aktörer som uppenbart hade för avsikt att utnyttja lektoraten som "ideologisk resurs". Som ett exempel kan nämnas det institut för nordisk kultur som inrättades i Rostock. Tanken var att institutet skulle ägna sig åt rasbiologi, etnografi och nordisk mytologi, och initiativet vann stöd av utbildningsministeriet i Schwerin. Det mötte emellertid också ett starkt motstånd, bl.a. inom universitetsvärlden, där man inte var nöjd med planen för hur de nordiska studierna skulle fördelas mellan universiteten. Planerna gick om intet, men i stället vidtogs åtgärder för att

utvidga och stärka lektoratet i svenska vid universitetet i Rostock. Ett led i denna strävan var att få den långvarige lektorn Alexander Mutén utsedd till professor. Turerna kring professuren var många, och det hela slutade med att Mutén utnämndes till ”Honorarprofessor”.

I alla de undersökta fallen, München, Jena och Leipzig samt Rostock, fanns det tydliga kopplingar och allianser mellan universitetsvärlden och vad Åkerlund kallar ”lokala aktörer ur den politiska sfären” (s. 198). Däremot är det intressant att notera att man ofta mötte motstånd av ministerierna i Berlin – REM och Auswärtiges Amt. Detta berodde på deras tidigare nämnda mål att kontrollera tillsättningarna av lektoraten, för att på så vis kunna utöva påtryckningar på den svenska staten.

I det sjunde kapitlet tar Åkerlund upp lektoraten under kriget. I fokus står de förändringar kriget medförde för de svenska lektoraten i Tyskland och förhållandet mellan olika aktörer som försökte få kontroll över lektoraten: den svenska respektive den tyska staten samt olika aktörer inom den tyska universitetsvärlden. I kapitlet studeras även hur man från Upplysningsnämndens och Riksföreningens håll gick till väga för att upprätthålla lektoraten under kriget.

Genast efter krigsutbrottet inriktade sig Upplysningsnämnden på att fördjupa sitt upplysningsarbete i utlandet. Tanken var att den i händelse av krig också skulle ägna sig åt propagandaverksamhet. Man ansåg också att det var viktigt att de svenska lektorerna stannade kvar i Tyskland, och man ville därför också höja det ekonomiska stödet till lektorerna. I maj 1940 underställdes Upplysningsnämnden Statens Informationsstyrelse, och blev 1941 en helt statlig inrättning. Den fortsatte emellertid samarbeta med Riksföreningen för svenskhetens bevarande i utlandet. Denna skötte även i fortsättningen om rangordningen av de som sökte lektorat i utlandet, varefter ärendet gick vidare till Upplysningsnämnden. Samarbetet mellan de båda institutionerna var intensivt under krigsåren.

Då det gäller själva tillsättningen av lektoraten har Åkerlund noterat en intressant förändring: tidigare hade det som sagt förekommit ett flertal konflikter, men efter krigsutbrottet var den tyska staten inte längre intresserad av att försöka påverka vem som utsågs till lektor. Man försökte inte heller utnyttja lektoraten för att utöva påtryckningar mot den svenska staten. Den svenska Upplysningsnämnden satsade emellertid ännu mer på sitt arbete med lektoraten, och den fick därmed ett mycket stort inflytande över valet av nya lektorer. Lektoraten knöts till UD, och lektorerna fick s.k. kabinettpass (tilldelades svenskar som vistades i utlandet på uppdrag av staten) som skulle underlätta deras resor ut ur Tyskland. Lektorerna fick också konkret stöd i form av pengar, livsmedel m.m.: eftersom de bara fick föra ut en begränsad summa pengar ur Tyskland fick en del av lektorerna problem med att betala sina räkningar i Sverige, och då kunde Riksföreningen eller Upplysningsnämnden rycka in. Dessutom såg man till att skicka extra matransoner och alkohol till lektorerna. Allt som allt visar Åkerlund att man helt klart

ansåg det vara viktigt att upprätthålla lektoraten och underlätta deras tillvaro i Tyskland. Situationen blev emellertid till slut ohållbar, och Åkerlund antar att alla lektorer hade lämnat Tyskland före kapitulationen i maj 1945. Även Upplysningsnämnden avskaffades i en strävan efter att omorganisera upplysningsarbetet i utlandet (uppgifterna övertogs av Svenska Institutet).

Åkerlunds avhandling är välskriven och belyser såväl de akademiska kontakterna mellan Sverige och Tyskland som det politiska sammanhanget. Författaren rör sig skickligt mellan olika nivåer: de enskilda lektorerna, den tyska universitetsvärlden, de svenska respektive tyska statliga myndigheterna o.s.v. Han lyckas väl med att knyta ihop det akademiska och mer allmänna tyska intresset för det nordiska med de politiska ambitionerna och strävan efter att kontrollera lektoraten. På så vis synliggör han de många typer av motiv som låg till grund för inrättandet och upprätthållandet av de svenska lektoraten i Tyskland.

Jennica Thylin-Klaus

Nasjonal samling – Vidkun Quislings skapelse

Mette Gismerøy Ekker, Ole Kolsrud og Åse A. Lange (red.), *Nasjonal Samling. Møteprotokoll 1934–1945*, 172 s., Riksarkivet, Oslo 2011.

Nasjonal Samling (NS) var i högsta grad den norske officeren och politiker Vidkuns Quislings (1887–1945) egen rörelse. Quisling tjänstgjorde under första världskriget vid den norska generalstaben och fungerade åren 1918–1921 som militärattaché i Finland och Ryssland. Därefter deltog han i det internationella hjälparbetet, den s.k. Nansen-hjälpen, i Ryssland och Ukraina som sekreterare åt Fridtjof Nansen. Efter några år som diplomat och affärsman återkom han 1930 till hemlandet tillsammans med sin ryska hustru Maria. Därefter etablerade han sig som politiker och verkade 1931–1933 som försvarsminister i Bondepartiets regering med först Peder Kolstad och efter dennes död Jens Hundseid som statsminister.

I början av år 1933 började statsrådet Quisling organisera en norsk fasciströrelse under namnet *Nordisk Folkereisning*, senare Nasjonal Samling. Partiet deltog i stortingsvalet hösten 1933, men lyckades erövra endast 25 000 röster (2,2 %) och fick inga mandat. I kommunalvalet 1934 fick man drygt 15 000 röster och 58 representanter i landets kommunalstyren. Stortingsvalet 1936 gav mindre än två procent av rösterna och senast kommunalvalet 1937 visade att NS spelat ut sin roll som parlamentarisk påverkare.

Förhandenvarande verk innehåller Nasjonal Samlings riks- och rådsmötesprotokoll från 21 partisamlingar under perioden januari 1934 till april 1945. Efter kriget hamnade dessa protokoll i privat ägo och kunde först sommaren 1999 överlämnas till det norska Riksarkivet. Denna källutgåva är ett resultat av ett arbete som inleddes i februari 2005. Protokollen finns också i faksimil på Riksarkivets nätsidor.¹

Källsamlingen är sålunda utgiven av Norges Riksarkiv och försett med ett kort förord av underdirektören Tor Ulset. Som redaktörer står arkivarie Mette Gismerøy Ekker, förste arkivarie Ole Kolsrud och arkivarie Åse A. Lange. Den sistnämnda har även ansvarat för bilderna och bildtexterna. För textgranskningen och manuskriptet svarar främst Mette Gismerøy Ekker. Boken är försedd med ett inledningskapitel skrivet av Ole Kolsrud. Texten har ursprungligen transkriberats och dataförts av konsulent Bjørg Kleven.

Vidkun Quisling var en mycket komplex och mångfacetterad personlighet, och han var redan under sin livstid mycket omdebatterad. Enligt många utsagor hade han en hög moral och besatt en stor personlig integritet. Hans intellekt var lysande, han var religiös och karaktäriserades av släkt och vänner som ”godheten” själv. Nasjonal Samlings mötesprotokoll är en viktig källa inte bara till partiets historia, utan de kan även hjälpa oss att förstå Quisling

¹ <http://www.arkivverket.no/NS-protokoll>.

och den utveckling som ledde till att han, trots sina eminenta personliga egenskaper, blev en hatad landsförrädare, som arkebuserades på Akershus i Oslo en mörk morgonnatt den 24 oktober 1945. Själv ansåg han sig oskyldig till de anklagelser som riktades mot honom och betraktade sig själv som "utvald". Den norske historikern Hans Fredrik Dahl kommer säkerligen nära sanningen då han i sin stora biografi över Quisling menar att "[d]et är likväl de storhetsvansinniga dragen mer än det yttre handlingsmönstret som ger nyckeln till en karaktäristik av Vidkun Quisling."²

Utgåvan innehåller sammanlagt trettio mötesprotokoll. De omfattar 21 partisamlingar, den första 28–29.1.1934 och den sista 23–24.4.1945. Det handlar sålunda om protokoll från Nasjonal Samlings riksmöten, vilka går under olika benämningar: partiting, riksmöte och en gång, i juli 1938, allmänt möte. I samband med dessa stora partimöten med flera hundra deltagare hölls alltid också rådsmöten med ett mindre antal, 15–20 deltagare. Fr.o.m. år 1942 hölls s.k. *førerting*, som innebar ett utvidgat rådsmöte. Riksmöten eller riksting (som det kallades 1942) hölls totalt åtta gånger åren 1934–1942, men protokollen från det sjunde riksmötet i Hamar i augusti 1939 saknas (rådsmötesprotokollet från samma samling finns emellertid). De flesta av riks- och rådsmötena hölls i Oslo. Före kriget hölls möten också i Trondheim 1934, i Stavanger 1935 och i Hamar 1937, 1938 och 1939. Efter att Quisling blivit ministerpresident den 1 februari 1942 hölls mötena på Slottet i Oslo, med undantag av *førertinget* i september 1942, som arrangerades i universitetets gamla festsal.

Före ockupationen hade alla protokoll uppgjorts av NS:s generalsekreterare Rolf Jørgen Fuglesang, med några undantag: Hans Peder L'orange & Karl Hessvedt (1934) samt Ragna Prag Magelssen (1939). Efter den 9 april 1940 fördes de flesta protokoll av generalsekreterarens ställföreträdare Sjonne Melstrøm, förutom protokollet från det utvidgade rådsmötet i Oslo den 9 juni 1940 (Fuglesang) och från det utvidgade *førertinget* i universitetets festsal den 25 september 1942 (Erik Arveschoug) samt protokollen från *førertingen* i juni 1942 och september 1943 (Finn Thrana). Arveschoug var chef för NS:s rikslednings personalkontor och Thrana var Quislings regeringssekreterare.

Utgåvan avslutas med ett fylligt personregister, som utarbetats av Ole Kolsrud. Däri ingår upplysningar om 530 personer och deras uppgifter inom Nasjonal Samling. Boken är även försedd med ett omfattande, ställvis unikt bildmaterial, i första hand personporträtt på NS:s medlemmar, men även andra bilder, främst från riks- och rådsmötena. Själva protokollen är försedda med bilagor i form av program, deltagarförteckningar etc., vilka ofta limmats in i texten. Normalt består mötesprotokollet av följande delar eller åtminstone några av dem: upplysningar om mötestyp, tids- och platsangivelse, deltagarförteckning, program, referat, mötesavslutning, signaturer och protokollförares underskrift (s. 16).

² Hans Fredrik Dahl, *Vidkun Quisling. En norsk tragedi* (Stockholm 1993, sv. övers.), s. 8.

En titt i protokollen ger vid handen att de är av olika karaktär, beroende på partiets samhällseliga tyngd. Sålunda har protokollen för mellankrigstiden fram till april 1940 närmast relevans för partiets egen interna historia, medan de därefter även belyser centrala frågor rörande förhållandena i Norge under den tyska ockupationen 1940–1945. Sålunda är protokollen från riksmötet i Oslo 1934 samt från riks- och råds-mötet i Trondheim samma år föga intressanta. Bägge besöktes av några hundra partimedlemmar. Protokollen är allmänt hållna, rent av summariska och innehåller ringa information av allmänt intresse. Enligt Dahl antog partiet till sina yttre former i mycket drag av en scout-rörelse, ungdomlig trosglöd, halvmilitär organisation, patriotiska och naivt plikttrogna anhängare.³ Intresset var ändå så stort att högertidningen *Tidens Tegn* publicerade Quislings förslag till rikstingsförfattning på första sidan den 13 juli och gav det sitt stöd i en ledande artikel några dagar senare. Quisling skickade också förslaget till Stortinget, som emellertid aldrig tog upp det till behandling.

De följande riksmötena, i Stavanger 1935 och i Oslo 1936, hade bägge över tusen deltagare och mötesmaterialet är nu något fylligare än år 1934. På riksmötet i Stavanger den 27 juli 1935 antog mötet en resolution om Kieltraktaten, aktuell p.g.a. Grönlandsfrågan. Dessutom utsändes ett upprop till det norska folket för publicering i tidningspressen. Resolutionen föranleddes av det domslut internationella domstolen i Haag utfärdat i Grönlandsfrågan med anledning av konungariket Norges delning i Kieltraktaten 1814, då Island, Färöarna och Grönland blev danska. Detta ansågs av NS ”rettstridigt”, även om resolutionen nog erkände Islands och Färöarnas självstyre. Däremot anslöt sig mötet till Norges Bondelags resolution om Kieltraktaten och protesterade mot tanken på att Danmark kunde avhända Grönland till någon makt utanför Norden. Mötet krävde ”att Danmark gjør gammel urett Norge god igjen.” (s. 34). I uppropet ondgjorde man sig över det regeringsbärande Arbeiderpartiets ”marxistiska” program och beskyllde partiet för att förbereda en marxistisk revolution i Norge. Man krävde också att Trotskij skulle utvisas från Norge, menade att de gamla borgerliga partierna hade spelat ut sin roll i den norska politiken och manade till nationell resning oberoende av parti- och klassintressen. Det behövdes, enligt uppropet, en handlingskraftig nationell riksregering som stod över rikspolitiken. I uppropet framlades även ett förslag till riksting samt en plan som syftade till Norges ekonomiska uppsving. ”Vårt mål er å organisere et solidarisk norsk folkesamfund på arbeidslivets grunn med et sterk og stødig styre. Orden, rettfærd og fred. Solidaritet og organisasjon.” Detta program var utarbetat av Vidkun Quisling själv, och var i högsta grad ett fascistiskt partiprogram (s. 35–37).

Varken i riksmötesprotokollet eller i råds-mötesprotokollet av år 1935 fanns det hänvisningar till antisemitismen, däremot nog till styggelser och antinationalistiska fenomen som marxism och allmän liberalism. Enligt Dahl synes

³ Dahl, *Vidkun Quisling*, s. 108.

Quisling ha "tänkt om" i judefrågan sommaren 1935 och därefter var både Quisling och partiet antisemitiska. Judendomen blev en av partiets huvudfiender och motsättningen stod mellan "den nordiska och den judiska principen". Den "judiska världsligan" representerades av både de liberala demokratierna i Europa och av bolsjevismen. Också partiets huvudorgan *Fritt Folk* anammade antisemitismen hösten 1935. Samtidigt innebar denna förändrade ståndpunkt en inre konflikt inom partiet, där en stor del av de nationalistiskt sinnade anhängarna även var kristna och kände sig främmande för den anti-judiska agitationen. Valnederlaget 1936 ledde till en definitiv splittring i det att Quislings närmaste man, fylkesledaren i Akershus och hirdchefen J. B. Hjorth, bröt med NS 1937. Kommunalvalet samma år blev en katastrof för partiet, och dess roll inom norsk politik syntes närma sig sitt slut.

Mötesprotokollen från år 1936 är tämligen summariska och intetsägande, liksom även protokollen från 1937 års möten. Partiet befann sig i den norska politikens marginaler och hade föga inflytande inom riks- och kommunalpolitiken. Pengarna var slut och frågan är om ens Quisling längre trodde på en lysande framtid för sitt parti. De världspolitiska händelserna kom emellertid att spela Quisling och NS i händerna på många sätt. Kristallnatten 1938 innebar ett uppsving för Quisling personligen i det han blev en efterfrågad föredragshållare i judefrågan. Han var emellertid mycket återhållsam och försvarade t.ex. inte händelserna i Tyskland. Under NS:s rådsmöte i Oslo i februari 1939 behandlades inte alls judefrågan, däremot samarbetet med de nordiska brödrapartierna i Sverige och Danmark, ledda av S-O. Lindholm respektive Frits Clausen. År 1939 stod det klart för Quisling att Norge borde satsa på Tyskland som bundsförvant i det hotande storkriget, medan de ledande norska politikerna i stället valde västmakterna, framför allt England.

Krigsutbrottet i september 1939 och Hitlers pakt med Stalin innebar för Quislings del en omvärdering av den politiska situationen. Han såg dock Hitlers samarbete med den förhatliga bolsjevismen som ett medel att vinna tid inför en konfrontation som var ofrånkomlig. Tysklands framgångsrika inmarsch i Polen stärkte Quisling i anhängarnas ögon. Ledaren hade redan länge varnat för en kommande katastrof och nu hade hans spådomar gått i uppfyllelse. Quislings febrila verksamhet vintern 1939–1940 var emellertid föga framgångsrik. Hans fredstrevare var resultatlösa och hans frustration inför regeringen Hambros linje ledde till att han började planera ett norskt maktövertagande med NS som aktör. I december 1939 besökte Quisling rikskansler Adolf Hitler i dennes rikskansli i Berlin. De träffades på nytt några dagar senare. Vad som egentligen sades under dessa förhandlingar är oklart, likaså vilka utfästelser Quisling gjorde. Klart är emellertid att Hitler lovade Quisling och NS ekonomiskt stöd samt i princip tyckte att Norge borde förhålla sig neutralt i stormaktskonflikten. Quisling torde å sin sida ha förespeglat möjligheterna till en norsk regering i NS:s regi.

Den 6 april 1940 återvände Quisling till Oslo efter att ha besökt Frits Clausen i Köpenhamn. Följande dag hölls NS:s rådsmöte i Oslo med drygt

trettio partimedlemmar närvarande. Mötets förlopp kan karaktäriseras som lugnet före stormen. Pressen rapporterade redan om både allierade och tyska marina operationer. Följande dag drogs Norge med i kriget i och med brittisk minering av norska farvatten. Den 9 april anlände så de tyska ockupationsstrupperna till Norge och resten är historia. För Quislings och NS:s del innebar ockupationen en helt ny situation i det att man övertog regeringsansvaret, även om Quisling fram till statsakten den 1 februari 1942, då han blev ministerpresident, var hårt kontrollerad av den tyska ockupationsmakten och Reichskommissar Norge, Josef Terboven.

Mötesprotokollen från ockupationstiden, mestadels s.k. førermöten (ledarmöten), är fylligare och mera konkreta än tidigare. Vid ett möte för fylkesledare den 8–9 februari 1941 hänvisade Vidkun Quisling till rådmötet i april 1940 där han påtalat nödvändigheten av ett samarbete med Tyskland. Därefter yttrade han bl.a. att "[v]år bevegelse er nu en sterk politisk organisasjon med 1 % av befolkningen som medlemmer. Dette er nok til å bære en stat, men skal videre. Vi må gå hensynsløst frem for å gjennomføre vår sak". Han avslutade med att uppfordra till sammanhållning och disciplin (s. 82). Rikspropagandachefen, statsrådet Gulbrand Lunde meddelade att NS utsänt $\frac{3}{4}$ miljoner trycksaker och att rörelsen nu kontrollerade åtta tidningar i landet. Vid ledarmötet på Slottet i Oslo i juni 1942 efter Quislings utnämning till ministerpresident, talade Quisling med nazistisk terminologi om Norges ställning i det nya Europa: "Det er der Führers vilje at Norge ikke skal være noen vasallstat, men innta en likeberettiget stats stilling. [...] Betingelsen er at NS gjøres sterk. [...] Det er troen som skaper viljen til seier, og den troen må vi ha." (s. 94).

Det stora riksmötet eller rikstinget i Oslo i september 1942 blev en uppvisning av Nasjonal Samlings styrka och organisation. Upplägget var storslaget med många olika begivenheter och defileringsparader av bl.a. Hirden, Kvinnohirden och Ungdomsfylkingen. Den 25 september hölls ett s.k. utvidgat ledarting i universitetets gamla festsal med Quisling, tolv ministrar och riksekonomichefen, tre tyska representanter, tolv fylkesledare och ca 160 andra mötesdeltagare närvarande. Tio av ministrarna avlade rapporter, vilka bifogades protokoll. Finansminister Frederik Prytz anförande avbröts av ett brittiskt flygangrepp på Oslo. Ledartinget avslutades med tal av ledaren, Quisling själv. Han redogjorde för partiets program och framhöll att NS både som rörelse och partiorganisation utgjorde den politiska grunden för en nyordning av stat och samfund i Norge (s. 98–107).

Utgåvan innehåller för 1943–1945 års del protokoll från sex ledarmöten, två fylkesledarmöten och ett ledarting (førerting). Så väldigt mycket substans och konkreti visavi vare sig Quislings idéer eller NS program innehåller dessa inte, men nog en del intressanta detaljer. Terrorn i Norge hade småningom trappats upp 1944–1945 och fånglägret Grini fylldes med fångslade norska motståndsmän. På ledarmötet i februari 1945 i Oslo talade också rikskommissarie Josef Terboven. Han framhöll, med riktning mot NS och Quisling,

att man nu borde avsluta diskussionen om Norges statsrättsliga ställning och i stället koncentrera sig på krigföringen. Det stod redan sedan en tid klart för alla, inklusive Quisling, att Tyskland snart skulle förlora kriget. Den 23–24 april 1945, en vecka innan Hitler sköt sig i sin bunker i Berlin, hölls det sista ledarmötet, men protokollet därifrån är föga intressant. De sista raderna, bl.a. ”[i]ngen løs fra Grini uten at det konf[ereres] med fylkesførerne” är överstrukna (s. 150).

Riksarkivet har med utgivningen av Nasjonal Samlings mötesprotokoll 1934–1945 bidragit till kännedomen av partiets historia, även om protokollen för det mesta är kortfattade och ofta innehåller förhållandevis litet substans, t.ex. i fråga om Vidkun Quislings och andra NS-ledares uttalanden. Källutgåvan kan rekommenderas för både norska och utländska forskare som sysslar med andra världskrigets historia eller som intresserar sig för de fascistiska rörelserna i 1900-talets Europa, t.ex. nationalsocialismen i Tyskland. Den kunde kanske också intressera yngre generationer, för vilka Vidkun Quisling, Nasjonal Samling och den tyska ockupationen av Norge endast är notationer på sidorna i dammiga historieböcker.

Lars-Folke Landgrén

HISTORISK TIDSKRIFT

FÖR
FINLAND

ÅRG. 96 2011

UTGIVEN AV

HISTORISKA FÖRENINGEN

Innehållsförteckning

Uppsatser:

Julia Dahlberg, Vardagsstöd, kontaktförmedling och rollmodeller. Syskonens position i den samhällsaktiva, borgerliga kvinnans nätverk under sent 1800-tal	201
Antti Kujala, Det svenska riket och dess undersåtar i Ingermanland och i Kexholms län på 1600-talet (1617–1658). Kronans dialog med den lokala adeln och de ortodoxa bönderna och köpmännen	131
Enn Küng, Vattensågar och skeppsbyggnad i Ingermanland under 1600-talets senare hälft	2
Sophie Litonius, Hedersbetygelser inför samtid och eftervärld. Namngivningen av fästningsverken i Finland under Augustin Ehrensärds tid	329
Tomi Mertanen, Tredje rikets gäster. Finländska författare och författarhemmet i Travemünde på 1930-talet	392
Maria Vainio-Kurtakko, På tröskeln till Utopia. Två finländska damer läser det moderna genombrottets emancipationslitteratur	361
Maria Vallström, ”Ett Finland mitt i Sverige”. Förändringsprocesser i skogsarbetarbyar 1950–ca 1975	422
Reima Välimäki, ”Hereticum iudicamus”. Kättardomen över Botulf vid rättegången i Uppsala ärkestift 1310–1311	110
Ville Walta, Nya observationer om den medeltida handskriftsproduktionen i Nådendal	89
Piotr Wawrzeniuk, Potentiella alliansbröder i norr? Finland och Estland i polska säkerhetsbedömningar 1918–1939	225

Översikter och meddelanden:

Eljas Orrman, Iakttagelser om stadganden och praxis rörande statliga myndigheters sigill under den autonoma tiden och självständighetstiden	35
Ronny Rönnqvist, En kejserlig flottas död – den ryska Östersjöflottan i Helsingfors 1917–1918	277
Ulf Smedberg, Rotesoldatens äktenskap, soldathustrun och de sociala relationerna. En studie utgående från förhållandena vid Kgl Österbottens regementes livkompanis nummer 101–150 i Nykarleby och Lappo socknar åren 1734–1806.....	257

Granskningar:

Sverre Bagge, From Viking Stronghold to Christian Kingdom: State Formation in Norway, c. 900–1350. Av Jaakko Tahkokallio	295
Annika Berg, Christina Florin, Per Wisselgren (red.), Par i vetenskap och politik. Intellektuella äktenskap i moderniteten. Av Julia Dahlberg	196
Gabriela Bjarne Larsson, Laga fång för medeltidens kvinnor och män. Skriftbruk, jordmarknader och monetarisering i Finnveden och Jämtland 1300–1500. Av Charlotte Vainio	168
Sylvain Briens, Paris. Laboratoire de la Littérature Scandinave Moderne 1880–1905. Av Julia Dahlberg.....	75
Otfried Czaika, Elisabet Vasa. En kvinna på 1500-talet och hennes böcker. Av Tuija Laine.....	172
Christina Douglas, Kärlek per korrespondens. Två förlovade par under andra hälften av 1800-talet. Av Julia Dahlberg.....	466
Torsten Ekman, Kejsare och fosterland. Alexander I, Rysslands kejsare, Finlands storfurste. Av Martin Hårdstedt.....	453
Narve Fulsås (utg.), Henrik Ibsens skrifter. Band 12–15. Av Bo Stråth	315
Elise Garritzen, Lähteiden lumoamat. Henry Biaudet, Liisi Karttunen ja suomalainen historiantutkimus Roomassa 1900-luvun alussa. Av Henrik Knif	190
Mette Gismerøy Ekker, Ole Kolsrud og Åse A. Lange (red.), Nasjonal Samling. Møteprotokoll 1934–1945. Av Lars-Folke Landgrén	476

Mikko Huhtamies, Maan mitta. Maanmittauksen historia Suomessa 1633–2008. Av Jyrki Paaskoski.....	57
Johanna Ilmakunnas, Kartanot, kapiot, rykmentit. Erään aatelissuvun elämäntapa 1700-luvun Ruotsissa. Av Sophie Litonius.....	448
Jussi Jääskeläinen, Paikallisyhteisö resurssina ja tuhojen kohteena. Venäjän armeijan logististen ratkaisujen seuraukset Suomen sodassa 1808–1809. Av Petri Karonen ...	461
Matti Klinge, Suomalainen ja eurooppalainen menneisyys. Historiankirjoitus ja historiakulttuuri keisariaikana. Av Jens Grandell.....	67
Antti Kujala, Kruunu, aateli ja talonpoika 1630–1713. Verot, vuokrat ja valtasuhteet. Av Petri Karonen	54
Paul A. Levine, Raoul Wallenberg i Budapest. Människan, myten och förintelsen. Av Lars-Folke Landgrén.....	321
Martin Linde, I fädrens spår? Bönder och överhet i Dalarna under 1700-talet. Av Kasper Kepsu.....	309
Magnus Linnarsson, Postgång på växlande villkor. Det svenska postväsendets organisation under stormaktstiden & Heiko Droste (ed.), Connecting the Baltic Area. The Swedish Postal System in the Seventeenth Century. Av Lars-Folke Landgrén.....	175
Lea Niskanen, Boktryckarna i Åbo 1750–1828. En bokhistorisk studie genom ett yrke. Av Lars-Folke Landgrén.....	63
Anna Perälä, Vackert, vittert, lärt. Jarl Pousars boksamling. Av Kristina Lundblad.....	46
Leif Runefelt, En idyll försvarad. Ortsbeskrivningar, herrgårdskultur och den gamla sambällsordningen 1800–1860. Av Henrika Tandefelt.....	457
Kirsi Salonen, Synti ja sovitus, rikos ja rangaistus. Suomalaisten rikkomuksista keskijajalla. Av Heikki Pihlajamäki	50
Kari Tarkiainen, Sveriges Österland. Från forntiden till Gustav Vasa, Finlands svenska historia 1. Av Bo Eriksson.....	162
Karin Tegenborg Falkdalen, Vasadöttrarna. Av Jennica Thylin Klaus	299
Peter Ullgren, Hemligheternas brödraskap. Om de svenska frimurarnas historia. Av Göran Anderberg	180

Nils Erik Villstrand, Riksdelen. Stormakt och rikssprängning 1560–1812, Finlands svenska historia 2. Av Lars Ericson Wolke.....	165
Christina Wijkmark, De nyvälborna. En berättelse om släkterna Gyldenstolpe och Ehrensteen. Av Jennica Thylin-Klaus	304
Zhao Ziyang, Statens fånge. En kinesisk premiärministers hemliga tankar. Av Juha Janhunén	75
Andreas Åkerlund, Mellan akademi och kulturpolitik. Lektorat i svenska språket vid tyska universitet 1906–1945. Av Jennica Thylin-Klaus	470

Från fältet:

Historiska föreningen 2010. Av Pia Asp	80
Historiska samfundet i Åbo 2010. Av Hanna Lindberg	83
Nytt arkivmaterial på SLS. Av Patrik Aaltonen	85

Medarbetare i detta nummer:

Julia Dahlberg, fil.mag, doktorand, Helsingfors universitet; *Martin Hårdstedt*, fil.dr, universitetslektor, Umeå universitet; *Petri Karonen*, professor, Jyväskylä universitet; *Lars-Folke Landgrén*, docent, direktör, Helsingfors universitet; *Sophie Litonius*, fil.mag, doktorand, Helsingfors universitet; *Tomi Mertanen*, fil.dr, forskare; *Henrika Tandefelt*, docent, Helsingfors universitet; *Jennica Thylin-Klaus*, fil.lic., doktorand, Åbo Akademi; *Maria Väinö-Kurtakko*, fil.dr, forskare, Helsingfors universitet; *Maria Vallström*, fil.dr, forskare, Uppsala universitet.

Tomi Mertanens uppsats och Petri Karonens granskning har översatts av Jennica Thylin-Klaus.

Innehåll

Sophie Litonius, Hedersbetygelser inför samtid och eftervärld. Namngivningen av fästningsverken i Finland under Augustin Ehrensvärds tid.....	329
Maria Vainio-Kurtakko, På tröskeln till Utopia. Två finländska adelsdamer läser det moderna genombrottets emancipationslitteratur	361
Tomi Mertanen, Tredje rikets gäster. Finländska författare och författarhemmet i Travemünde på 1930-talet.....	392
Maria Vallström, ”Ett Finland mitt i Sverige”. Förändringsprocesser i skogsarbetarbyar 1950–ca 1975	422

Granskningar

Johanna Ilmakunnas, Kartanot, kapiot, rykmentit. Erään aatelissuvun elämäntapa 1700-luvun Ruotsissa. Av Sophie Litonius.....	448
Torsten Ekman, Kejsare och fosterland. Alexander I, Rysslands kejsare, Finlands storfurste. Av Martin Hårdstedt	453
Leif Runefelt, En idyll försvarad. Ortsbeskrivningar, herrgårdskultur och den gamla samhällsordningen 1800–1860. Av Henrika Tandefelt	457
Jussi Jääskeläinen, Paikallisyhteisö resurssina ja tuhojen kohteena. Venäjän armeijan logististen ratkaisujen seuraukset Suomen sodassa 1808–1809. Av Petri Karonen	461
Christina Douglas, Kärlek per korrespondens. Två förlovade par under andra hälften av 1800-talet. Av Julia Dahlberg.....	466
Andreas Åkerlund, Mellan akademi och kulturpolitik. Lektorat i svenska språket vid tyska universitet 1906–1945. Av Jennica Thylin-Klaus.....	470
Mette Gismerøy Ekker, Ole Kolsrud og Åse A. Lange (red.), Nasjonal Samling. Møteprotokoll 1934–1945. Av Lars-Folke Landgrén.....	476
Årsinnehåll.....	483

Historisk Tidskrift för Finland

Redaktionens adress: Institutionen för filosofi, historia, kultur- och konstforskning, Pb 59 (Unionsgatan 38 A), 00014 Helsingfors universitet.

Internet: www.historisktidskrift.fi

Prenumerationspris 2012: 40 €. För beställningar till utlandet tillkommer 5 €.

Lösnummerpris: 12 €. Försäljning: Akademiska bokhandeln i Helsingfors och Åbo, Vetenskapsbokhandeln i Helsingfors (Kyrkogatan 14) samt genom redaktionen.